

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

**AZERBAYCAN’DA UYGULANAN EKONOMİK
KALKINMA POLİTİKALARI; TARIM SEKTÖRÜ
ÖRNEĞİ**

Jabrayil VALİYEV
2502020210

Tez Danışmanı
Prof.Dr. Gülden ÜLGEN

İstanbul-2008

AZERBAYCAN’DA UYGULANAN EKONOMİK KALKINMA POLİTİKALARI; TARIM SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ

JABRAYIL VALIYEV

ÖZ

Ülkelerin sosyal ve ekonomik kalkınmadaki başarıları, uyguladıkları ekonomik kalkınma politikalarından ve özelliklerinden etkilenmektedir. Çalışmanın esas amacını Azerbaycan’da ekonomik kalkınma yönünde uygulanan politikaları değerlendirmek oluşturmaktadır. Bu çerçevede çalışmamızda, önce ekonomik kalkınma politikalarıyla ilgili genel teorik bilgi verilmiştir. Daha sonra ülke ekonomisi ile ilgili gerekli bilgilerin verilmesi amacıyla ülke ekonomisinin makroekonomik, bölgesel ve sektörel analizi yapılmıştır. Çalışmada Azerbaycan’da devlet tarafından uygulanan en geniş kapsamlı ve en önemli kalkınma programlarına yer verilmiş ve bu politikaların ülke ekonomisine etkileri değerlendirilmiştir. Tez çalışmamızda ülkenin çeşitli resmi kurumlarının, uluslararası kurum ve kuruluşların istatistik verilerinden geniş şekilde yararlanılmıştır.

Azerbaycan’ın tarım sektörü, çalışmada örnek sektör olarak ele alınmış ve ülkede uygulanan ekonomik kalkınma politikalarının tarım sektörüne etkileri çeşitli açılardan incelenerek değerlendirmeleri yapılmıştır. Sonuç olarak hem tüm sosyal ve ekonomik kalkınma sürecinde, hem de örnek sektör olarak ele alınan tarım sektörünün kalkınmasında yararlı olabilecek önerilerde bulunulmuştur.

THE ECONOMIC DEVELOPMENT POLITICS APPLIED IN AZERBAIJAN; AS EXAMPLE AGRICULTURAL SECTOR

JABRAYIL VALIYEV

ABSTRACT

The countries success in sosial and economic development depends on their used development politics and characteristics. The purpose of this work is the evaluation of the politics, which are applying in the Azerbaijan economic development area. In this respects, the thesis begins from the general theoretic information about economic development politics. The macroeconomic, regional and sectorial analyse of the country has been done with the purpose of giving full information about economic situation of country. There had given more information about the most important economic development policies and programmes of goverment and had evaluated their influences to the economy of Azerbaijan in this work. There were used statistical datas of state and international organizations in this thesis.

For analyzing the economic development policies for one sector of economy we had as example the agricultural sector of country. Therefore, there were evaluated the applied economic development policies in agricultural sector. At the end of this work there were offered the suggestions which will be useful for all social and economic development processes and for development agricultural sector.

ÖNSÖZ

Kalkınma sorunu özellikle azgelişmiş ülkelerin ekonomik ve sosyal hayatını doğrudan ilgilendiren bir problem olarak günümüzde de önemini korumaktadır. Azerbaycan'ın da azgelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler sırasında yer aldığı için tez çalışmamızı bu alanda yapmanın yararlı olacağı ön görülmüştür.

Ülkede uygulanan kalkınma politikalarının hangi özellikler taşımasını ve genel amacını kavramak için önce kalkınma ve ekonomik kalkınma politikalarıyla ilgili teorik bilgi verilmesi uygun görülmüştür. Ülke ekonomisi ile ilgili genel bilgilere sahip olmak için ise ülkenin ekonomik durumu hem tarihsel süreç içinde, hem de makroekonomik, sektörel ve bölgesel analiz yaklaşımıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Kalkınma uygulamalarıyla ilgili teorik çerçeveden ve ülkenin genel ekonomik analizinden sonra ülkede uygulanan kalkınma politikaları incelenmiştir. Ülke ekonomisi için çok önem taşıyan tarım sektörüyle ilgili yapılan kalkınma uygulamaları hakkında geniş bilgi verilmiş ve değerlendirmeleri yapılmıştır. Sonuçta ise hem ülkede uygulanacak genel sosyo-ekonomik kalkınmayla hem de tarım sektörünün kalkınmasıyla ilgili yararlı olabileceğini düşündüğümüz çeşitli öneriler verilmiştir.

Çalışma sürecinde, özellikle Azerbaycan ekonomisinin tarihsel süreç bakımından analizi yapılırken eski istatistik bilgileri elde etmekte bir takım zorluklar yaşanmasına bakmayarak, çalışmada Azerbaycan ekonomisinin farklı dönemlerdeki durumu ile ilgili bilgi verilmeğe çalışılmıştır. Güncel makroekonomik analiz için ise resmi kurumların istatistik verileriyle beraber, çeşitli uluslararası kuruluşların Azerbaycan ekonomisiyle ilgili yayınladığı rapor ve istatistik rakamlardan geniş ölçüde yararlanılmıştır. Ülke ekonomisinin ve sektörel bazda tarım sektörünün durumu çeşitli istatistiki verilerin yardımıyla analiz edilerek hem ekonomi genelinde, hem de ilgili sektörde yaşanan sorunları ortaya çıkarmak ve bu sorunların çözümüne katkı sağlamak yönünde önerilerde bulunmak, çalışmamızın yöntemi olarak seçilmiştir.

Tez çalışmam süresince göstermiş oldukları destek, öneri ve yönlendirmeleri için başta çok değerli tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Gülden ÜLGEN olmak üzere değerli hocalarım Prof.Dr. Zekai ÖZDEMİR, Prof.Dr. Erişah ARICAN ve Doç.Dr. Seyhun DOĞAN’a teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....iii

ABSTRACT.....iv

ÖNSÖZ.....v

İÇİNDEKİLER.....vii

TABLolar LİSTESİ.....xii

KISALTMALAR.....xiv

GİRİŞ.....1

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK KALKINMA POLİTİKALARI VE TEORİK TEMELLERİ

Sayfa No:

1.1. GENEL OLARAK KALKINMA KAVRAMI.....	5
1.2. EKONOMİK KALKINMA, GELİŞME, BÜYÜME, MODERNLEŞME, YAPISAL DEĞİŞME KAVRAMLARI VE TANIMLARI.....	6
1.3. KALKINMA POLİTİKALARININ TEORİK TEMELLERİ.....	13
1.3.1. Klasik İktisatta Kalkınma.....	13
1.3.2. Keynesyen Ekonomi ve Kalkınma.....	17
1.3.3. Ortodoks Kalkınma Teorileri.....	18
1.3.3.1. Dengeli Kalkınmaya Yönelik Teoriler.....	20
1.3.3.1.1. Rosenstein-Rodan-ın “Big Push” Teorisi.....	21
1.3.3.1.2. Nürkse’nin “Kapalı Çember” Teorisi.....	24
1.3.3.1.3. Dengeli Kalkınmaya Katkısı Olan Teorisyenler.....	24
1.3.3.2. Dengesiz Kalkınmaya Yönelik Teoriler.....	26
1.3.3.2.1. Dengesiz Kalkınmada Hirschman ve Steeten Yaklaşımları.....	27
1.3.3.2.2. Kalkınma Aşamaları Teorisi.....	28

1.3.3.2.3. Kalkınma Kutupları Teorisi.....	29
1.3.4. Heteredoks Kalkınma Teorileri.....	32
1.3.4.1. Yapısalcılık Yaklaşımı.....	32
1.3.4.2. Kurumsalcılık Yaklaşımı.....	33
1.3.4.3. Bağımlılık Teorileri.....	34
1.3.5. Harrod-Domar Büyüme Teorisi.....	35
1.3.6. Neoliberal Kalkınma Teorileri.....	36
1.4. SANAYİLEŞME STRATEJİLERİ VE KALKINMA.....	38
1.4.1. İthal İkamesi.....	38
1.4.2. İhracata Yönelik Sanayileşme Stratejisi.....	42
1.5. BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK KALKINMA.....	45
1.6. TARIM VE KALKINMA.....	48
1.6.1. Kalkınmada Tarıma Öncelik Tanıyan Görüşler.....	50
1.6.2. Tarımın Ekonomiye ve Sanayiye Katkısı.....	55
1.6.3. Tarımsal Kalkınma Aşamaları ve Tarımda “Yeşil Devrim” Stratejisi.....	58
1.6.4. Sürdürülebilir Kalkınma ve Tarım.....	59
1.7. GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER VE AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN KALKINMA PROBLEMLERİ.....	63

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN EKONOMİSİNİN MAKROEKONOMİK, BÖLGESEL VE SEKTÖREL ANALİZİ

2.1. TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE AZERBAYCAN EKONOMİSİNİN DURUMU.....	68
2.1.1. XX. Yüzyıla Kadar Azerbaycan Ekonomisi.....	68
2.1.2. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Döneminde Ekonomik Durum.....	69
2.1.3. Sovyetler Döneminde Azerbaycan Ekonomisine Kısa Bakış.....	72
2.1.4. Bağımsızlık Sonrası İlk Yıllarda Azerbaycan’da Genel Ekonomik Durum.....	78

2.2. AZERBAYCAN EKONOMİSİNİN MAKROEKONOMİK ANALİZİ.....	82
2.2.1. Coğrafi, Demografik, Politik ve İdari Yapı.....	82
2.2.2. Azerbaycan’da Milli Gelir.....	85
2.2.3. Azerbaycan’ın Devlet Bütçesi.....	93
2.2.4. Enflasyon.....	97
2.2.5. Azerbaycan’da Yerli ve Yabancı Yatırımlar.....	99
2.2.6. İstihdam.....	109
2.2.7. Özelleştirme.....	111
2.2.8. Döviz Kuru.....	114
2.2.9. Dış Ticaret.....	117
2.2.10. Dış Borçlar ve Krediler.....	121
2.3. AZERBAYCAN’DA EKONOMİK BÖLGELER VE GENEL	
ÖZELLİKLERİ.....	123
2.3.1. Başkent Bakü ve Ekonomideki Yeri.....	124
2.3.2. Abşeron Ekonomik Bölgesi.....	125
2.3.3. Gence-Kazak Ekonomik Bölgesi.....	126
2.3.4. Şeki-Zagatala Ekonomik Bölgesi.....	128
2.3.5. Lenkeran Ekonomik Bölgesi.....	129
2.3.6. Guba-Haçmaz Ekonomik Bölgesi.....	130
2.3.7. Aran Ekonomik Bölgesi.....	131
2.3.8. Yukarı Karabağ Ekonomik Bölgesi.....	133
2.3.9. Kelbecer-Laçın Ekonomik Bölgesi.....	134
2.3.10. Dağlık Şirvan Ekonomik Bölgesi.....	134
2.3.11. Nahçıvan Ekonomik Bölgesi.....	135
2.4. AZERBAYCAN EKONOMİSİNİN SEKTÖREL ANALİZİ.....	137
2.4.1. Tarım Sektörü.....	137
2.4.1.1. Azerbaycan’ın Tarım Sektörünün Özellikleri, Yapısı ve Ekonomideki Yeri.....	137
2.4.1.2. Azerbaycan’da Hayvancılık, Arıcılık ve Balıkçılık Sektörlerinin Genel Durumu.....	150
2.4.1.3. Milli Gelir, İstihdam ve Dış Ticaret Açısından Tarım Sektörünün Önemi.....	152

2.4.2. Sanayi Sektörü.....	159
2.4.3. Hizmet Sektörü.....	166
2.5. AZERBAJCAN’DA SEKTÖREL VE BÖLGESEL DENGESİZLİKLER, HOLLANDA HASTALIĞI BELİRTİLERİ VE ALINAN ÖNLEMLER.	171
2.6. AZERBAJCAN’IN TÜRKİYE İLE EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLERİ.....	178

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAJCANDA UYGULANAN EKONOMİK KALKINMA POLİTİKALARI; TARIM SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ

3.1. AZERBAJCANDA GERÇEKLEŞTİRİLEN EKONOMİK REFORMLAR VE KALKINMA UYGULAMALARI.....	184
3.1.1. Bölgesel Kalkınma Programı (2004-2008).....	186
3.1.2. Bölgesel Kalkınma Programında Uygulanan Tedbirler ve Etkileri.....	189
3.2. AZERBAJCAN’IN TARIM SEKTÖRÜNDE UYGULANAN EKONOMİK KALKINMA POLİTİKALARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	196
3.2.1. Tarımsal Politikanın Esasları.....	196
3.2.2. Tarım ve Hayvancılık Sektöründeki Temel Problemler ve Sektörde Reform Çalışmaları.....	199
3.2.3. Azerbaycan’da 2002-2006 Yıllarında Tarım Sektörünün Kalkınmasına Yönelik Program.....	216
3.2.4. Bölgesel Kalkınma Programı (2004-2008) Çerçevesinde Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Kalkınmasına Yönelik Belirlenen Hedefler..	220
3.2.5. Tarım Sektöründe Uluslararası Kuruluşlar Destekli Projeler.....	224
3.2.6. Tarım Sektörüne Yapılan Devlet Yardımları.....	229
3.2.7. Tarım Sektörü Açısından Azerbaycan-Türkiye İlişkileri.....	231
3.2.8. Azerbaycan’ın Dünya Ticaret Örgütü ile Görüşmeleri ve Dünya Ticaret Örgütüne Üyelüğün Tarım Sektörü Açısından Önemi.....	234

3.2.9. Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Yönünden Tarım Ürünlerinin Analizi.....	236
--	-----

SONUÇ.....	242
KAYNAKÇA.....	248
EKLER.....	268
ÖZGEÇMİŞ.....	279

TABLÖLAR

Sayfa No:

Tablo 1: Azerbaycan'ın Diğer Ülkelerle Olan Ticareti (Milyon Ruble).....	76
Tablo 2: SSCB ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Kişi Başına Düşen Milli Gelirin Karşılaştırılması (Manatla).....	77
Tablo 3: Yıllara Göre Toplam Nüfus.....	84
Tablo 4: GSYİH'da Değişim Oranı.....	86
Tablo 5: Yıllara Göre GSYİH.....	87
Tablo 6: GSYİH'da Özel ve Devlet Sektörünün Aldıkları Paylar (%).....	88
Tablo 7: Sektörler Bazında GSYİH (2005 Yılı).....	90
Tablo 8: Sektörler Bazında GSYİH (2006 Yılı).....	91
Tablo 9: Yıllara Göre Kişi Başına Düşen GSYİH (ABD Doları olarak).....	92
Tablo 10: Yıllara Göre Tüketici Fiyat Endeksi ve Ortalama Aylık Nominal Reel Gelir.....	99
Tablo 11: Yıllara Göre Yapılan Yatırım Miktarları.....	105
Tablo 12: Yabancı Yatırımlar (Milyon ABD Doları).....	107
Tablo 13: Sektörlere ve Yıllara Göre İstihdam.....	111
Tablo 14: Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Bankası Döviz Kuru Rakamları.....	116
Tablo 15: Azerbaycan'ın Dış Ticaret Verileri (2001-2006).....	119
Tablo 16: Azerbaycan'a Yöneltilen Dış Krediler ve Yapısı.....	123
Tablo 17: Toprak Alanları.....	143
Tablo 18: Başlıca Tarım Ürünleri Üretimi (Bin Ton).....	149
Tablo 19: Hayvancılık Ürünleri Üretimi.....	152
Tablo 20: Tarım Sektörünün GSYİH İçindeki Payı (2000-2006).....	154
Tablo 21: GSYİH'da ve Tarım Sektöründe Büyüme Hızı (Bir Önceki Yıla Oranla).....	155
Tablo 22: Yıllara Göre Gıda Ürünlerinin İhracatı ve İthalatı Değişimi.....	157
Tablo 23: Tarım Ürünlerinde Gerçekleşen İhracat ve İthalat Rakamları, İhracatın	

İthalatı Karşılama Oranları.....	158
Tablo 24: Gıda Ürünlerinde Dış Ticaret Verileri (2006 Yılı).....	159
Tablo 25: Sanayi Sektöründe Büyüme Hızı (Bir Önceki Yıla Oranla).....	166
Tablo 26: Azerbaycan’a Gelen ve Giden Turist Sayısı (2000- 2006).....	169
Tablo 27: Azerbaycan’ın Ekonomik Bölgelerinde Ana Sektörlerde Mal Üretimi (2006 Yılı Bölge Genel Üretimine Göre).....	173
Tablo 28: Azerbaycan’ın Ekonomik Bölgelerinde Ana Sektörlerde Üretim Miktarına Göre Bölgelerin Ağırlığı (2006 Yılı).....	174
Tablo 29: Azerbaycan’ın Ekonomik Bölgelerinin Ülkedeki Toplam Yatırımdan Aldıkları Paylar.....	175
Tablo 30: Bitkisel Üretim Göstergeleri (01.01.2006).....	214
Tablo 31: Hayvan ve Kuş Sayısı.....	214
Tablo 32: Hayvansal Üretim.....	215
Tablo 33: Azerbaycan ve Dünya’nın Toplam İhracat Rakamları (2004-2005).....	237
Tablo 34: Bazı Tarım Ürünlerinin Azerbaycan ve Dünya Üzere İhracat Rakamları (2004-2005).....	238
Tablo 35: Bazı Tarım Ürünlerine Göre Hesaplanmış AKÜ Endeksleri.....	239

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADB	: Asian Development Bank
ADC	: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti
A.e.	: Aynı eser
ACDİK	: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
A.g.e.	: A.g.e.
AIOC	: Azerbaijan International Operating Company
AK	: Avrupa Konseyi
A.y.	: Aynı yayın
Azerbaycan SSC	: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
AZM	: 01.01.2006 tarihinden önce Azerbaycan'da Kullanılan Para Birimi Manatın Kısa Yazılışı, Azerbaycan Manatı
AZN	: 01.01.2006 tarihinden sonra Azerbaycan'da Kullanılan Para Birimi Manatın Kısa Yazılışı, Yeni Azerbaycan Manatı (1 AZN = 5 000 AZM)
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
DEİK	: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
EBRD	: European Bank of Reconstruction and Development
ECO	: Economic Cooperation Organization
EIU	: Economic Intelligence Unit
EİT	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
FAO	: Food and Agricultural Organization
CIMMYT	: Centro Internacional de Mejoramiento de Maiz y Trigo
GOST	: Gosstandart (Sovyetler Birliği ve Rusya'nın Devlet Standartı)
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülkeler
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GTZ	: Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit
GUAM	: Gürcistan-Ukrayna-Azerbaycan-Moldova
IBRD	: International Bank of Reconstruction and Development
IFAD	: International Food and Agriculture Development
IMF	: International Monetary Fond
IPGRI	: International Plant Genetic Resources Institute
ISNAR	: International Service for National Agricultural Research
İKE	: İnsani Kalkınma Endeksi
İKT	: İslam Konferansı Teşkilatı
KDV	: Katma Değer Vergisi
KEİPA	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Parlamenter Asamblesi
KEİT	: Karadeniz Ekonomik İş Birliği Teşkilatı
KEK	: Karma Ekonomik Komisyon
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler

NATO	: North Atlantic Treaty Organization
SGP	: Satınalma Gücü Paritesi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TİKA	: Türk İş Birliği ve Kalkınma Ajansı
TPAO	: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TRASECA	: Europe-Caucasus-Asia Transport Corridor
ICARDA	: Uluslararası Kuru Tarım Araştırmaları Merkezi
UNCED	: United Nations Conference on Environment and Development
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNDP	: United Nations Development Programme
USAID	: United States Agency for International Development
WTO	: World Trade Organization

GİRİŞ

Az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde ekonomi politikalarının en önemli amaçlarından birini, ülke ekonomisinin hem sektörel ve bölgesel, hem de bir bütün olarak kalkındırılması oluşturmaktadır. Ülkeler kendi politik ve ekonomik yapılarına uygun olarak, hem bölgesel ve sektörel bazda, hem de tüm ekonomiyi kapsayacak ekonomik kalkınma politikaları geliştirmekte ve uygulamaktadırlar.

Ekonomik kalkınma politikalarının az gelişmiş veya gelişmekte olan ülke ekonomileri için önemi günümüzde de devam etmektedir. Bu nedenle tez çalışmamızda genç ve bağımsızlığını yeni kazanan bir devlet olan Azerbaycan'da uygulanan ekonomik kalkınma politikaları ve sektörel bir inceleme için de tarım sektörü örnek olarak ele alınmıştır.

Azerbaycan'da uygulanan ekonomik kalkınma politikalarını, tarım sektörü yönünden inceleyerek bilgi vermek, bu politikaları değerlendirmek ve bu değerlendirmeler sonucunda dikkati çeken sorunlarla ilgili çeşitli önerilerle katkıda bulunmak tezimizin genel amacını oluşturmaktadır. Tarım sektöründeki gelişmelerin ve etkin kalkınma uygulamalarının, özellikle ülkedeki mevcut sektörel ve bölgesel dengesizliklerin ortadan kalkmasında önemli rol oynayacağı ve ekonominin tüm sektör ve bölgelerinde kalkınma sürecine katkı sağlayacağı tezimizin hipotezi olarak ele alınmıştır.

“Azerbaycan'da Uygulanan Ekonomik Kalkınma Politikaları; Tarım Sektörü Örneği” konulu tezimizi aşağıdaki bölümler şeklinde planlayarak bu plan doğrultusunda hareket edilmiştir.

1. Ekonomik Kalkınma Politikaları ve Teorik Temelleri;
2. Azerbaycan Ekonomisinin Makroekonomik, Bölgesel ve Sektörel Analizi;

3. Azerbaycan'da Uygulanan Ekonomik Kalkınma Politikaları; Tarım Sektörü Örneği.

İlk bölüm olan “Ekonomik Kalkınma Politikaları ve Teorik Temelleri” bölümünde kalkınma teori ve politikaları teorik çerçevede araştırılarak incelenmiştir. İlk önce “kalkınma” kavramı, benzer kavramlarla ilişki ve farklılıkları ile izah edilmeye çalışılmıştır. Klasik iktisattan günümüze kalkınma teori ve politikalarının neler olduğu ve hangi yeniliklerle iktisat literatüründe yer aldığı teorik olarak incelenmiştir. Daha sonra kalkınma politikaları ve sanayileşme stratejileri olarak ithal ikameci ve ihracata yönelik kalkınma stratejilerine yer verilmiştir. Tezimizin konusu ve diğer bölümlere ışık tutması açısından tarım sektörünün kalkınmayla ilişkisi ve tarımın kalkınmaya etkileri bu bölümde teorik çerçevede incelenmiştir. Tarımda kalkınma aşamaları ve “Yeşil Devrim” stratejisi, sürdürülebilir kalkınma ve tarım konuları da bu bölümde yer almaktadır.

Tezin ikinci bölümü “Azerbaycan Ekonomisinin Makroekonomik, Bölgesel ve Sektörel Analizi” ana başlığı altında toplanmıştır. Bölümün birinci kısmında Azerbaycan ekonomisine tarihi süreç içinde genel bakış yer almaktadır. Tarihi süreç içinde: 1) XX. Yüzyıla Kadar Azerbaycan Ekonomisi; 2) Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Döneminde Ekonomik Durum; 3) Sovyetler Döneminde Azerbaycan Ekonomisi; 4) Bağımsızlıktan Sonraki İlk Yıllarda Azerbaycan'da Genel Ekonomik Durum ele alınmaktadır.

Bölümün ikinci kısmında Azerbaycan ekonomisinin bağımsızlıktan sonraki dönemin ve özellikle son yılların makroekonomik, bölgesel ve sektörel analizi özet şeklinde sunulmaktadır. Makroekonomik analiz kısmında ilk olarak Azerbaycan hakkında genel coğrafi ve demografik bilgilere yer verilmiştir. Bu kısımda Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, enflasyon, devlet bütçesi, istihdam, dış ticaret, döviz kuru, yerli ve yabancı yatırımlar bakımından ülke ekonomisinin durumu açıklanmıştır. Gösterilen ekonomik faktörlerin yıllar itibariyle seyri ve analizi yapılmaya çalışılmıştır. Bölümde devletin uyguladığı özelleştirme politikasına da yer verilmiştir. Tezimizin bu bölümünde Azerbaycan ekonomisinin bölgesel analizi bakımından ekonomik

bölgelere ve özelliklerine geniş yer verilmiştir. Ülkedeki ekonomik bölgelerin genel ekonomik durumu ve özellikleri istatistik veriler sunularak açıklanmıştır. Bölümün sektörel analiz kısmında ise, tarım, sanayi ve hizmet sektörü incelenmiş ve istatistik verilerle açıklanmaya çalışılmıştır. Tezimizin amacı gereği tarım sektörü daha geniş şekilde ele alınmıştır. Tarım sektörünün özellikleri, yapısı, ekonomideki yeri açıklanmış, milli gelir ve dış ticaret açısından tarım sektörünün önemi açıklanmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde ayrıca, Azerbaycan’da sektörel ve bölgesel dengesizlikler, Hollanda hastalığı belirtileri ve alınan önlemler konusu da yer almaktadır. Ülkede bölgesel ve sektörel dengesizlik problemi tüm çevrelerce en önemli problem olarak görülmektedir. Ülkedeki yönetimin bu problemin bilincinde olduğu ve problemin çözümü yönünde çeşitli ve oldukça önemli tedbirler aldığı bilinmektedir. Bu kısımda sektörel ve bölgesel dengesizlik probleminin halledilmesi yollarıyla ilgili bazı önerilere de yer verilmiştir. İkinci bölümde kısa olarak Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ticari ilişkilere de yer verilmiştir.

“Azerbaycan’da Uygulanan Ekonomik Kalkınma Politikaları; Tarım Sektörü Örneği” konulu tezimizin üçüncü kısmında ülkede uygulanmış ve uygulanmakta olan, özellikle tarım sektörü açısından önem taşıyan ekonomik kalkınma politikaları hakkında bilgi verilmiştir. Bu kısımda esas olarak devletin en önemli kalkınma programı olan ve Bölgesel Kalkınma Programı gibi nitelendirilen “Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin Sosyal Ekonomik Kalkınma Programı (2004-2008)” hakkında geniş bilgi verilerek programın amacı, uygulanma alanları ve uygulanması planlanan tedbirlerin ve etkilerinin neler olduğu açıklanmıştır.

Tezimizin amacı gereği bu bölümde tarım sektöründeki reform çalışmalarına, uygulanan kalkınma programlarına ve değerlendirilmesine yer verilmiştir. Tarım sektöründe uygulanan ekonomik ve sosyal kalkınma politikalarının bu sektöre, ayrı ayrı bölgelere ve bu bölgelerde yaşayan halka etkileri açıklanan politika ve programlar çerçevesinde geniş olarak ele alınmıştır. Tarım sektörüyle ilgili kalkınma programlarını açıklamadan önce sektörde yaşanan temel problemlere ve devlet

tarafından yapılan reform çalışmalarına geniş yer verilmiştir. Daha sonra uygulandığı dönemler göz önüne alınarak ilgili sektörün kalkınması yönünde önemli rol oynayan kalkınma programları açıklanmıştır. Bu kısımda tarım sektörüne yapılan devlet yardımları ve boyutundan da bahsedilmiştir. Özellikle tarım sektörü açısından da çok önemli bir konu olan Dünya Ticaret Örgütü'ne üyelik ve Azerbaycan ile bu teşkilat arasındaki görüşmelere de bu bölümde yer verilmiştir. Bu belirtilen konulardan başka bu bölümde tarım sektöründe uluslararası kuruluşlar destekli projeler hakkında da bilgi verilmiştir. Tarım sektörü açısından Azerbaycan-Türkiye ilişkileri bu bölümde yer alan diğer bir konu olmaktadır. Son olarak bu bölümde Azerbaycan'da üretilen bazı tarım ürünlerinin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi yönünden ihracat performansının ölçülmesi analizine ve değerlendirilmesine yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK KALKINMA POLİTİKALARI VE TEORİK TEMELLERİ

1.1. GENEL OLARAK KALKINMA KAVRAMI

Ekonomik kalkınma politikalarını incelemek için bu politikalardan bahsetmeden önce, kalkınma kavramının ne ifade ettiğini ve kendisinde hangi özellikleri ve fonksiyonları birleştirdiğini açıklamakta fayda vardır.

Kalkınma kavramı, toplumların gelişim sürecine ve düzeyine uygun olarak, tarihin değişik dönemlerinde değişik anlamlarda kullanılmıştır. Kavram, kendine yakın anlamlar taşıyan sanayileşme, modernleşme, ilerleme, büyüme ve yapısal değişme gibi kavramlarla iç içe geçmiş, onların yerine kullanılmış ve doğal olarak anlam kaymasına uğramıştır. Günümüzde de kalkınma kavramı, tam manasıyla açık ve anlaşılır değildir. Teorilerde olduğu gibi günlük konuşmalarda da kalkınma terimi, bazen sanayileşmenin, büyümenin ve modernleşmenin yerine kullanılmaktadır¹.

Kalkınma kavramıyla ilgili kavramın farklı yönleri ele alınarak aşağıdaki tanımlamalar yapılmıştır:

Genel olarak kalkınma, bir ulusun arzu edildiği şekilde ekonomik kalkınma süreci ortaya koyabilmesi amacıyla, ulusal ekonominin bir bütün olarak düzenlenmesidir². John Clark'a göre geniş anlamıyla kalkınma, "toplumu iyileştirmek" demektir³. Bu anlamda kalkınma, daha iyi yaşama standardı olarak tanımlanmaktadır. Ülkeler kendi insani ve doğal kaynakları ile kurumlarının yönetimini geliştirerek iyi yaşama standardına ulaşabilir.

¹ Cengiz Yavilioğlu, "Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri", **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, cilt 3, sayı 1, 2002, s.59.

² Şevket Tüylüoğlu, Çeştepe Hamza, "Kalkınma Teorilerinin Temelleri ve Gelişimi", Ed.Sami Taban, Muhsin Kar, **Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular**, Bursa, Ekin Kitabevi, 2004, s.29.

³ John Clark, **Kalkınmanın Demokratikleşmesi**, Çev. Serpil Ural, Ankara, T.Ç.V. Yayınları, 1996, s.34.

Başka bir tanımda kalkınma, bir toplumda ekonomik, toplumsal ve siyasi alanda arzu edilen her türlü değişim ve gelişim olarak tanımlanmaktadır⁴. Des Gaspar’a göre kalkınma, “maddi refahı artırmaya yönelik potansiyelin gerçekleşmesi, insani acıların azaltılması anlamını taşımaktadır”⁵. Ingham’a göre kalkınma, “ülkelerin ulaşmaya çalıştığı bir hedef ve aynı zamanda nedensel ilişkileri içeren bir süreçtir”⁶.

Kalkınma, sadece üretimin ve kişi başına gelirin artırılması demek olmayıp, aynı zamanda az gelişmiş bir toplumda iktisadi ve sosyo-kültürel yapının da değiştirilmesi ve yenileştirilmesidir. Kişi başına düşen milli gelirin artmasıyla beraber, genel olarak üretim faktörlerinin etkinlik ve miktarlarının değişmesi, sanayi kesiminin milli gelir ve ihracat içindeki payının artması gibi değişiklikler, kalkınmanın temel öğeleridir⁷.

Modernleşme, çağdaşlaşma, sanayileşme ve benzeri toplumsal değişimi ifade eden kavramlarda olduğu gibi, kalkınma kavramının tanımı da toplumların değişim veya gelişim çizgilerinin açık, anlaşılır ve tek düze olmamasından dolayı herkes tarafından kabul edilebilir bir özellikte değildir. Bu durum oldukça doğaldır. Çünkü kalkınma kavramı, toplumsal değişime etki eden faktörlerin etkililik derecesine göre içerik kazanmakta ve toplumsal değişimlerin neden ve sonuçlarını inceleyen iktisatçı, sosyolog ve tarihçilere göre kavrama farklı anlamlar yüklenmektedir.

1.2. EKONOMİK KALKINMA, GELİŞME, BÜYÜME, KAVRAMLARI VE TANIMLARI MODERNLEŞME, YAPISAL DEĞİŞME

Kalkınma iktisadi çerçevesinde ekonomik kalkınma, gelişme, modernleşme, sanayileşme, büyüme ve yapısal değişmeye atfedilen anlamlar çoğu zaman birbirine

⁴ Tüylüoğlu, Ş., H.Çeştepe, **a.g.e.**, s.29.

⁵ Des Gaspar, “Kalkınma Ahlakı: Yeni Bir Alan mı?”, **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, Ed. Renee Prendergast-Frances Steüart, Çev. İdil Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s.209.

⁶ Barbara Ingham, **Economics and Development**, MacGraw Hill, 1995, s.33.

⁷ Ergül Han ve Ayten Ayşen Kaya, **Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika**, 5.Baskı, Ankara, Nobel Yayınları, 2006, s.2.

karıştırılmaktadır. Bu yüzden yukarıdaki kavramlar ve bu kavramların farklı ve benzer yönleriyle ilgili açıklamalara aşağıda yer verilmektedir.

Kalkınma ve gelişme kavramları çok zaman bir birlerinin yerine kullanılmış ve “ekonomik gelişme” ve “ekonomik kalkınma” bileşimleri kalkınma literatüründe geniş yer edinmiştir.

Büyüme daha çok kalkınma sorunu olmayan gelişmiş bir ekonominin daha fazla büyümesi imkanlarının araştırılması ile ilgili bir kavramdır. Bununla ilgili büyüme sürecine girmiş bir ülkenin kalkınma ile ilgili sorunları ise her zaman ortaya çıkabilir⁸. Flammang, ekonomik büyümeni ölçülebilir niceliksel artış gibi kabul görülmesi gerektiğini belirtmektedir. Gelişme kavramında ise niteliksel bir değişimin anlaşılmasına işaret etmektedir. Flammang bu farklılığı savunarak ekonomik büyümeyi daha çok aynı şeydeki basit artış süreci gibi, ekonomik gelişmeyi ise farklı bir unsurun yer aldığı veya meydana çıktığı yapısal değişme süreci gibi tanımlamaktadır⁹.

Yapısal değişme kavramı, ekonomik kalkınma ve büyümeyi tanımlamak için ve aralarındaki farkı vurgulamak üzere ara bir kategori olarak ortaya çıkmıştır. Yapısal değişme aynı zamanda ekonomik kalkınmayı göstermek amacıyla da kullanılmaktadır. Ekonomik anlamıyla yapısal değişme kavramı, tarım sektöründen sanayi sektörüne doğru bir kaymayı ve bu kaymanın sonuçlarını ifade etmektedir¹⁰.

Chenery, yapısal değişme kavramıyla ilgili açıklamasında “fiziki ve beşeri sermaye birikimi, talep, üretim, ticaret ve istihdamın kompozisyonlarından meydana çıkan bir kaymanın yapısal değişime yol açtığını ve bunun ekonomik dönüşümün esasını oluşturduğunu öne sürmektedir”¹¹.

⁸ Vural Savaş, **Kalkınma Ekonomisi**, İstanbul, Ar Yayınları, 1982, s.486.

⁹ A.e.

¹⁰ Yavilioğlu, a.g.e., s.67.

¹¹ Hollis Chenery, **Handbook of Development Economics**, Ed. Srinivasan T.N., Amsterdam, 1988, s.50.

Modernleşme ve kalkınma kavramları ile ilgili ise aşağıdakileri söylemek mümkündür: her iki kavram bazen birbirlerinin yerine kullanılmakta, bazen modernleşme kavramı içerisinde kalkınma kavramı değerlendirilmekte ve bazen de kalkınma kavramı, modernleşme ve sanayileşme kavramının her ikisini içerecek şekilde kullanılmaktadır. Bazen de sanayileşme kavramı, kalkınma ile modernleşme arasında bir ilişki kurmak istendiğinde yardımcı bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Sanayileşme bazen de geri kalmış bir toplumdan gelişmiş bir topluma geçişte, kalkınmanın ve dolayısıyla modernleşmenin mutlak bir olayı gibi değerlendirilmektedir¹².

Son dönemlerde iktisat literatüründe yukarıdaki kavramlardan büyüme ve kalkınma kavramlarının izahına ve bu kavramlar arasındaki farklılığa daha çok yer verilmektedir. Bu yüzden bu kavramların açıklamasına çeşitli kaynaklardan alınan bilgileri kullanarak daha çok yer ayırmanın yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Büyüme olayında daha çok kantitatif değişmelerin dikkate alındığı, bunlarla ilgili mutlak değişmeler ve değişme hızlarının incelendiği söylenirken, kalkınmada ise kantitatif yaklaşımla birlikte kalitatif yaklaşıma da önem vermek gerektiği belirtilmektedir¹³. Yani bir ülke ekonomisinin, yapısının tümünü ilgilendiren faktörlerin bir arada ve uyumlu sahneleri ortaya koyması gereklidir. Bu modeller, kalkınmayı, büyümenin içinde kendiliğinden oluşan bir olay niteliğinde görmektedir. Büyüme modellerinin bu konuda yeterli olmayışı iktisatçıları kalkınma modelleri üzerinde durmaya yöneltmiştir. Bu modellerde de görüldüğü gibi kalkınmanın, geniş boyutları ve ekonomik olduğu kadar sosyal ve siyasal unsurları da bulunmaktadır. Bir başka deyişle kalkınma, ülkenin ekonomik, toplumsal ve siyasal yapılarının değişerek insan yaşamının maddi ve manevi alanda ilerlemesi ve giderek toplumun refahının artmasıdır. Bu bakımdan kalkınma, sadece genel sayılarla belirlenen ekonomik büyümeyi içermekle birlikte bunu aşmakta ve GSYİH'daki hızlı artışla

¹² Mehmet Türkay, "Gelişme: Kavramsal Köken ve Yorumlar", **Gelişme İktisadi Kitabı**, Ed.Tamer İşgüden, Fuat Ercan ve Mehmet Türkay, İstanbul, Beta Yayınları, 1995, s.101.

¹³ A.g.e., s.67.

belirlenen ekonomik büyüme yanında aşağıda sıralanan ekonomik ve sosyal değişimleri de kapsamaktadır. Bu gelişmeler şöyle sıralanabilir:¹⁴

- Ulusal gelir dağılımının daha dengeli bir biçime doğru yönelmesi,
- Ülke kaynaklarının, toplumsal yapının koşullarına uygun biçimde kullanılmasını sağlayarak gerçek bir sanayi toplumuna geçilmesi,
- Üretim artarken her kesimde üretim biçimi ve ilişkilerinin köklü bir değişim geçirerek verimliliğin yükselmeye başlaması,
- Alt yapı ve sosyal yatırımlarının sadece ülkenin belirli yörelerine değil, özellikle geri kalmış yörelerine doğru yönlendirilmesi,
- Beslenme sorunun sağlıklı beslenme koşullarına uygun olarak gerçekleştirilmesi,
- Eğitim sorunun geleneksel eğitim düzeyinden ülkenin uzun dönemli insan gücü gereksinmesine yanıt verecek biçimde, çağdaş teknolojik bilgiyi de kapsayan bir düzeye yönelmesi,
- Ülkenin maddi varlığı artarken, halkın yaşamının manevi yönden de zenginleşip kültürün yaygınlaşması.

Kalkınma sorunu genellikle azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sorunu olmaktadır. Bu tür ülkelerde ekonomik büyüme olgusu mutlaka yer almaktadır. Ancak bu ülkelerin sorunu ekonomik büyümenin ötesinde kalkınma sorunudur ki, burada çıktıdaki daha fazla artışla beraber, teknik ve kurumsal düzenlemeleri içeren niteliksel bir değişme söz konusu olmaktadır. Ekonomik büyüme daha fazla çıktı ve daha fazla verimliliği içermekte, ekonomik kalkınma ise bunların ötesine geçerek sektörlere yönelik girdi dağılımındaki ve hem de çıktıların yapısındaki değişimleri içermektedir¹⁵. Görüldüğü gibi kalkınma kavramı sadece sayısal büyümeği değil, aynı zamanda nicel değişimin yanında nitel dönüşümleri de içermektedir. Bütün bu değişimler, hiç kuşkusuz, genel boyutları genişliğine çizilen bir sanayileşme ile mümkün olabilecektir. Yalnız burada sanayileşmeyi sadece belirli sanayi mallarının

¹⁴ Akın İlkin, **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1988, s.148-149.

¹⁵ C. Kindleberger, **Economic Development**, Second Edition, McGraw-Hill Book, 1965, s.3.

üretilmesi olarak görmemek, sanayileşmenin sosyo-ekonomik bir değişim süreci olduğunu ve giderek toplumun siyasal ve kültürel yapısını etkilediğini bilmek gerekmektedir. Gerçekten de sanayileşme ile birlikte geleneksel toplum kendini aşmakta ve sanayi toplumuna dönüşmektedir. Ancak bu dönüşümün tüm öğeleri ve kuralları ile kendi içinde tutarlı olabilmesi için sanayileşmenin bağımlılıktan ve yüzeysellikten giderek arınması, toplumda kökleşmesi ve kendi kendine gelişebilir olması gerekir¹⁶. Sanayileşmede teknoloji transferi, kullanımı, öğrenilmesi ve üretilmesi süreci önem taşımaktadır.

Kalkınma sadece azgelişmiş diyebileceğimiz ekonomilerle ilgili bir kavram olduğu halde, büyüme süreci hem gelişmiş hem de azgelişmiş ekonomilerle ilgili olabilir. Başka bir ifadeyle, azgelişmiş ekonomi kalkınmaya bilir, ama büyüme süreci içinde olabilir. Azgelişmiş ekonomiler için asıl olan, kalkınma sürecini başlatabilmek ve sürdürebilmektir. Bu arada kalkınma teorileri, temelde azgelişmiş ekonomilerin kalkınma sorunlarına ışık tutmalarına karşın, büyüme teorileri kalkınmış, gelişmiş ekonomileri model alırlar¹⁷.

Ekonomik büyüme ve kalkınma terimlerini eş anlamda kullanan iktisatçılar vardır. Bu eğilim genellikle klasik iktisat okulunun görüşlerine dayanır. Zira klasik iktisatçılar kalkınmayı büyüme içinde doğal ve kendiliğinden gelişen bir süreç olarak kabul ederler. Oysa kalkınma büyümeden farklıdır. Ekonomik olduğu kadar sosyal, siyasal ve diğer konuları da içine alan genel boyutlu bir yapısal değişimdir. Kalkınmanın büyümeden farklı yönlerini açıklayabilmek için ekonomik büyümenin tanımını yapmakta yarar vardır¹⁸.

Ekonomik büyüme, iktisadi hayatın temel verileri olan, işgücü, doğal kaynaklar gibi faktörlerin kişi başına, yılda daha yüksek bir reel gelir sağlayacak şekilde artmasıdır. Miktar artışı, sorunun ağırlık noktasıdır. Ekonomik büyümeyi ölçülebilir yönü ile ele alan modellere büyüme modelleri denilmektedir. Ölçülebilir ekonomik unsurlar arasından özellikle uluslararası

¹⁶ A.e.

¹⁷ Han E., Ayten A.Kaya, a.g.e., s.2.

¹⁸ İlkin, a.g.e., s.59.

karşılaştırılmalarda kullanılabilme olanağı sağladığı için, milli gelirdeki artışlar en çok kullanılan bir ölçü kabul edilmiştir¹⁹.

Ekonomik büyüme sorunu, bilimsel olarak iktisat biliminin ortaya çıkışından bu yana ele alınmış ve bu konuda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Ekonomik büyüme modellerinde azgelişmişlik olgusu üzerinde fazla durulmadığı görülür. Bu modellerde, sanayileşme sürecinin yapısal değişimine yer verilmemekte ve bu nedenle de kalkınmanın sosyo-ekonomik gelişimi dikkate alınmamaktadır²⁰.

Azgelişmiş ekonomilerin kalkınma sorunlarına, büyüme modellerinin yeterince çözüm getiremediği nedeniyle azgelişmiş ekonomilerin yapısal sorunlarını dikkate alan kalkınma modelleri ortaya çıkmıştır. Kalkınmanın büyümeden farklı yönleri olması, bazı iktisatçıları kalkınmaya değişik bir anlam vermeye itmiştir²¹.

Ekonomik büyüme ile ekonomik kalkınma arasındaki fark en tutarlı şekilde ortaya koyan iktisatçı Alfred Amonn olmuştur. Amonn'a göre ülke ekonomisi zamanla iki yönde değişme gösterir²²:

- 1) Ekonomi gövdesi ile büyür ve genişler. Örneğin nüfusu artar, işgücü çoğalır, üretim faktörlerinde artışlar olur.
- 2) Ekonomi bünye ve çatısı ile değişir. Örneğin milli hasıla içinde tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin payları değişir, işgücünün bu sektörlere dağılımı farklılaşır, altyapıda çeşitli değişimler meydana gelir.

¹⁹ A.e.

²⁰ Han, E., Ayten.A. Kaya, a.g.e., s.3.

²¹ İlkin, a.g.e., s.59-60.

²² Yalçın Acar, **İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri**, Bursa, Vipaş Yayınları, 2002, s.9.

Kalkınmanın sosyo-ekonomik yapısal bir değişim olduğu noktasından yola çıkarak kalkınma kavramının daha geniş boyutlara sahip olduğu fikri, modern kalkınma politikalarıyla da izah edilmektedir. Ülkeler için kalkınma anlayışı zamanla daha geniş bir boyuta ulaşmış ve değişik faktörlerin bu anlayış içine girmesiyle kalkınmanın işlevsel boyutu genişlemiştir. Kişi başına enerji tüketiminin daha kalkınmış bir ekonomiyi vurguladığı, kişi başına yüksek kalori tüketimi, toplam kalori harcamalarında nişastanın payının düşüklüğü, okuryazarların nüfusa oranının yüksekliği, şehirleşme dereceleri, yaşama süreleri, çocuk ölümleri, kişi başına düşen doktor sayısı, araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin Gayri Safi Milli Hasıla'dan aldığı pay, sosyal ve kültürel yapı ve benzeri gibi daha da çoğaltılabilecek özellikler kalkınma için birer sınırlayıcı ve açıklayıcı faktör olarak kullanılmaktadır²³.

Ülkelerin kalkınması ve büyümesi için bir takım süreçten geçmesi ve bazı zorluklara karşı önlemler alması gerekmektedir. Ülkeler, tasarrufların ve yatırımların azlığı, sermaye birikiminin sağlanamaması, bunun sonucunda da gelirin artmaması ve tasarrufların istenen düzeye çıkarılamaması gibi fakirliğin kısır döngüsünü kırmaları gerekmektedir. Bunun yolu, ekonomik yapıyı değiştirmek, işgücünün niteliğini arttırmak, teknolojik değişimleri gerçekleştirmek, sosyal-kültürel-politik faktörleri de dikkate alarak komple sosyo-ekonomik bir yapısal değişikliğe gitmektir. Bu değişiklik süreci kalkınma sürecidir. Buna göre ekonomik kalkınma az gelişmiş bir ülkenin gelişmiş bir ülke haline gelmesi ile ilgili bir kavram olarak kalmaktadır.

Adelman ve Yeldan, ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi için ekonomik büyüme sürecinin oluşmasıyla birlikte aşağıdaki diğer unsurların da dikkate alınmasının önemini vurgulamaktalar²⁴:

1. Sürdürülebilir büyüme;

²³ Ercan Dülgeroğlu, **Kalkınma Ekonomisi**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basım Evi, 2003, s.10.

²⁴ İrna Adelman, Erinc Yeldan, "The End of the Development State?", **Structural Change and Economic Dynamics**, September, 2000, s.143.

2. Üretim ve tüketim kalıplarının yapısal değişime uğraması;
3. Teknolojik ilerleme;
4. Sosyal, siyasi ve kurumsal ilerleme;
5. Yaşam standartlarında geniş çaplı iyileşme.

Genel olarak gelişmiş ülkelerin kalkınma sürecine ve izledikleri kalkınma politikalarına baktığımız zaman da yukarıdaki olguların önem taşıdığı görülmektedir. Belirtilen olguların gerçekleşmesiyle ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesinden söz edebiliriz.

1.3. KALKINMA POLİTİKALARININ TEORİK TEMELLERİ

1.3.1. Klasik İktisatta Kalkınma

Adam Smith'ten günümüze ekonomik kalkınma sorunları sürekli bilimsel çalışmalara konu olmuş ve bu çalışmalarda az gelişmiş ülkelerin kalkınmasında kullanılmak için farklı çözüm önerileri getirilmiştir.

Klasik iktisatçılar, bir ülkenin zenginleşmesi ile ilgili doğal yasaları tespit etmeye çalışmış ve Batı'da ortaya çıkan ilerleme süreci ile ilgili kanunların az gelişmiş ülkelere de yaygınlaşacağını ileri sürmüşlerdir²⁵. Modernleşme teorisi ve Keynesyen iktisadın getirmiş olduğu müdahale kavramı kalkınma iktisadının en önemli yapı taşlarından birisi olmuştur. Kalkınma sorunları ilk kez teorik bir bütünlük içinde sektörel analizlere dayalı olarak yapısal değişme ve büyüme ile birlikte açıklanmıştır. H. W. Arndt, tarihsel ve anlambilimsel analiz yaparak, kavrama bir içerik ve anlam kazandırmaya çalışmaktadır. Arndt çalışmasına, klasik iktisatla ve dolayısıyla Adam Smith'le başlamaktadır. Smith'in kalkınma kavramını nasıl kullandığını veya kullanıp kullanmadığını araştırmaktadır. Bilindiği gibi Smith, İngiltere'nin sanayileşmesini kalkınma kavramıyla değil, maddi ilerleme

²⁵ Tüylüoğlu Ş., H. Çeştepe, **a.g.e.**, s.30-31.

kavramıyla açıklamıştır. Dolayısıyla Smith, iktisadi kalkınmadan değil de İngiltere'nin zenginleşme ve ilerlemeye yönelik iyileşmesinden bahsetmiştir.

“Ulusların Zenginliği” adlı eserinde maddi ilerlemeyi sermaye birikimine, bu birikimi de zengin sınıflardaki para artırma eğilimine bağlamıştır²⁶. Maddi ilerleme, A. Smith'ten İkinci Dünya Savaşına kadar tüm iktisatçılar tarafından Batı'nın iktisadi kalkınması olarak isimlendirilen şeyi açıklamada kullanılan bir ifade olmuştur. “Ulusların Zenginliği” isimli kitabında Adam Smith kalkınma teorisinde daha çok verimlilik üzerinde durmuştur. Smith'e göre artan talep ihtisaslaşmayı, ihtisaslaşma verimliliği, verimlilik yatırımları, yatırımlar da kalkınmayı sağlar²⁷.

Smith'in analizinde fiziksel sermayenin birikimi teknolojik ilerleme, emeğin uzmanlaşması, ekonomik servet artışının kaynaklarıdır. Sermaye biriktikçe ve yeni teknoloji üretime sokuldukça ekonomik büyüme devam edecektir. Rekabet ve serbest ticaret bu sürecin kümülatif olmasına katkı yapacaktır. Ayrıca Smith'e göre doğal özgürlük ve daha küçük devlet, ilerlemenin temelini oluşturmaktadır. Özetlersek, kapitalizm, endüstriyel sermaye birikimi, uzmanlaşma aracılığıyla etkinliğin artırılması, serbest ticaret ekonomik kalkınmanın temelini oluşturmaktadır²⁸. Arndt'a göre kalkınma olayı iki farklı bakış açısıyla ele alınmaktadır. Bu bakış açısından birinde ekonomik kalkınma, bir yandan tarih dışı, doğal ancak diğer taraftan devletin düzenleyici rolünün yer aldığı aktiviteler olarak ele alınmaktadır. Bu yaklaşıma alternatif olan ikinci yaklaşımda ise kalkınma, irade dışı ortaya çıkan tarihsel bir süreç gibi kabul görmektedir²⁹.

²⁶ Adam Smith., **Ulusların Zenginliği**, Çev. A. Yunus ve M. Bakırcı, İstanbul, Alan Yayınları, 2001, s.76.

²⁷ Dülgeroğlu, **a.g.e.**, s.32.

²⁸ İlker Parasız, **Kalkınma Ekonomisi**, Birinci baskı, Bursa, Ezgi Kitabevi , 2005, s.6.

²⁹ **A.e.**

Kalkınma ile ilgili diğer bir klasik iktisatçı, Joseph Schumpeter ise, görüşünde toplumların gelişmesinde müteşebbislerin rolünü, teknik gelişmeyi ve yenilikleri ön planda tutmuştur³⁰.

Klasik iktisatta yer alan ekonomik kalkınmayla ilgili görüşlerden bahsederken, azalan getiriler yasası ve karşılaştırmalı üstünlükler teorileriyle klasik iktisatta yer alan David Ricardo'nun ekonomik kalkınmayla ilgili görüşlerine yer vermek uygun olacaktır³¹.

Ricardo tarımın ve endüstri sektörünün ekonomik kalkınmayla ilişkisini izah ederken ortaya koyduğu azalan verimler yasasına göre, ekonominin ve nüfusun büyümesi meydana gelince, giderek daha düşük verimli toprakların kullanıma açıldığını kaydetmektedir. Çiftçilerin önce en iyi, en verimli toprakları kullanıma açtıkları, daha sonra ise verimsiz, marjinal topraklara sıra geldiği varsayımı yapılır. Ricardo, verimli topraklardan elde edilen kazancın marjinal topraklardan elde edilen kazançtan daha fazla olacağını ve sahiplerine bir avanta, yani rant sağlayacağını söylemiştir. Ricardo'ya göre nüfus arttıkça bu rantlar toprak sahiplerine gitmekte ve böylece toplumun toplam gelirinin daha az bir kısmı ücretlere ve karlara gitmektedir. Böylece, sermayedarlar giderek daha az yatırım yapmak zorunda kalmakta ve ekonominin büyümesi yavaşlamaktadır. Ricardo'ya göre toprak sahiplerinin menfaatleriyle toplumun diğer sınıflarının yararları birbiriyle çelişkide olmaktadır. Ricardo, endüstriyel ücret ortalamasının düşüklüğü ve daha düşük ücretlerin sermayedarlar için daha yüksek kar anlamına geldiğini de kaydederek, bu karların sanayide sermaye birikimine yol açacağını ve bunun sonucu olarak daha fazla üretimin gerçekleşeceğini ve ekonomi açısından daha yüksek gelir durumunun ortaya çıkacağını savunmaktadır³². Ricardo'ya göre sanayiden çok

³⁰ Mükerrerem Hiç, **Büyüme ve Gelişme Ekonomisi**, Kırklareli, Sermet Matbaası, 1981, s.52.

³¹ Parasız, **a.g.e.**, s.8.

³² Parasız, **a.g.e.**, s.8-9

tarımda çalışanların verimliliklerindeki artış, sürdürülebilir büyümenin başlıca nedenidir. Çünkü sanayi sektöründe çalışanların tüketim harcamaları içinde en büyük payı gıda oluşturduğu için, gıdanın daha düşük maliyetle üretilmesi, ücretlerin daha düşük, karların daha yüksek olmasına, dolayısıyla daha fazla sermaye birikimine ve daha fazla endüstriyel büyümeye olanak vermektedir³³. Tarım fiyatlarının yeteri kadar düşük tutulması sonucu geçinme geliri gibi bir zorunlu sonuç meydana gelmemektedir. Sabit ücret ya da az da olsa artan ücret koşullarında reel gelirlerde artış olacaktır. Reel gelirlerdeki artışın ise ekonominin kalkınmasına katkı sağlayacağı bilinmektedir.

Kalkınma iktisadı, sosyoloji, antropoloji, tarih, siyaset bilimi ve iktisat bilimi içinde saklı kalan, belirli bir statüsü olmayan ve disipline olmamış bir alan olmuştur. Bununla birlikte kalkınma sorunu iktisat bilimi içinde tamamen ihmal edilmiş değildir. Farklı bakış açıları sergilemiş olsalar da, A.Smith, D. Ricardo, T. Malthus, J. S. Mill ve K.Marx gibi klasik iktisatçılar ekonomik ilerlemenin nedenleri ve sonuçları hakkında ilk düşünceleri oluşturmuşlardır³⁴. Klasik iktisatçılar çok farklı yollardan bu günün gelişmekte olan ülkelerinde yer alan kalkınma sorunlarına benzer sorunlarla ilgilenmişlerdir. Bir bütün olarak aydınlanma döneminin akılcı, evrenselci ve pozitivist yaklaşımı etkisinde bulunan klasik iktisatçılar ve Marx, Batı’da ortaya çıkan büyük endüstriyel dönüşümle ilgili olarak, bütün toplumlar için geçerli doğal ve evrensel yasaları ortaya koymaya amaçlamışlardır. Bu bağlamda, Batı toplumları toplumsal gelişme veya evrimin daha önceki aşamalarını geçerek belli bir düzeye ulaşmıştır. Batılı olmayan diğer toplumlar da zamanla bu evrim sürecine dahil olacaklardır³⁵.

Bununla birlikte, söz konusu iktisatçılar başta İngiltere olmak üzere sanayi devrimi ortamında gelişmiş ülkeleri referans almış ve doğal olarak daha çok kendi çağdaş dönemlerini yorumlamışlardır. Bu yüzden klasik iktisatçıların doğrudan doğruya şimdiki gelişmiş ulusların kalkınma deneyimlerine yönelik gözlemlerine

³³ A.e.

³⁴ Tüylüoğlu Ş., H. Çeştepe, a.g.e., s.32.

³⁵ Mehmet Türkay, a.g.e., s. 92-99.

dayalı olarak ders çıkarmak yetersiz kalmaktadır. Her şeyden önce klasiklerin şahit olduğu Batı deneyimi kalkınmanın kendine özgü uzun bir süreç olduğunu göstermektedir. Kalkınma iktisadi ise, çoğunlukla bu sürecin alacağı zaman ölçüsü ile ilgilenmekte ve kalkınma sürecinin nasıl hızlandırılacağı ve böylece bu kalkınma süresinin nasıl kısaltılacağı sorusuna cevap bulmaya çalışmaktadır³⁶.

Ayrıca klasik iktisatçılar, piyasa güçlerinin serbest işleyişi sonucunda sosyal yararın maksimize edileceğine inanarak, piyasa mekanizmasına müdahale etmeye genellikle karşı çıkmışlardır. Oysa 1929 dünya ekonomik krizi sonrasında, başta batı dünyası olmak üzere dünya genelinde pratik hükümet politikalarında piyasanın tamamen kendi işleyiş sürecine bırakılması yerine, devletin aktif müdahalelerde bulunması gerektiği düşünülmeye başlanmıştır. Bu değişimin paralelinde, iktisat biliminde klasik ve neo-klasik teorik geleneği içinde önemli bir değişim yaşanmıştır. Başta Keynesyen ekonomi olmak üzere, 1930'lu yıllarda bu tür devletçi politika uygulamaları ve teorilerde meydana gelen değişim kalkınma iktisadi için de önemli bir temel teşkil etmiştir.

1.3.2. Keynesyen Ekonomi ve Kalkınma

1929 ekonomik bunalımı dönemi, kalkınma sorununun diğer sorunlarla birlikte üzerinde durulduğu dönem sayılmaktadır. Zamanın iktisatçılarından başta J.M.Keynes olmak üzere pek çok akademisyen kalkınma sorunuyla da yakından ilgilenmiştir. Söz konusu bunalım ortamında gelişmiş ülkeler için her hangi bir çözümsüzlük bulunmuyordu; çünkü teoriyle pratik çözüm arasında talep yetersizliğine dayalı Keynesyen teoriyi geliştirmiş olmak yeterli olmuştur. Keynes, eksik istihdamda dengenin sağlanabileceğini ileri sürerken, durgunluktan çıkabilmek için otonom yatırımların talep yaratıcı rolünü önemle vurgulamış ve teorik devlet müdahalesi önerisiyle sorunun çözümüne büyük katkılar sağlamıştır. Ancak çözümlemede Keynes azgelişmiş ülkeler için her hangi farklı bir çözüm önermiş değildir. Bununla birlikte Keynes'in devlet müdahaleciliğinin gerekliliğine yönelik

³⁶ Tüylüoğlu Ş., H. Çeştepe, **a.g.e.**, s.33.

tespiti ve önerileri, kalkınma iktisadının modernleşme teorisinden almış olduğu “müdahale” kavramına iktisat bilimi açısından meşru bir dayanak sağlamıştır³⁷. Keynes, klasik ve neoklasik gelenekten önemli ölçüde farklı olmakla beraber, piyasanın işleyişine müdahalenin gerektiği düşüncesini savunmuş, lakin müdahalenin piyasanın işleyişini tamamen ikame etmeyeceği tezini ileri sürmüştür³⁸.

Keynesyen teorinin kalkınma iktisadına bir temel ve dayanak oluştursa da az gelişmiş ülkelerin kalkınması için yeterli bir teorik çerçeve öngörmediği belirtilmektedir. Keynes ve aynı dönemde yaşayan birçok iktisatçı özellikle gelişmiş ülkelerin durgunluk ve işsizlik sorunu ile ilgilenirken, sömürge ülkelerdeki ekonomik geri kalmışlık sorununu ihmal etmişlerdir³⁹.

Az gelişmiş ülkelerde Keynesyen anlamda otonom yatırımlar devlet eliyle yapılacak olsa da, büyüme ve kalkınmanın her türde kaynak miktarı ve niteliğinde artışlara bağlı olacağı bir gerçektir. Az gelişmiş ülkelerin yoksul olmasının nedeni kaynak eksikliği veya kaynakları kullanıma sokmada arzu veya yetenek eksikliğidir. Az gelişmiş ülkelerde bu güne kadar olduğundan daha hızlı bir ekonomik gelişme olasılığını arttıracak bir kaynak tahsisi ve planlama yapmak gerekmektedir. Bu açılardan Keynesyen teori az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarını çözmede önemli ölçüde yetersiz kalmaktadır⁴⁰.

1.3.3. Ortodoks Kalkınma Teorileri

Kalkınma ve büyüme teorilerinin tarihsel temelleri Klasik iktisatçılardan A. Smith, D. Ricardo gibi birçok düşünürün çalışmalarıyla ortaya çıksa da, II. Dünya Savaşı sonrasında ekonomi literatüründe kalkınma sorunlarıyla ilgili yer

³⁷ A.e.

³⁸ A.e.

³⁹ Eko Diyalog, 2006: “Kalkınma ve Kalkınma Ekonomisi”, (Çevrimiçi) http://www.ekoDiyalog.com/kalkinma_ekonomisi/kalkinma_ekonomisi.html, 17.12.2006.

⁴⁰ Tüylüoğlu Ş., H. Çeştepe, a.g.e., s.34.

alan esas görüşler neoklasik ekonomi içinde yer alan ortodoks ve ortodoks olmayan yaklaşımlar olmuştur.⁴¹

İlk kalkınma teorileri, 1950-1960'lı yıllarda büyük ölçüde modernleşme teorisinin etkisinde ortaya çıkan ortodoks neoklasik kalkınma teorileridir. Bu teorilere göre kalkınma ancak ve ancak Batı'nın izlemiş olduğu yolu aynen izleyerek gerçekleştirilebilir. Ayrıca bu teorilerde azgelişmişliğin nedenini ülkelerin kendi içinden kaynaklanan bir takım nedenlere bağlı göstermişler. Kalkınmanın başlayabilmesi için yabancı sermaye ve dış yardım gibi büyük ölçüde ülkelerin kendi içinden değil, dışından kaynaklanacak desteklere bağlı olduğu söylenmektedir⁴².

Kalkınma iktisadın ortodoks kanadında, gelişmiş ülkeler (Batı) referans model olarak alınmakta, geri kalmışlık bu ülkelerde bulunup da GÖÜ'lerde bulunmayan bazı yapısal unsurlara atfedilmektedir. Fakat bu yapısal sorunların nasıl oluştuğu konusunda dünya sistemi yaklaşımı benimsenmemekte, azgelişmişliğin ana nedenleri ülkelerin kendi içsel dinamiklerine dayandırılmaktadır. Sonuç olarak da, GÖÜ'lerin uluslararası işbölümüne katılımı ve gelişmiş ülkelere bu ülkelere sermaye akışının gerçekleşmesini destekleyen politika önerileri karşımıza çıkmaktadır. Ortodoks yaklaşımı, safhalara göre kalkınma görüşünü savunan teoriler, dengeli kalkınma ve dengesiz kalkınma teorileri olarak üçlü grup içinde incelemek mümkündür.

Safhalara göre kalkınma görüşünün en önemli temsilcilerinden Amerika tarihçisi W.W.Rostow'un İktisadi Gelişme Aşamaları modelinde toplumların tarihsel olarak beş aşamadan geçerek kalkınmasını tamamlayacağı öne sürülmüştür: Geleneksel Toplum, Geçiş Aşaması (kalkış için ön hazırlıklar), Kalkış, Olgunluğa Yöneliş ve Kitle Tüketim Aşaması. Birçok kalkınma

⁴¹ Alkan Soyak, **Ulusaldan Uluslarüstüne İktisadi Planlama ve Türkiye Deneyimi**, İstanbul, DER Yayınları, 2004, s.21-23.

⁴² Tüylüoğlu Ş., H. Çeştepe, **a.g.e.**, s.34.

iktisatçısı Rostow'un modelini Batı kültürü ve değerleri doğrultusunda geliştirildiğini, GOÜ'lere uygulanamayacağını vurgulamıştır⁴³.

Kalkınma planlamasının yükseldiği dönemi II. Dünya Savaşı sonrası dönem olarak tespit etmek mümkündür. Savaş sonrasında siyasi bağımsızlığı kazanıp, ulus devlet olma yoluna giren birçok ülke iktisadi kalkınma retoriğiyle tanışmış, kalkınma iktisadi disiplini ve kalkınma planlaması popüler hale gelmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında kalkınma iktisadi literatürü iktisadi ikili yapı, dalgalanan fiyatlar, istikrarsız piyasalar ve düşük istihdam düzeyleriyle ilgili sorunları içeren konularla dolmuştur. J.Tinbergen ve A.Lewis gibi kalkınma iktisatçıları iktisadi planlamayı; iktisadi kalkınma ve sürekli iktisadi büyümeyi sağlamadaki temel engelleri aşmak için kurumsal bir strateji olarak geliştirmişlerdir⁴⁴.

1.3.3.1. Dengeli Kalkınmaya Yönelik Teoriler

Kalkınma ekonomisinde teorileri bir kaç gruba ayrılmaktadır. İlk grup teorileri dengeli kalkınma teorileri başlığı altında inceleyebiliriz. Dengeli kalkınmada bir denge olgusu temel alınmakta ve ekonomideki kalkınma çabalarının denge faktörü ön planda tutularak gerçekleştirilmektedir. Ekonominin tüm alanlarında, örneğin; yiyecek ile giyecek, tarımsal hammaddelerle sanayi mamulleri, sermaye malları ile tüketim malları, kamu yatırımları ile diğer yatırımlar, ihracat ile iç talep için üretim arasında kurulan bir denge durumundan bahsedilmektedir. Bu tür dengeli ilişkiler tamamlayıcılık faktörünü meydana çıkarmakta ve bu nedenle dengeli kalkınma teorilerinin tamamlayıcılık bağına dayandığı ilkesi ön plana çıkmaktadır. Tamamlayıcılık fikri, dengeli kalkınmanın önemli bir unsuru olmakla birlikte dengeyi gerçekleştirmek için bir araç değil, yol gösterici nitelik taşımaktadır. Dengenin gerçekleştirilmesi için kullanılacak aracın ise planlama olduğu savunulmaktadır⁴⁵.

⁴³ Soyak, **a.g.e.**, s.23.

⁴⁴ **A.e.**, s.8

⁴⁵ Cengiz Yavilioğlu, "Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri", **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt 3, sayı 2, 2002, s.55.

Kalkınma sürecinde planlamanın neden önemli olduğu, geri kalmış ekonomilerde piyasa fiyatlarının, ekonomideki nispi kıtlıkları ve dolayısıyla sosyal maliyetleri aksettirmemesinden kaynaklandığı görüşü yer almaktadır⁴⁶. Dengeli kalkınma teorisyenleri, piyasada yer alan olumsuzluklardan kurtulmanın yolunun planlama olduğunu savunmaktadırlar. Plan yapılarak yatay ve dikey bağlantıları oluşturulmadan kurulan bir endüstrinin, pazarın darlığı ve gelir seviyesinin düşüklüğünden dolayı ürettiği malları satamayacağı kanısı yer almaktadır. Bu nedenle birbirleriyle ilişkileri olan ve birbirlerinin tamamlayıcısı olan sanayi ünitelerinin aynı zamanda kurulmasının gerektiği fikri yer almaktadır⁴⁷. İleri sürülen bu tamamlayıcılık faktörünün sadece sanayinin alt sektörleri arasında değil, tarım ile sanayi arasında da kurulması gerektiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla dengeli kalkınma sadece sanayi ile sınırlanmamalı, tarım ve aynı zamanda ülkenin değişik bölgeleri arasında da oluşturulmalıdır. Ana hatlarıyla açıkladığımız dengeli kalkınma görüşünü, bu tip bir kalkınmayı öngören iktisatçıların teorileri bakımından açıklayabiliriz.

Dengeli kalkınma, piyasa mekanizmasının özellikle az gelişmiş ülkelerde optimal kaynak dağılımını yeterince gerçekleştiremediği fikrinden doğmuştur. Bu konuya ilişkin ilk kez kendi düşüncesini ifade eden 1841’de Friedrich List olmuştur. List, tarım imalat ve ticaret kesirleri arasında dengeli bir gelişmenin önemine değinmiştir. Dengeli kalkınmanın daha geniş şekilde incelemesi ise Rosenstein-Rodan, Nurkse ve A. Lewis gibi iktisatçılar tarafından yapılmıştır⁴⁸.

1.3.3.1.1. Rosenstein-Rodan’ın “Big Push” Teorisi

1930’lu yıllarda iktisatçılar dünyada insanların büyük bir çoğunluğunun gelişmiş bir dünyada yaşamadığını görerek bu sorun üzerine yoğunlaşmışlardır. Bununla beraber ilk etapta İkinci Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında Avrupa’nın yeniden inşası ve Doğu’sunun sanayileşmesi daha büyük bir ilgi çekmiştir. Paul. N.

⁴⁶ Erol Manisalı, **Gelişme Ekonomisi**, İstanbul, y.y., 1971, s.19.

⁴⁷ Fikret Başkaya, **Az gelişmişliğin Sürekliliği**, Ankara, İmge Kitabevi , 1991, s.48.

⁴⁸ Acar, **a.g.e.**, s. 99.

Rosenstein-Rodan 1943'te yayınlanan "Doğu ve Güney-Doğu Avrupa'nın Sanayileşme Sorunları" adlı çalışmasını İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında, geri kalmış bölgeler olan Doğu Avrupa devletleri üzerine yapmıştır⁴⁹. Bu çalışmada söz konusu devletlerin kalkınmalarına engel olan sorunların aşağıdakiler olduğu belirtilmiştir: Bölgede milli gelir düzeyi düşük olduğu için talep yönünden darlık bulunmaktadır, bölge, nüfus ve alan olarak geniş olmakla birlikte arz (üretim) yönüyle de dardır, sermaye miktarı oldukça düşüktür. Ona göre, söz konusu sorunları olan bölgenin kalkınabilmesinin iki yolu bulunmaktadır. Birinci yol, emek fazlasının olduğu geri kalmış bölgeden, sermaye fazlasının olduğu gelişmiş bölgeye emek göçüyle bölgenin kalkınmasıdır. İkinci yol ise, sermayenin geri kalmış bölgeye gelmesidir. R. Rodan bu yola sanayileşme ismini vermektedir. Birinci yol, bir takım toplumsal dengesizliklere neden olacağı için kolay uygulanabilecek bir çözüm olmamaktadır. Bu nedenle R. Rodan ikinci yolun kullanılmasını daha uygun bulmuştur. Rodan, sanayileşme yöntemi açısından dış özel sermayenin dolaylı ve dolaysız yatırımlarının kullanımının daha avantajlı olduğunu açıkladıktan sonra, bölgeye gelecek sermayenin nasıl kullanılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Ona göre, yabancı sermaye kendi özel karını artırma çabası içerisinde olacağı için bütün bir bölgenin sanayileşmesi görevini yerine getiremeyecektir. Çünkü özel sermaye küçük ünitelerle uğraşmakta ve dışsal ekonomilerin faydalarından yararlanmamaktadır. Bu nedenle geri kalmış bölgelerde sanayileşmenin başarıyla gerçekleştirilebilmesi için var olandan farklı kurumsal bir çatı gereklidir. Bu durumda bütün bir endüstri tek dev bir firma veya tröst olarak ele alınmalı ve tüm faaliyetler planlanmalıdır.

Rodan'a göre planlanmış büyük ölçek sanayileşme lehindeki en önemli neden, farklı sanayilerin birbirini tamamlamaları hususudur⁵⁰. Teori burada, dışsal ekonomileri analize sokmaktadır. Rodan, hem dışsal ekonomileri hem de endüstriler arası tamamlamayı talep yönüyle düşünmektedir. Ayrıca birbirini tamamlayan endüstriyel yatırımların bir "Big Push" ya da kısır döngülere bir tepki zinciri oluşturacağını ve birbirlerini tamamlayıcı yatırımların ekonomide birçok yönde

⁴⁹ Tüylüoğlu Ş., H.Çeştepe, **a.g.e.**, s.41.

⁵⁰ Parasız, **a.g.e.**, s.18.

kıyırdamalara neden olacağını söylemektedir. Rodan’a göre sanayinin bir çok dalında yapılacak yatırımlar, sektörler arasında olumlu bir sinerji yaratacaktır. Ayrıca hükümetin de bu “push”da önemli bir yerinin olması gerektiğini savunmaktadır⁵¹.

Rosenstein-Rodan kalkınma ekonomisi ile ilgili dört yenilik ortaya koymaktadır⁵²:

- Gizli işsizliğe değinmektedir. Özellikle tarım sektöründe çok düşük geliri olan ve çalışma gayretlerinin karşılığında çok düşük üretim artışı sağlayan gizli işsizler kalkınma için gerekli alt yapı çalışmalarına kaydırılabilir.
- Büyük ölçekli yatırımların ekonomik büyüme üzerinde tek-teke bireysel girişimcilerin hesaplanan yatırımlarından çok daha büyük etki yapacağını vurgulamaktadır. Özellikle bir yatırımın diğer yatırımlar üzerinde yapacağı pozitif dışsallıkların göz önüne alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu etkilerin meydana gelmesi için sınırlı da olsa bir ekonomik planlamaya ihtiyacın olduğunu, temel esas sanayi ya da sanayi dallarının genişletilmesini ve gerektiği zaman başlangıç yatırımlarına yönelik sübvansiyonların verilebileceğini savunmaktadır.
- Rosenstein-Rodan sosyal altyapı sermayesinin önemini vurgulamaktadır.
- Bir ekonomide “Big push” özellikli yatırımların teknik dışsal ekonomilerle sonuçlandığını ve bu etkilerin büyük ölçüde emek gücünün eğitimi ile ilişkili olduğunu belirtmektedir. Rodan büyük ölçekli endüstrilerin sosyal olarak yararlı emek eğitime katkı yaptığını ve bu durumun ekonominin diğer sektörleri üzerinde yayılma etkisi yaratacağını savunmaktadır.

⁵¹ A.e., s.17.

⁵² A.e., s.18.

1.3.3.1.2. Nürkse'nin “Kapalı Çember” Teorisi

Geri kalmış toplumların kalkınabilmeleri için dengeli kalkınmayı öngören iktisatçılardan bir diğeri R. Nurkse'dir. R. Nurkse, bir ekonominin geri kalmışlığını onun düşük gelir, düşük tasarruf, düşük yatırım ve tekrar düşük gelir seviyesine bağlayarak, bu ülkenin bir kısır döngü içinde denge oluşturduğunu ileri sürmektedir. İktisat yazınında Nürkse'nin bu görüşü “Fakirlik Çemberi” veya “Kapalı Çember” teorisi olarak bilinmektedir⁵³.

Bu teoriye göre, bir ülke fakir olduğu için fakirdir. Fakir bir ülkenin ise kalkınma açısından önemli problemleri bulunmaktadır. Her şeyden önce bu ülkelerde piyasa koşulları geçerli olmadığı gibi pazarlarda dardır. Talep düzeyi düşüktür ve yatırım kaynaklarıyla birlikte yatırımları teşvik edecek faktörler de zayıftır. Nürkse'ye göre geri kalmış bir ekonominin yaşadığı bu durumdan çıkış için aynı dönemde farklı sanayi kollarına yatırım yapmak gereklidir. Farklı endüstrilere aynı anda yatırım yapılması sonucunda piyasa bütünüyle genişleyeceğinden kısır döngüden kurtulmak mümkün olacaktır. Nürkse az gelişmişlik sorununu çözmek için arz yanlı bir genişleme öne sürmekte, yani üretim kapasitesinin arttırılmasını önermektedir⁵⁴.

1.3.3.1.3. Dengeli Kalkınmaya Katkısı Olan Teorisyenler

Dengeli kalkınmaya katkıda bulunan teorisyenlerden biri H. Chenery'dir. Chenery, bu konuyla ilgili savunmalarında ilk olarak geri kalmış ekonomilerde kaynak dağılımı ile piyasa arasındaki bağın zayıf olduğunu, dolayısıyla kaynak gelir ilişkisinin istenen yönde oluşmadığını vurgulamakta ve bu durumun söz konusu ekonomilerde dengesizlik yaratmakta olduğunu ifade etmektedir. Chenery ilave olarak piyasa dengesini güçleştiren daha iki faktörün de bulunduğunu kaydetmektedir. Bunlar tam istihdam seviyesinin altında, dış alım-satımın sınırlı olduğu bir ortamda, üretim faktörlerindeki yapısal dengesizliklerle birlikte üretici

⁵³ Parasız, a.g.e., s. 6, Nurkse, R., *Az gelişmiş Ülkelerde Büyüme, İktisadi Büyüme ve Gelişme*, İstanbul, Sermet Matbaası, 1966, s.61.

⁵⁴ Parasız, a.g.e., s. 6.

sektörlerin birbirinden etkilenebilirliğinden kaynaklanan dengesizliklerdir. Piyasa dengesizliklerinin olduğu bir ortamda, üretim faktörlerinin piyasa fiyatları, sosyal maliyetleri yansıtmamaktadır. Sosyal maliyetleri yansıtmayan bu fiyatlara göre kar maksimizasyonunu gerçekleştiren müteşebbisin sağladığı özel kar ile sosyal karlılık arasında farklar ortaya çıkmaktadır. Bu farklar ne kadar büyükse, optimal kaynak dağılımından o kadar uzaklaşmış olunur. Bu nedenle planlama yoluyla piyasaya müdahale etmek gereklidir. Chenery ayrıca ekonomik büyüme ve gelişme için sanayinin önemini vurgulamaktadır. Chenery Engel kanununa esaslanarak, bir ülkede sanayi çıktısının payındaki bir yükselmenin kişi başına gelirden yükselmeye normal olarak eşlik ettiğini belirtmektedir⁵⁵.

Kalkınma iktisadına katkı yapan bir diğer iktisatçı ise Simon Kuznets olmuştur. Kuznets özellikle gelişmekte olan ülkelerin ampirik özelliklerini toplayıp analiz ederek kalkınma iktisadı üzerinde ilk çalışma yapan iktisatçılardan biri olmuştur. Kuznets toplam gelirdeki değişimle beraber ortaya çıkan, üretim, tüketim, ticaret ve gelir dağılımı açısından ekonomideki yapısal değişimleri analiz etmiştir. Kuznets'e göre uzun dönemde sağlanan tasarruf ve yatırımların milli gelir içindeki payının yükselmesi yaşandığı ülkelerde sermaye birikiminin arttığı gözlemlenmiştir. Kuznets aynı zamanda büyümenin ilk aşamalarında milli gelirin hane halkı ve bireyler arasında dağılımında eşitliğin bozulacağını, büyümenin daha sonraki aşamalarında ise gelir dağılımının düzelme eğilimine geçeceğini ileri sürmüştür⁵⁶.

Diğer bir önemli iktisatçı ise A. Lewis'tir. Lewis modelinde sanayileşme, tarımsal gelişmenin dışında tutulmuştur⁵⁷. Lewis, kalkınma süreci sırasında farklı sektörler arasında doğması muhtemel darboğazlarla, kapasite fazlalıklarının yol açabileceği olumsuzlukları engellemek üzere farklı sektörlerin dengeli büyümesine

⁵⁵ Yavilioğlu, "Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri", s.56

⁵⁶ Tüylüoğlu Ş., H.Çeştepe, **a.g.e.**, s.38.

⁵⁷ İlkin, **a.g.e.**, s.92.

ağırlık vermektedir. Kapasite fazlalıklarından ve dolayısıyla israflardan kaçınabilmek için dengeli büyüme görüşünü savunmaktadır⁵⁸.

1.3.3.2. Dengesiz Kalkınmaya Yönelik Teoriler

Dengesiz kalkınma teorilerinin, piyasada ortaya çıkan dengesizlik durumunun ekonomik ilerlemeyi durduracağı şeklindeki dengeli kalkınma teorilerine ait iddianın doğru olmadığı görüşü üzerine yoğunlaştıklarını söylemek mümkündür⁵⁹. Dengesiz kalkınma teorisyenlerine göre belli şartlar içinde dengesizlik, ilerlemeyi bozmaktan çok canlandırır, teşvik eder ve sektörlerde sıçramalara yol açarak ekonomiyi dinamik bir sürecin içine sokar⁶⁰. Paul Streeten'e göre şartların oluşması durumunda dengesizlik, hızlı kalkınmanın bir engeli değil, bir gerekliliğidir. Aksine denge üzerine fazla ısrar etme, durgunluk yaratarak dar boğazlara neden olmaktadır⁶¹. Dar boğazlar ise bazı şartlarda üretimi geciktirmekle kalmaz, bundan başka, birbirini tamamlayan faaliyetlerin gerilemesi ve yavaşlaması sonucunu yaratmaktadır⁶². Dengesiz kalkınma teorilerin temelinde geri kalmış ekonomilerde sermayenin kıt olduğu varsayımı yer almaktadır. Bu tür teorilere göre, kıt olan sermayenin eşit dağılımı düşük ölçekli işletme tiplerinin ortaya çıkmasına ve düşük verime neden olmaktadır. Bunu önleyebilmek için yatırımların ekonomide kalkınmayı gerçekleştirecek sürükleyici sektörlerle kaydırılması ön görülmektedir. Fakat teorilere göre her sektör sürükleyici özelliğe sahip değildir. Bu sektörleri tespit edebilmek için ekonomide sektörlerin ileri ve geri bağlantı katsayılarına bakılması ve toplam bağlantı katsayısı en yüksek olan sektörlerle öncelik verilmesi savunulmaktadır. Burada ileri ve geri bağlantı katsayılarından kastedilen husus, bir sektörde meydana gelen üretim artışının diğer sektör üretimi ve toplam üretim artışı üzerindeki etkisi olmaktadır. Dengesiz kalkınma teorisi en verimli sektörü bu şekilde tespit ederek ölçek ekonomisinden maksimum yararlanma yollarını açarken; diğer yandan da

⁵⁸ A.e.

⁵⁹ Yavilioğlu, "Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri", s.58.

⁶⁰ A.e.

⁶¹ Paul Streeten, "Dengesiz Büyüme, İktisadi Kalkınma: Seçme Yazılar", (der: Metin Berk-Fikret Görün-Selim Ekin), **ODTÜ İdari Bilimler Yayınları**, No: 6, Ankara:1996, s.171-172

⁶² A.e.

ekonominin geri kalanını değişken bir dışsal ekonomiler yelpazesinden yararlandırmayı amaçlamaktadır. Dengesiz kalkınma teorileri, dengeli kalkınma teorilerinin iddia ettikleri gibi, geri kalmış ülkelerde piyasa ve fiyat mekanizmasının üretim faktörlerinin optimum dağılımını gerçekleştiremediği görüşüne de katılmazlar. Aksine piyasa ve fiyat mekanizmasının kaynakları daha karlı alanlara yönlendirecek kadar etkin bir işleyişe sahip olduğunu kabul ederler. Fakat piyasaların işleyişinin sadece fiyatlara bırakılmasını da doğru bulmazlar. Bu nedenle planlamadan faydalanılması gerektiğini savunurlar. Dengeli kalkınma teorilerinde olduğu gibi dengesiz kalkınma teorilerinde de bir homojenlik bulunmamaktadır. Piyasaların etkinliği, fiyat mekanizmasının optimum kaynak dağılımı üzerindeki rolü, dışsal ekonomiler ve ölçek ekonomilerin oluşması ve tamlama gibi konularda görüşler farklılaşmaktadır. Aşağıda bu farklılıkları dikkate alarak dengesiz kalkınma teorileri içerisinde değerlendirilebilecek görüşlere yer verilecektir⁶³.

1.3.3.2.1. Dengesiz Kalkınmada Hirschman ve Steeten Yaklaşımları

Dengesiz kalkınma teorisinin öncülerinden biri olarak A. O. Hirschman kabul edilmektedir. Hirschman 1958’de yazdığı ünlü kitabında dengesiz büyüme terimini kullanmaktadır. Hirschman her ne kadar büyük ölçüde Rosenstein-Rodan ve Nürkse’nin görüşlerini kabul etse de birinci strateji olarak endüstrileşmeyi desteklemektedir. Bu bağlamda hızlı endüstrileşmenin anahtarı birkaç endüstri ve sektörde sermaye birikimine bağlıdır. Hirschman az gelişmiş ülkelerde gizli kabiliyet rezervlerinin ortaya çıkarılmasıyla endüstrileşmeyi hızlandıracak bir tamamlayıcı unsur olacağını kabul etmektedir⁶⁴. Hirschman’a göre geri kalmış ekonomiler, dengeli kalkınma teorisyenlerinin öngördükleri gibi, bütün sektörlerde eş anlı bir kalkınma hamlesini gerçekleştirecek ne sermaye miktarına ve ne de arz ve talep yönüyle piyasa genişliğine sahiplerdir⁶⁵. Hlbuki bu ekonomiler içerisinde öyle sektörler vardır ki, bu sektörlere dengesiz bir biçimde de olsa ağırlık verilmesi

⁶³ Yavilioğlu, “Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri”, s.58

⁶⁴ Parasız, **a.g.e.**, s.20

⁶⁵ Acar, **a.g.e.**, s.108, Hirschman A.O., **The Strategy of Economic Development**, New Haven, 1969, s.59-60.

sektörler arası ilişkilerden dolayı ekonomide bir sıçrama, bir büyük itiş gerçekleştirebilir. Dolayısıyla Hirschman, sektörler arası ilişkilerde eş zamanlı bir tamamlanmayı gerekli görmemektedir. Hatta bazı sektörlerde fazla kapasite yaratılarak gelişmenin hızlandırılmasının daha olası olacağını düşünmektedir.

Bir diğer dengesiz kalkınma teorisini Paul Streeten'dır. Streeten'nin dengesiz kalkınma teorisinin özü; belli şartlar içinde dengesizliğin ilerlemeyi bozmaktan çok canlandıracağı ve teşvik edeceği, hızlı büyümenin bir engeli olabileceğinden çok bir şartı olabileceği ve denge üzerine fazla ısrar etme ve önem vermenin, durgunluğu önlemekten çok ona neden olabileceği şeklinde özetlenebilir⁶⁶. Streeten, yukarıdaki temel görüş çerçevesinde önce tüketim sonrada üretim bakımından dengesiz kalkınma durumunu ve bu durumun ekonomik kalkınmaya etkisini açıklamaktadır. Her iki dengesizlik halini de kendi içerisinde ayrı ayrı, statik ve dinamik etken olarak iki kısma ayırmaktadır. Statik etken, belirli ihtiyaçlar ve teknoloji karşısında bölünmezliğin durumu ile ilgili ve bunu ifade eden bir kavram olarak kullanılmaktadır. Dinamik etken ise, yeni ihtiyaçların doğmasını karşılayacak uyarıcı kuvvetlerle ve yeni faaliyet ve teknolojik yeniliklere yönlendirecek neden ve faktörlerle ilgili ve bunları ifade eden bir terim olarak kullanılmaktadır⁶⁷.

1.3.3.2.2. Kalkınma Aşamaları Teorisi

Kalkınma ve yapısal değişikliği çeşitli yönleriyle ele alan Friedrich List, Bruno Hildebrand, Karl Bücher ve Walt Whitman Rostow toplumsal ve ekonomik kalkınmanı aşamalar şeklinde izah etmişlerdir⁶⁸.

Friedrich List'e göre toplumsal gelişme, şu safhalardan oluşur⁶⁹:

- Toplayıcılık
- Avcılık ve balıkçılık
- Çiftçilik

⁶⁶ Yavilioğlu, "Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri", s.59.

⁶⁷ A.y.

⁶⁸ Dülgeroğlu, a.g.e., s.45.

⁶⁹ A.e.

- Ticaret
- Küçük sanayi
- Endüstri

Bruno Hildebrand’a göre ekonomi büyüdükçe mübadele araçlarının değişimi de söz konusu olur⁷⁰. Bunlara bakarak gelişme hakkında fikir yürütülebilir.

- Doğrudan takas,
- Para
- Krediler (çek, tahvil, senet)

Karl Bücher’e göre ise ekonomide üretim artıp yaygınlaştıkça önce evlerde, sonra köy ve kasabalarda, en nihayetinde ülke çapında kalkınma çabaları başlar⁷¹.

Rostow’un “İktisadi Gelişmenin Merhaleleri” adlı çalışması aşamalı kalkınma modellerinin en önemlisidir. Rostow bu çalışmasında yaptığı çözümlemede her toplumun tarihsel olarak; geleneksel toplum, hazırlık aşamasındaki geçiş toplumu, kalkış aşamasındaki toplum, iktisadi olgunlaşma yolundaki toplum ve kitle tüketimi çağındaki toplum aşamalarından geçerek kalkınmasını tamamlayacağını ileri sürmektedir⁷².

1.3.3.2.3. Kalkınma Kutupları Teorisi

Diğer bir dengesiz kalkınma teorisi, öncüsünün F. Perroux’un olduğu “kalkınma kutupları” teorisidir. Perroux, kalkınmanın ülkenin her yerinde aynı anda başlamasının mümkün olamayacağını; pazarın büyüklüğü, altyapının durumu, hammaddeye yakınlık, yan sanayi, işgücü ve sosyal üst yapı gibi nedenlerden dolayı

⁷⁰ A.e.

⁷¹ A.e.

⁷² Rostow, R. W., **İktisadi Gelişmelerin Merhaleleri**, Çev. Erol Güngör, İstanbul, Kalem Yayınları, 1980, s.20-21.

bazı bölgelerin kalkınmada öncelik kazanacağını ve kalkınma kutuplarının oluşacağını belirtmektedir⁷³.

Kaynakların etkin kullanılması amacını öngören modellerden biri de kalkınma kutupları modelidir. Kalkınma kutupları olgusu, sanayileşme sürecinde ortaya çıkan, yöresel ekonomik farklılaşmadır. Özellikle ampirik çalışmalar kalkınma döneminde ülkelerde belirli yörelerin ön plana çıktığını göstermiştir. Örneğin Fransa'da Paris bölgesi, Brezilya'da Sao Paulo, Japonya'da Tokyo ve Osaka, Arjantin'de Buenos Aires, İtalya'da Milano, Portekiz'de Lizbon, Türkiye'de İstanbul bölgeleri gibi⁷⁴.

Kalkınma kutupları birkaç değişik şekilde oluşturulabilir. Örneğin, seçilen bölgelerde yeni endüstri merkezleri oluşturularak, yeni iş yerleri açılarak işsizlik sorununa çözüm üretilebilir. Bu yeni endüstriler bir kez kuruldu mu, bu yörelerdeki ekonomik faaliyetler, çarpan etkisiyle diğer ekonomik faaliyetleri başlatır. Bu merkezler ve ekonomik faaliyetler gittikçe büyürler, ölçek ekonomisi haline gelirler ve son derece önemli bir konum kazanırlar.

F. Perroux, iktisadi kalkınmanın ülkenin her yerinde aynı zamanda gerçekleşmeyeceğini, bazı bölgelerin öncelik kazanacağını, bir başka deyişle belirli kalkınma kutuplarının oluşacağını ileri sürmektedir. Gerçekte her ülkede sanayileşme döneminde sanayi ünitelerinin belirli noktalarda toplanması bir rastlantı değil, ekonomik koşulların bir gereğidir. En önemli neden sermayenin etkin kullanılması amacıdır. Kutuplaşma, belli sayıda iktisadi ünitelerin faaliyetleri nedeniyle fonksiyonel bir bütünleşme sonucunda ortaya çıkan dengesiz bir kalkınma sürecidir.

Piyasa ekonomilerinde, kalkınma süreci incelendiğinde sadece sanayi kuruluşları bakımından da belirli yörelerinin plana çıktığı görülür. Gerçi bazı merkezler sanayi devriminden önce de çeşitli nedenlerle diğer yörelere kıyasla daha

⁷³ İlkın, a.g.e., s.105.

⁷⁴ A.e.

fazla gelişmişlerdir. Fakat bu farklılık hiç bir zaman, sanayileşme ile ortaya çıkan bu duruma benzememiştir⁷⁵.

Bir veya birkaç sanayi grubunun belirli bir bölgede bir araya gelerek bir kutup olarak ortaya çıkmasının nedenleri kısaca şöyle açıklanabilir⁷⁶:

- Pazar büyüklüğü: Ürünün pazarlanmasında pazarın büyüklüğü çok etkili olmaktadır, özellikle ulaştırma olanaklarının yetersiz olduğu koşullarda, üretim yerinin talebin fazla olduğu bölgelerde toplanması doğaldır.
- Alt yapı durumu: Yol, su, elektrik v.d. alt yapının hazır olduğu bölgede, işletmelerin kuruluş maliyetleri düşük olmaktadır
- Hammaddeye yakınlık: Hammaddelerin taşınması zor ve pahalı olan sanayi dallarında, işletme, kuruluş yerini saptarken hammaddeye yakın bir yer seçmek durumundadır.
- Yan sanayi: Üretimde çok sayıda ara malları kullanan bir işletme, kuruluş yerini saptarken ara mallarını kolay ve ucuz sağlayacağı bölgeyi seçmektedir.
- İnsan gücü: Bir iktisadi ünite, seçtiği teknolojiye uygun personeli temin edebilmek için kuruluş yerini buna göre saptayacaktır.
- Sosyal üst yapı: İşletme, gerek idarecileri, gerek işçileri için belirli bir sosyal tesisin gereğini duyduğunda, ya bunları kendisi gerçekleştirecek veya bunların hazır olduğu bir bölgeyi kendine kuruluş yeri olarak seçecektir. Sosyal tesislerin (okul, hastane, v.b.) ne denli büyük bir yatırımla gerçekleştirebileceği düşünülürse çok büyük olmayan işletmelerin bu tesislerin hazır olduğu bölgeleri neden seçtiği kolaylıkla anlaşılır.

Sonuç olarak söylemek mümkündür ki, dengesiz kalkınma teorisinde izlenen politikalar dengesizlikleri ortadan kaldırmak değil, dengesizlikleri yaratmakla çeşitli sorunları çözmektedir. Thirlwall'a göre bu stratejilerde ekonomideki sektörlerin ve

⁷⁵ İlkın, a.g.e., s.106.

⁷⁶ A.e.

bölgelerin sıralanması ülkelerin yapısal özelliklerine ve kalkınma politikasına göre değişmektedir⁷⁷.

1.3.4. Heteredoks Kalkınma Teorileri

1.3.4.1. Yapısalcılık Yaklaşımı

Heterodoks iktisatçılar ekonomik koşullarda, yabancı yardımlarda artış, yatırımlarda ani yükseliş gibi küçük değişmelerin “big push” ya da “take off” yaratmaya yeterli olmayacağına inanmaktadır. Heterodoks kalkınma teorilerinin meydana çıkışı Latin Amerika Yapısalcıları ve Kurumsalcıların kalkınmayla ilgili savundukları fikirlerden oluşmaktadır. Yapısalcılar az gelişmiş ülkelerin yapısal ve kurumsal olarak gelişmiş ülkelere farklı olduğunu bu nedenle kalkınmacı teorilerin az gelişmiş ülkelere uygulanamayacağını vurgulamaktadır⁷⁸

Yapısalcı iktisatçılardan en tanınmışlardan biri Latin Amerikalı Paul Prebisch olmuştur. Paul Prebisch, gelişmekte olan ülkelere uluslararası işbölümünün karşılıklı yararlılığını sorgulayan ilk kalkınma iktisatçılarından biri olup, daha çok ödemeler bilançosu üzerindeki olumsuz etkisinin daha etkin kaynak tahsisi ile ortaya çıkabilecek her hangi bir avantajdan daha fazla olacağını iddia etmiştir⁷⁹. Prebisch’in çalışmalarının büyük bir kısmını Neoklasik ekonomik teori ile Avrupa ve ABD gibi gelişmiş ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasında mevcut reel ekonomik güçler üzerindeki dinamik etkiler çerçevesinde kalkınma politikaları oluşturmaktadır. Prebisch arz ve talep yasalarının gerisinde çoğu kez gizli güç ilişkilerinin olduğunu ve ülkeler arasında oldukça farklı üretim ilişkilerinin olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Prebisch yıllarca süren tecrübelerine dayanarak iki kanıt ileri sürmektedir. Birincisi ticaret hadlerinin tarım aleyhine bozulması, ikincisi gelişmiş ülkelere meydana gelen prodüktivite artışına bağlı olarak kar transferlerinin yaşanmasıdır. Prebisch az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere sattıkları tarımsal ve

⁷⁷ Anthon P. Thirlwall, **Growth and Development**, London, 5th Edition, McMillan Press, 1994, s.184.

⁷⁸ Parasız, **a.g.e.**, s.29.

⁷⁹ Tüylüoğlu Ş., H. Çeştepe, **a.g.e.**, s.58.

hammadde fiyatlarının endüstriyel mallarının fiyatlarına göre seküler bir düşüş içinde olduğuna işaret etmektedir⁸⁰. Böylece gelişmiş ülkelerdeki emek ve girişimcilerin geliri o ülkelerdeki prodüktivite artışından daha hızlı büyümektedir. Bir diğer deyişle fiyatlar düşmektedir. Oysa gelişmekte olan ülkelerde durum tam tersinedir. Bu ülkelerde gelir prodüktiviteden daha az artmaktadır. Böylece gelişmekte olan ülkelerin durumu kötüleşmektedir. Prebisch, emek kıtlığı olmadıkça, aşırı nüfus artışının bir kuralı olarak az gelişmiş ülkeler prodüktivite artışından elde edecekleri geliri otomatik olarak gelişmiş ülkelere transfer edeceklerdir. O halde az gelişmiş ülkeler bir tarım ülkesi oldukça kalkınmayacaklardır⁸¹. Prebisch, ticaret hadlerinin gerilemesine karşı ithal ikamesi endüstrileşme adı verilen stratejinin en önde gelen isimlerinden olmuştur. Bu stratejiye göre, bir ülke ithal edilmekte olan basit dayanıksız tüketim malları imalatıyla yola çıkar ve endüstrileşmenin bu aşamasında nispeten basit mallar üretilir ve bunun için büyük fiziksel ya da finansal sermaye, karmaşık teknoloji kullanımı gerekmez. Bu stratejinin başarılı olması için gümrük tarifleriyle ithal ikameci endüstrilerle rekabet eden ithal mallarının kısıtlanması gerekir⁸².

1.3.4.2. Kurumsalcılık Yaklaşımı

Heteredoks kalkınma teorilerinin ikincisi kurumsalcılık yaklaşımıdır. Kurumsalcılar öncelikli olarak kalkınma ekonomisine odaklanmasalar da, şok önemli katkılar yapmışlardır. Kurumsalcılardan Ayresgil Kalkınma Yaklaşımından ve Myrdal'ın Kurumsalcılığından bahsetmekte yarar vardır.

Clarence Ayres (1891-1972) ABD Kurumsalcı Okulu'nun önde gelen isimlerinden olmuştur. Ayres yerleşik ekonominin büyük bir kısmını göz ardı etmekte ve kalkınma ekonomisini daha geniş bir çerçeve içinde düşünmektedir. Ayres hem gelişmiş, hem de fakir ülkelerde uygulama alanı bulan bir kalkınma "mega teorisiyle" ilgilenmiştir. Ayres'in ekonomik kalkınma teorisinin iki temel

⁸⁰ A.e.

⁸¹ Parasız, a.g.e., s.30.

⁸² A.e., s.31.

ögesini teknoloji ve merasimcilik (ceremonializm) oluşturmaktadır. Ayres teknolojinin ekonomiye katkısının diğer faktörlerden daha fazla olduğunu vurgulamaktadır. Ayres'e göre teknolojik ilerleme ve ekonomik kalkınma çok yakın anlam taşımaktalar. Ancak Ayres'e göre teknolojik ilerlemeyi ileri götüren insan becerisinin dinamikliği merasimcilik tarafından sınırlanmaktadır. Geçmişe bağlayıcı bir davranışın herhangi bir toplumun teknolojik ilerlemesinin engellediği savunulmaktadır. Ayres'e göre ekonomik kalkınma teknolojinin merasimsel davranışlara galip gelmesi durumunda meydana gelecektir. Merasimciliğin teknoloji üzerindeki negatif etkisini azaltmak için eğitimin ileriye götürülmesinin gerektiği savunulmaktadır⁸³.

Myrdal'ın kurumsalcılık yaklaşımına göre ise, yalnızca köklü reformlar sonucu ekonomik kalkınma meydana gelebilir. Yapılacak reformlar olarak, toprak reformunu, rüşvetle mücadele, kamu politikasının üst noktalarından elitlerin elini çekmesini vb. sayabiliriz. Sonuç olarak Myrdal'a göre az gelişmişliğin nedenlerinin ortadan kaldırılması için az gelişmiş ülkelerin davranışlarının ve kurumlarının değişime uğraması gerekir.

1.3.4.3. Bağımlılık Teorileri

Uluslararası Bağımlılık Teorileri, 1960'lı yılların ortalarında özellikle Üçüncü Dünya entelektüelleri arasında artan bir destek kazanmıştır. Bu teoriler, Üçüncü Dünya ülkelerini kurumsal, politik ve ekonomik rijitliklerin bir yansıması olarak değerlendirerek bu ülkelerin, zengin ülkelerle olan bağımlılık ve baskı ilişkisi dahilinde meydana geldiğini kabul etmektedirler⁸⁴.

Bağımlılık teorilerine P.Baran, C. Furtado, ve O.Sunkel, A.G. Frank, A. Emmanuel, S. Amin, T.D. Santos ve R.M. Marini gibi iktisatçıların geliştirdikleri

⁸³ A.e., s.35.

⁸⁴ Tüylüoğlu Ş.,H.Çeştepe, a.g.e., s.61-62.

teori ve modeller örnek olarak verilebilir. Bu düşünürlerin genel eğilimleri klasik Marksizm'den farklılaşsa da, etkisi ve yeniden yorumlanması olarak gelişmiştir⁸⁵.

Klasik Marksizm'den farklı olsa da, bu teorilerin genel varsayımları aşağıdaki gibi sıralanabilir⁸⁶:

- Gelişmekte olan ülkeler genellikle hammadde üreticisi ve nihai endüstriyel mal tüketicisi sıfatıyla küresel ekonomideki gelişmelerden etkilenmekte; küresel ölçekli firmalar bu ülkelerin gelişme süreçlerini doğrudan etkilemektedir.
- Gelişmekte olan ülkeler, ekonomilerinin bağımlı olduğu diğer ülkelerdeki gelişmelerden etkilenmekte ve az gelişmişlik, sanayileşmiş kapitalist ülkelerinin dünya çapında genişlemesine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.
- Dolayısıyla azgelişmişlik dışsal bir olgudur. Uluslararası sistemin yapısı, Üçüncü Dünya Ülkelerinin kalkınması ile ilgili fırsatları sınırlamaktadır.

1.3.5. Harrod-Domar Büyüme Teorisi

1950'li ve 1960'lı yıllarda kalkınma iktisadı, Roy Harrod ve Evsey Domarın ayrı ayrı yaptıkları çalışmalarından oluşan ve aralarında çok az farklılık olduğu için birlikte Harrod-Domar modeli olarak bilinen bu modelden etkilenmiştir. Bu model Post-Keynesyen büyüme modeli olarak da adlandırılmaktadır. O dönemin kalkınma politikalarının oluşturulmasında ve kalkınma planlarının hazırlanmasında söz konusu modelden hareket edilmiştir. Bu basit modele göre, bir ekonominin büyümesi yatırımların miktarına, yatırımların miktarı da tasarrufların düzeyine bağlıdır⁸⁷. Bu analizde büyümeyle kalkınma kavramları eşanlamli olarak kullanılmış ve bu model bahsedilen kavramları eş anlamli olarak kullanan diğer teori ve modellerin ortaya çıkmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu teorilerin ortak özelliği teknik

⁸⁵ A.e.

⁸⁶ Türkiye Kalkınma Bankası, 2006: "Kalkınma Teorileri ve Modern Kalkınma Bankacılığı Uygulamaları", Haz: Leyla Dolun ve Hakan Atık, (Çevrimiçi) <http://www.tkb.com.tr/>, 22 Aralık 2006.

⁸⁷ Başkaya, a.g.e., s.62.

olarak, “doğru miktar ve karışımındaki tasarruf yatırım ve dış yardım ile, azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerin geçmiş olduğu büyüme sürecine gireceklerine” ilişkin kanıdır⁸⁸.

Modern büyüme teorisinin özü, yatırımın kapasite artırıcı etkisidir. Bir başka deyişle ekonomiler ancak üretim güçleri arttıkça büyür ve gelişirler. Bunu sağlayan ise yatırımdır. Yatırımın kapasite yaratıcı etkisi göz önüne alındığı zaman, aranıp bulunması gereken husus; ekonominin tam istihdam milli gelir seviyesini devam ettirebilmek için yatırımların her yıl ne ölçüde artırılması gerektiğidir⁸⁹. Modelin en büyük zaafı büyüme, dolayısıyla kalkınma sorununu teknik mekanik bir sorun olarak ele alarak karmaşık bir toplumsal değişim sürecini hafife almasıdır.

1.3.6. Neoliberal Kalkınma Teorileri

1970’li yıllarda ülkelerin kalkınma süreçlerinde bir takım olumsuzluklar meydana çıkmış ve bu yüzden neoklasik kanıtlar yeniden yükselmeye ve hatta neoliberal teoriler olarak daha keskin olarak ileri sürülmeğe başlamıştır. Bu sürecin devamı olarak 1980’li yıllarda yeni bir paradigma olarak, Peter Bauer, İan Little, Deepak Lal, Bella Balassa, Julian Simon, Jagdish Bhagwati, Anne Krueger ve Harry G. Johnson gibi iktisatçıların temsilcisi olduğu “neoliberal kalkınma teorisi” ortaya çıkmıştır⁹⁰.

Neoliberal kalkınma teorisinde hükümet müdahalesinin sadece kalkınmayı ilerletmeyen bir olgu gibi değil, aynı zamanda onu engelleyen bir olgu olduğu savunulmaktadır. Neoliberalciler, hastalık gibi kabul ettikleri dengesiz büyüme, bağımlılık vs. gibi olguların kaynaklarının, hükümetlerin yönlendiriciliğine çok fazla önem verilmesinde görmekteler.

⁸⁸ Türkay, **a.g.e.**, s.134.

⁸⁹ Savaş Vural, **Kalkınma Ekonomisi**, İstanbul, Beta yayınları, 1986, s.39.

⁹⁰ Michael P. Todaro, **Economic Development**, Sixth Edition, Addison-Wesley Reading, Massachusetts: 1997, s.86.

Neoliberal kalkınma teorisi iki yüzyıl önce Adam Smith'in keşfetmiş olduğu "görünmez el" düşüncesini hatırlatacak bir tarzda; bir yandan Keynes ve Keynesyen iktisadın müdahaleci sosyal devlet anlayışını, bir yandan da kalkınma iktisadında devlete tanınan planlama ve diğer yollarla ekonomiye müdahale edilmesi önerisini eleştirmektedir⁹¹. Bu teorilerde hem neoklasik hem de bağımlılık teorilerinin aksine, güçlü devletin kalkınmayı destekleyeceği, ilerleteceği düşüncesi, aşırı bir basitleştirme olarak değerlendirilmektedir. Eskidiği düşünülen neoklasik kalkınma teorisinin düzeltilmesinin yani sıra bu teori bir yandan ithal ikameci diğer yandan da devlet ve bürokrasiyi güçlendirme önerileri şiddetle eleştirilmektedir⁹².

Genel olarak neoliberal yaklaşımlarda devletin önceki rollerinin ortadan kaldırılması ve piyasanın kendi iç dinamiklerinin işleyişine bırakılması yoluyla kalkınmanın kendiliğinden yoluna gireceği ileri sürülmektedir. Somut çözüm önerisi ise, devletin ekonomi ve toplumu kontrol etmesini gevşetmek, özelleştirmek ve küreselleşme sürecinin gerektirdiği yapısal uyum programlarını uygulamaktır⁹³.

Neoliberal teorinin önemli bir özelliği, küreselleşme kavramına yer vermesi ve buna göre de önceki teorilere kıyasen dünya çapında daha geniş bir kabul görmüş olmasıdır. Neoliberal kalkınma yaklaşımına göre, küreselleşme sürecinde azgelişmiş ülkelerin kalkınması, dünya ekonomisi ile daha fazla entegrasyona gitmeleriyle mümkün olacaktır. İzlenecek entegrasyon yoluyla kalkınmada, devlet müdahalesinin en aza indirileceği, rasyonel davranan ekonomik birimlerce piyasanın sorunsuz işleyişini sağlayacak düzenlemelerin

⁹¹ Fuat Ercan, "Gelişme Yazını: Eleştiriler ve Yeni Perspektifler", **Gelişme İktisadı: Kuram-Eleştiri-Yorum**, Ed. Tamer İşgüden, Fuat Ercan, Mehmet Türkay, İstanbul, Beta Yayınları, 1995, s.355-356.

⁹² L.Weiss, J.M. Hobson, **Devletler ve Ekonomik Kalkınma**, Çev: Kıvanç Dünder, Ankara, Dost Kitabevi, 1999, s.162.

⁹³ Türkay, **a.g.e.**, s.32.

gerçekleştirilebileceği savunulmaktadır. Bu yaklaşımda kalkınmanın dışa açık bir ekonomik yapı ile sağlanabileceği üzerinde durulmaktadır⁹⁴.

Neoliberal teorinin ünlü bir temsilcisi olan D. Lal (1993), az gelişmiş ülkelerde merkezi planlama ve devlet müdahaleciliği düşüncesini destekleyen önceki kalkınma iktisatçılarına karşı önemli eleştiriler getirmiştir. Kalkınma iktisadının “öldüğünü ve gömüldüğünü” ileri sürmüş ve bu yüzden tek geçerli düzenleyici mekanizma olan piyasa fiyatlarına geri dönüş için adeta çağrıda bulunmuştur. Lal’a göre, kalkınma iktisadı kalkınmanın motoru olarak devleti kabul etmektedir, oysa herhangi bir devlet müdahalesinin refahı arttıracak garantisi yoktur⁹⁵. Sonradan gelen birçok iktisatçı, eski teorileri eleştirerek bu yeni anlayışı desteklemiştir. Ayrıca, kalkınma sorununa getirilen yeni yaklaşımlarda Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası’nın temsil etmiş olduğu yaklaşımlar da etkili olmuş, bu kurumlarca izlenen istikrar ve yapısal uyum politikaları kalkınma politikalarının yerini almıştır⁹⁶.

1.4. SANAYİLEŞME STRATEJİLERİ VE KALKINMA

1.4.1. İthal İkamesi

Ülkeler gelişme süreci içinde değişik sanayileşme ve kalkınma stratejileri izlemekteler. Ülkeler tarafından izlenen bu stratejiler ülkelerin gelişmişlik düzeyi, sosyo-ekonomik yapısı, ilk etaplarda gelişmeye açık ve uygun alan ve sektörler dikkate alınarak yürütülmektedir.

Gelişmekte olan birçok ülke sanayileşme sürecinin ilk aşamasında ithal ikamesi sanayileşme stratejisini uygulamışlardır. Dünyada sanayileşen ilk ülke olan Büyük Britanya dışında ülkelerin gösterdikleri bütün başarılı sanayileşme çabaları

⁹⁴ A.e., s.33.

⁹⁵ Tüylüoğlu Ş., H. Çeştepe, a.g.e., s.64.

⁹⁶ A.e., s.65.

yerli sanayi sektörünün geliştirilmesinin ilk aşamasında ithal ikamesi sanayileşmeye önem verdiklerini göstermektedir⁹⁷. Bugün çoğu gelişmekte olan ülkede geçmişte kalmakla birlikte, ithalat ikamesi, önceleri ithalatla karşılanan yurtiçi, piyasa talebinin, koruyucu ve özendirici önlemler uygulanarak yerli üretimle karşılanmasını öngören bir kalkınma stratejisidir. Yurtiçi piyasaların yabancı üreticilerden devralınmasını öngörür. Bunun için de yoğun bir devlet müdahalesi gerektir⁹⁸.

En basit tanımıyla ithal ikamesi, ülke içinde üretilmeyen ya da henüz yeterli rekabet koşullarına uygun olmayan mal ve endüstrilerin ülke içinde üretimini çeşitli koruma önlemleriyle desteklenmesidir⁹⁹. İthal ikamesi iç piyasaya dönük üretimi esas alan, yoğun koruyuculuğa dayalı ve ekonominin hemen her kesimini kapsayacak biçimde yaygın devlet müdahaleciliğini öngören bir ekonomik modeldir.

Bu tip sanayileşme modelinde kaynakların tahsisinde Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi yol gösterici bir rol oynamaz. Seçici değil, dengeli bir sanayileşme söz konusudur. Şöyle ki kalkınma felsefesi, yalnızca ilerde gelişip rekabetçi durumuna geçecek, yani dinamik karşılaştırmalı üstünlüklere sahip olan endüstrilerin seçilip geliştirilmesi ilkesine dayalı değildir. Tersine, beklenen talep artışlarına göre, yatırım fonlarının tüm sektörler arasında dengeli biçimde dağıtımı öngörülür. Bunun için de sektörler arasındaki ileri ve geri bağılıkları kantitatif olarak gösteren girdi çıktı tablolarından yararlanılır¹⁰⁰.

İthal ikamesi 1960'lı ve 70'li yılların sanayileşme stratejisi diye bilinmektedir. O yıllarda gelişmekte olan ülkelerde yaygın olarak uygulanan ithal ikamesi daha sonraları ülkeler tarafından terk edilmiş ve onun alternatifi olan ihracata yönelik veya ihracatın teşvikine dayanan stratejiler uygulanmaya başlanmıştır. Küreselleşmenin yaygınlaştığı günümüzde ise ithal ikamesinin

⁹⁷ Parasız, **a.g.e.**, s.116

⁹⁸ Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama**, İstanbul, 2003, s.591.

⁹⁹ Parasız, **a.g.e.**, s.160

¹⁰⁰ Seyidoğlu, **a.g.e.**, s.592

gerektirdiği biçimde dışa kapalı bir ekonomi yeryüzünde hemen hemen hiç kalmamıştır¹⁰¹.

İthal ikamesine genellikle tüketim malları endüstrileri ile başladığı görülmüştür. Bunun nedenleri ise bu alanlarda hazır bir piyasanın bulunmasının yanı sıra, tüketim malları üretiminin yoğun sermaye ve çok ileri teknoloji gerektirmeyen firmalar tarafından yapılabilmesiyle ilgilidir¹⁰².

İthal ikamesi ile varılmak istenen amaçlar maddeler halinde kısaca şöyle özetlenebilir¹⁰³:

- Gelişmekte olan ekonomiler genellikle tarımın hakim olduğu bir yapıya sahiptir. Bu ülkeler sanayilerini geliştirerek kalkınmak istemekte, bunun için de bir kısım sanayi ürünlerinin ithalatından vazgeçip, bunları iç piyasada üreterek sanayileşmeyi arzulamaktadır.
- İthal ikameci politikalar, ekonominin dışa bağımlılığını azaltacak ve dış ticaret hadlerinin aleyhte gelişmesinin zararlarını kısmen de olsa ortadan kaldıracaktır.
- Ödemeler dengesi güçlükleri önemli ölçüde aşılacak ve döviz tasarrufu sağlanacaktır. İthal listelerinde yer alan malların ülke içinde üretime geçilmesiyle giderlerinden tasarruf sağlanacağı ve böylece dış açık sorununun çözümleneceği beklenmektedir.
- İthal ikamesine dayalı bir sanayileşmede, daha önce ithal edilen, bir başka deyişle, belli bir iç talebi bulunan malın üretimine başlanacağından yeni pazarlar yaratılması söz konusu olmayacaktır¹⁰⁴.

¹⁰¹ A.e., s.591.

¹⁰² A.e.

¹⁰³ Hüseyin Avni Eğeli, “Dış Ticaret Açısından Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, s.151, (Çevrimiçi) <http://www.manas.kg/pdf/sbd-2-11.pdf>, 12.04.2007.

¹⁰⁴ Cem Alpar, *Az Gelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme*, Ankara, yy., 1982, s.80.

- Tarımsal ürünler ve tarım dışı hammaddelerde dünya talebinin fiyat ve gelir elastikiyetinin düşük olduğu kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak bu ülkelerin ihracatları da hızlı bir artış gösterememektedir. Bu nedenle ihracatın yapısının değiştirilmesi gerektiği inancı ile ithal ikamesi politikası uygulanmaktadır.
- İthal ikamesi ile sanayi üretiminin artması, sermaye birikiminin hızlanmasını, yurtiçi talebin genişlemesini ve tarımsal kesimdeki mevcut gizli işsizler için de yeni iş imkanlarının yaratılmasını sağlayabilecektir.

Bir ulusal sanayinin kurulması ve uluslararası alanda rekabet edebilecek güce erişmesi için yerli sanayinin ilk zamanlarda teşvik edilmesi ve rekabete karşı belirli bir süre ve ölçüde korunmasının gerekli olduğu görüşü de iktisat literatüründe önemli yere sahiptir. Ancak böyle bir korumanın boyutu ve süresi, koruma duvarları altında, etkin olmayan, hantal, rekabetten uzak ve çok zayıf kalan yerli sanayi oluşumuna yol açabilecektir. Bu yüzden özellikle Neo-Klasik iktisatçılar tarafından ithal ikamesi politikalarına yöneltilen eleştiriler şunlardır¹⁰⁵:

- Az gelişmiş ülke pazarlarının küçüklüğü ve düşük kapasite kullanımı maliyetleri yükseltmektedir.
- Aşırı koruma teknolojik geriliğe ve yüksek fiyatlara neden olmaktadır.
- Yapılan teşvikler nedeniyle yatırım aşamasında alternatif maliyetler dikkate alınmamakta, dolayısıyla ekonomide kaynak israfı meydana gelmektedir.

Bu eleştirilerden başka ithal ikamesine yapılan diğer eleştirilerin en önemlilerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz¹⁰⁶:

- Kaynak israfı: Yukarıda belirtildiği gibi, maliyet ve fiyatların yüksek, kalitenin ise düşük olmasıyla beraber, aşırı korumanın işadamlarını

¹⁰⁵ Parazsız, a.g.e., s.160.

¹⁰⁶ Seyidoğlu, a.g.e., s.593-594.

uyuşukluğa sürüklemesi, tekelleşme eğilimini artırması ve yerli sanayide araştırma ve geliştirme faaliyetlerinden caydırıcı etki gösterir.

- Dışa bağımlılık: İthalat ikamesi, başlangıçta güdülen amacın tersine, ulusal ekonominin dışa bağımlılığını artırır. Bu kendini yerel sanayide kullanmak üzere hammaddelerin ithalatında kendini göstermektedir.
- İhracat sanayileri aleyhine meydana çıkan çarpıklığın ihracat gelirlerini azaltması etkisi.
- Dış borçların artışı: Bir yandan dışa bağımlılığın artması, ihracatın yeterli düzeyde artırılmaması dış ödeme açıklarını daima önemli bir sorun durumuna getirmektedir.

İthalatı ikame eden sanayileşmede izlenen iktisat politikaları, ülkeyi dış dünyadan soyutlar; baskı altında tutulan (repressive) bir fiyat, faiz ve kur politikası vardır. Uygulanan yüksek koruma önlemleri dolayısıyla iç fiyatların dünya fiyatlarıyla ilişkisi kalmaz. Dış rekabet eksikliğinin sonuçları devletin iç fiyatları doğrudan belirlemesi ile giderilmek istenir. Ama bu aşırı bir bürokratik mekanizma doğurur ve ekonomideki dengeleri daha da bozar¹⁰⁷.

1.4.2. İhracata Yönelik Sanayileşme Stratejisi

İhracata yönelik sanayileşme stratejisinin teorik dayanağını, uluslararası alanda serbest ticarete dayanan karşılaştırmalı üstünlükler teorisi oluşturur¹⁰⁸. İhracata yönelik sanayileşme stratejisine iktisat literatüründe amaçları gereği dışa dönük sanayileşme stratejisi de denmektedir. İhracata yönelik sanayileşme stratejisi, seçiciliği üstün tutmakta ve tüm endüstrilerin değil gelişme ve rekabet potansiyeli yüksek olanların özendirilmesine ve desteklenmesine önem vermektedir¹⁰⁹. Bunu sağlamak için ekonomiyi uluslararası ticaretten koparmayacak bir ticaret rejimi izlenmesi ve ulusal kaynak tahsisinin, ithal ikamesinde olduğu gibi sadece iç talep

¹⁰⁷ A.e., s.592.

¹⁰⁸ Han E., A.A. Kaya, a.g.e., s.244.

¹⁰⁹ Seyidoğlu, a.g.e., s.594-595.

tarafından değil, uluslararası talep tarafından belirlenmesine izin verilmesinin zorunlu olduğu belirtilmektedir¹¹⁰.

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin savunduğu gibi, her ülke karşılaştırmalı üstünlüğünün bulunduğu alanda uzmanlaşır ve uluslararası ticaret serbest yapılırsa, dünya ölçeğinde kaynaklar optimal kullanılmış olacak ve bütün ülkeler bu süreçten kazançlı çıkacaktır¹¹¹.

Gelişmekte olan ülkelerin çoğunda ithal ikamesi politikalarının ekonomik darboğazlar yaratması, neo-klasik iktisatçıları, bu ülkelere ihracata dayalı sanayileşme stratejilerini önermeye yöneltmiştir. İhracata yönelik sanayileşme stratejisinin gerçekleştirilebilmesi başlıca iki faktörün varlığına bağlıdır. Bunlardan birincisi, ihraç edilebilecek mal ve hizmet fazlasının sağlanabilmesi, ikincisi ise elde edilen bu fazlanın dünya piyasalarında cari olan rekabet ve fiyat çerçevesi içinde satış imkanlarının bulunmasıdır¹¹².

İhracata yönelik sanayileşme stratejisi, büyüme ve sermaye birikimi sürecinde piyasa ilişkilerinin yarattığı kapasite kullanımı, teknolojik yenilik, karşılaştırmalı üstünlükler gibi olumlu dinamik etkileri öne çıkaran ve dolayısıyla hem iç ekonomide hem de dış ticarete liberalleşmeyi öngören bir yaklaşımdır¹¹³.

İhracata dönük sanayileşmede itici güç dış talepten kaynaklanır. Bu tür sanayileşmenin en belirgin özelliği, üretimin dünya piyasaları için yapılması ve ihracatı arttırmanın ana hedef olmasıdır. İhracata ağırlık veren sanayileşmenin kalkınma üzerinde doğuracağı ilk olumlu etki, iç piyasa darlığı engelini aşılmasıdır. Piyasanın dar oluşu nedeniyle birçok gelişmekte olan ülkede bazı sanayiler kurulamamakta, kurulanlar ise optimum ölçek kapasitesinin altında çalışmaktadır. Oysa ihracata yönelen sanayiler geniş bir dış piyasa ile karşı karşıya kaldıklarından, optimum kapasiteye ulaşma imkanı bulabilecekler, böylece de, maliyetler düşecek ve

¹¹⁰ Eğeli, **a.g.e.**, s.153, Gülten Kazgan, **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**, İstanbul, 1988, s.32-38.

¹¹¹ Han E., A.A.Kaya, **a.g.e.**, s.244.

¹¹² Eğeli, **a.g.e.**, s.154.

¹¹³ Han E., A.A.Kaya, **a.g.e.**, s. 245.

üretimde etkinlik artacaktır¹¹⁴. İhraç kapasitesinin genişleyerek döviz gelirlerinin artması aynı zamanda yatırım malları ithaline fırsat vererek yeni sanayilerin kurulmasını önleyen önemli bir güçlüğü giderilmesine veya olumsuz etkilerinin azaltılmasına yardımcı olabilecektir¹¹⁵.

İhracata yönelik büyümenin önemli bir göstergesi, ihracatın GSYİH içindeki payının yükseltilmesidir. Başka bir deyişle, bu modelde, bir yandan milli gelirin hızlı büyümesine, diğer yandan da ihracatın daha yüksek oranlarda artırılmasına çalışılmaktadır. Buna bağlı olarak ihracata dönük sanayileşmenin diğer bir amacı da, ihracatta sanayi ürünleri payının yükseltilmesidir. Yani ihracat artışı ile birlikte, ihracatın yapısının sanayi mallarına doğru kaydırılması amaçlanır¹¹⁶.

Bunlarda ilave olarak ihracata yönelik sanayileşme stratejisinin temel amaçlarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz¹¹⁷:

- Ülkedeki sanayi yapısını, karşılaştırmalı üstünlüklere göre, dış piyasalara ihracat yapan girişimlerden oluşan bir yapıya dönüştürmek;
- Serbest piyasa ve özel girişime dayalı bir ekonomik yapı kurmak;
- Dış ticaretin liberalleşmesini ve böylece dış piyasaya açılmayı sağlamak;
- Dış ticaret politikasını aynı zamanda ihracatı özendiren bir yapıya dönüştürmek;

İhracata yönelik sanayileşme koruyuculuk yerine dış rekabeti temel aldığı için, üretici davranışlarında ve üretimin yapısında önemli değişimler gerektirir. Dış rekabet tekelleri kırar, işadamlarını sürekli olarak kaliteyi yükseltecek ve fiyatları düşürmede yardımcı olacak yeni yöntemleri araştırmaya ve geliştirmeye yönlendirecektir. Bu faaliyetler ekonomiye bir dinamizm kazandıracak ve kalkınmayı hızlandıracaktır¹¹⁸.

¹¹⁴ A.e., s. 428.

¹¹⁵ Vildan Serin, **İktisat Politikası**, İstanbul, Alfa Basım Evi, 1998, s. 43.

¹¹⁶ Seyidoğlu, a.g.e., s.590-591.

¹¹⁷ Han E., A.A.Kaya, a.g.e., s.246.

¹¹⁸ Seyidoğlu, a.g.e., s.595.

1.5. BEŞERİ SERMAYE VE EKONOMİK KALKINMA

1970'lere kadar iktisadi büyüme ve kalkınma, genellikle kişi başına gelirlerin arttırılmasına ve refah seviyesinin yükseltilmesine odaklanmıştı. 1970'lerden itibaren toplumsal gelişmenin sadece ekonomi ile sınırlı kalmayıp çevreyi ve doğal kaynakları da kapsaması gerektiği ifade edilmiş ve bunun yanı sıra, artan gelirin adaletli şekilde dağıtılmasının da altı çizilerek geleneksel kalkınma anlayışına ciddi eleştiriler yöneltilmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak, kalkınmada insan faktörünün önemi daha da ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu tür gelişmeler sonucu, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) 1994 yılında “İnsani Kalkınma Raporu” ile benimsenen yeni stratejinin adını “Sürdürülebilir İnsani Kalkınma” olarak ifade etmiştir¹¹⁹.

İnsani kalkınma, bireylerin en temel ihtiyaçlarını karşılayabilmelerini, sağlıklı bir ortamda doğmalarını ve gelişebilmelerini, eğitim yoluyla kendilerinin ve ait oldukları toplumların gelişmesine katkı sağlayabilmelerini ifade etmektedir. Bütün bu olanaklar yaşam kalitesinin göstergeleri olarak kabul edilmektedir¹²⁰. Yaşam kalitesinin iyi olması durumunda insani kalkınmanın olacağından söz edilmektedir. Bununla ilgili olarak Amartya Sen, gelişme kavramını sadece milli gelirde meydana gelecek artış ile ele alınamayacağını, bu tarz yaklaşımın gelişme ile büyüme kavramlarını karıştırdığını ifade ederek, gelişmenin aslında “güzel bir yaşam”la ilgilendiğini belirtmektedir. Sen'in deyimi ile birinin oldukça iyi bir durumda var olması için, kişinin var olma ya da yapma fonksiyonlarının gelişmesi gerekir¹²¹. Fonksiyonların gelişmesi ise bireye, farklı değişkenler arasından özgür seçim yapabilmesini sağlamaktadır. Özgürlük aynı zamanda bireyin yeteneklerinin gelişmesi (capabilities) ile yakından ilgilidir.

¹¹⁹ Acar, **a.g.e.**, s.120.

¹²⁰ Han E., A.A. Kaya, **a.g.e.**, s.274.

¹²¹ Fuat Ercan, Özgün Biçer, “İktisat ve Kalkınma Ekonomisi: Kalkınma İdeolojisinin Sosyalizasyonu Olarak Kalkınma Ders Kitaplarının Eleştirisi, ” Amartya Sen, “Development: Which Way Now ?” **Economic Journal** ,Vol.93, 1983, (Çevrimiçi) <http://fuatercan.wordpress.com/2006/07/>, 18 Nisan 2007.

A.Sen, gelişme kavramını “koşulların ve şansın bireyler üzerindeki egemenliğini, bireylerin şans ve koşullar üzerindeki egemenliği ile yer değiştirme” olarak tanımlamaktadır¹²².

Ülkelerin refah ve kalkınmışlık derecesini, yani çağdaş anlamıyla insani kalkınma kavramını sayısal değerlere dönüştürerek ölçülmesini sağlamak için Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından geliştirilen İnsani Kalkınma Endeksi (İKE) bir ölçüt olarak kullanılmaktadır. Hem ekonomik hem de sosyal kalkınmayı dikkate alan çok yönlü bir ölçüt olan İnsani Kalkınma Endeksi yaşam kalitesinin bir göstergesi olmaktadır. Bu endekste üç değişken bulunmaktadır¹²³:

- 1) Satın alma gücüne dönüştürülmüş gelir endeksi(Y1)
- 2) Ortalama yaşam süresi beklentisi endeksi (Y2)
- 3) Ortalama eğitim süresi ve yetişkinler arasında okuma-yazma oranı endeksi (Y3)

İnsani kalkınma endeksi bu üç endeksin toplanmasının üçe bölünmesi ile hesaplanmaktadır. Endekslerin oluşturulması yolu ise her biri için veri toplanan tüm ülkeler içinde en düşük ve en yüksek değerler bulunmaktadır. Bu iki değer arasındaki fark, ulaşılması gereken toplam uzunluk olarak kabul edilmektedir¹²⁴:

$$\text{İnsani Kalkınma Endeksi} = \frac{Y1+Y2+Y3}{3}$$

Böylece tüm dünyada ve ulusal düzeyde bireyler için onurlu, günlük yaşamın tüm fırsat ve imkânlarından eşit yararlandıkları, hayat standartlarının yükseltilmesini amaçlayan, insan haklarına önem veren, ekonomik, siyasal ve sosyal alanlarda cinsiyet ayrımının yaşanmadığı yaşamsal alanların oluşumu hedeflenmiştir. İnsani kalkınma endeksinin hazırlanmasında kişi başına düşen milli gelir, eğitim, sağlık

¹²² A.e.

¹²³ Han E., A.A. Kaya, a.g.e., s.275.

¹²⁴ A.e.

hizmetlerinden yararlanma ve ortalama yaşam beklentisi gibi çeşitli göstergeler kullanılmaktadır. İnsani kalkınma endeksini de ifade edebilen sosyo-ekonomik gelişme düzeyi tespitinde aşağıdaki göstergeler kullanılmaktadır¹²⁵.

1. Refah standardı: Kişi başına düşen milli gelirin yerel geçim maliyetlerine dönüştürülmesiyle hesaplanmakta olup Satın alma Gücü Paritesi (SGP) diye de bilinmektedir.
2. Eğitim standardı: Bu standardın tespitinde iki faktörden yararlanılmaktadır:
 - a. Yetişkinler arasındaki okuma-yazma oranı
 - b. Okullaşma endeksi (ortalama eğitim düzeyi)
3. Sağlık standardı: Ülkenin ortalama yaşam süresi beklentisi esas alınarak insani kalkınma endeksine dahil edilmektedir.

İnsani kalkınma endeksinde refah standardı ekonomik kriteri oluştururken eğitim ve sağlık standartları sosyal kriterleri oluşturmaktadır. Böylece sosyo-ekonomik gelişmenin genel göstergeleri elde edilmiş olmaktadır. Sosyo-ekonomik gelişme düzeyi tespiti kriterlerine göre ülkeler üç kategoriye ayrılmaktadır¹²⁶. Buna göre; insani kalkınma endeksi değeri sıfır ile bir arasında değişmektedir:

1. Yüksek insani kalkınma düzeyine sahip ülkeler, insani kalkınma endeks puanı 0,800 ile 1,00 arasındaki ülkelerin içerisinde bulunduğu gruptur.
2. Orta düzeyde insani gelişmeye sahip ülkeler, 0,500 ile 0,799 arasında endeks puanına sahip olan ülkelerin oluşturduğu gruptur.
3. Düşük düzeyde insani gelişmeye sahip ülkeler, 0 ile 0,499 arasında puanı bulunan ülkelerdir.

İnsani Kalkınma endeksinde yer alan faktörlerin her biri geniş boyutta farklı çevrelerce ve yazarlarca incelenmiş ve bu faktörlerin önemi her defasında vurgulanmıştır. Ekonomik kalkınma uzmanı Michael Todaro, insani kalkınmada

¹²⁵ “Dünyada ve Türkiyede İnsani Gelişme”, **Yoksullukla Mücadele Stratejileri**, Ed.Can.C.Aktan, Ankara, Hak-İş Konfederasyonu Yayını, 2002, (Çevrimiçi) <http://www.canaktan.org/ekonomi/yoksulluk/ikinci-bol/dunyada-insani-gelis.pdf>, 09.04.2007.

¹²⁶ Acar, **a.g.e.**, s.122.

özellikle eğitimin önemini vurgulamakta ve çok iktisatçıların milletlerin sosyal ve ekonomik kalkınması ölçütünü ve niteliğini belirleyen faktörlerin fiziksel ve doğal kaynakların değil, milletin beşeri kaynakları olduğu hakkında görüş birliğine vardıklarını belirtmektedir¹²⁷. Todaro, kendi kitabında Princeton Üniversitesi'nin Profesörü Frederick Harbison'un beşeri sermayenin ekonomik kalkınmadaki rolü hakkındaki aşağıdaki görüşünü de örnek olarak göstermiştir¹²⁸:

“Beşeri sermaye milletlerin refahında çok önemli yer tutmaktadır. Fiziki ve doğal kaynaklar üretimde pasif yer alan faktörlerdir; insan olgusu ise, sermaye biriktiren, doğal kaynakların dağılımını gerçekleştiren, sosyal, ekonomik ve politik organizasyonlar kuran ve ulusal kalkınmayı ileri taşıyan faktördür. Kendi insanların bilgi ve yeteneklerinin gelişmesini sağlamayan ülke hiç bir şeyin gelişmesini sağlayamayacağı açık olarak bilinmektedir”.

1.6. TARIM VE KALKINMA

Tarım, azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kırsal alanlarda yaşayan halkın geçim kaynağını sağladığı temel bir sektördür. Tarım sektörü, gelişmekte olan ülkelerde gelişme sürecinin ilk evrelerinde ekonominin en önemli sektörü konumundadır. Bu sektörün gelişmesi, kırsal halkın ve dolayısıyla nüfusun büyük bir oranının refahının yükselmesi anlamına gelmektedir. Tarım sektörünün sürdürülebilir ve hızlı kalkınması azgelişmiş ülkelerde ekonomik kalkınmanın ve yoksulluğun azaltılmasının anahtarıdır¹²⁹.

Özellikle iktisadi kalkınmanın başlangıç aşamasında tarım sektörü, iktisadi kalkınmaya önemli katkıda bulunmaktadır. Bilindiği gibi, gelişmekte olan ülkeler geleneksel ekonomik yapıdan modern bir yapıya geçmek için büyük gayret ve çaba

¹²⁷ Michael P. Todaro, **Economic Development**, London, Seventh Edition, Addison-Wesley Publisher, 2000, s.326.

¹²⁸ A.e.

¹²⁹ FAO, 2007: “The Role of Agriculture in the Development of LDC's and their Integration into the World Economy”, (Çevrimiçi) http://www.fao.org/docrep/003/Y0491e/y0491e02.htm#P71_13675, 21.04. 2007

göstermektedirler. Böyle bir modern yapıya geçiş sanayileşmeyle mümkün olmaktadır. Ancak bu çok kolay olmamakta, sanayileşme sürecine geçiş ve iktisadi kalkınma çabaları, daha önceki yapı ile ilişki halinde bulunmaktadır. Bu nedenle, sanayileşme suretiyle kalkınmak isteyen ülkeler bu sürece girdikleri anda devraldıkları eski ekonomik yapının durumu iktisadi kalkınmanın başarısında önemli rol oynamaktadır. İktisadi kalkınmada tarım ve sanayi sektörleri arasında sıkı bir ilişki ve etkileşimin mevcut olduğunu belirtmek gerekir. Sektörlerden herhangi birinde meydana gelen bir değişme diğer sektöre de yansımakta ve etkisini göstermektedir. Özellikle sanayileşmenin gelişmesinden sonra teknolojik yeniliklerin tarıma girmesi sonucu, “tarım toplumu” yapısı yerini “sanayi toplumu” yapısına dönüştürmektedir¹³⁰. Böylece, başlangıçta tarıma dayalı ekonomilere sahip olan gelişmiş ülkeler önce tarım sektörüne ağırlık vererek bu sektörün gelişmesini sağlamışlar, daha sonra bu sektörden elde edilen kaynak birikimi ile sanayileşmelerine hız vermişlerdir. Sanayileşmeye hız veren en önemli faktör olarak iktisadi ve sosyal yapıların daha az sert olmasıdır¹³¹.

Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörünün geleneksel bir yapıya sahip olması, üretim faktörlerinin modern olmaması, üretim ve verimliliği de etkilemektedir. Tarım sektöründen sanayileşme amacıyla gereken kaynak birikimini sağlamak için toprak reformunun gerçekleştirilmesinin gerektiği savunulmaktadır. Sanayileşmeye geçmeden önce, sadece tarımda yer alan büyük toprak sahiplerinin elde ettikleri geliri ve bunun sonucu olarak tarım ürünlerinde yaşanan fiyat artışı ve bir kısım gelir artışını gözetmeksizin, sektörün tümünün iyileştirilmesine ve modernleştirilmesine çalışmak gerekmektedir.

Tarım sektörünün sermaye birikimine yol açabilecek bir diğer yanı da, bu sektörde sosyal adalet ve gelir dağılımı politikasının bir gereği olarak vergilerin az olması ve bazı ülkelerde uygulanmış ve halen uygulanmakta olan vergi muafiyeti politikalarıdır¹³². Bu durumda tarım sektöründe meydana gelen gelir fazlalığı,

¹³⁰ İlkin, **a.g.e.**, s.160.

¹³¹ Ali Özgüven, **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1983, s.69.

¹³² **A.e.**, s.70.

özellikle toprak reformunun gerçekleşmiş olduğu yerlerde sanayileri gelişen şehir bölgelerine aktarılmaktadır. Tezlerin teorik olarak böyle olmasına rağmen uygulamada fazla başarılı olduğu vurgulanmamaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde, sanayileşme daha çok belli bölgelerde yoğunlaştığından, bu bölgeler daha hızla gelişmekte ve gelir artışı da buna göre olmaktadır. Bu nedenle, kırsal kesimlerin geliri artış gösterse de, kent yörelerine oranla azalmaktadır. Bu da kaynak aktarımını engellemekte ve azaltmaktadır.

Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından hazırlanan “Sürdürülebilir Kalkınma” yaklaşımından sonra, tarım sektörünün bu yaklaşım açısından ele alınmasıyla “Sürdürülebilir Tarım” kavramı meydana çıkmıştır. Sürdürülebilir tarımda en önemli hususlar, tarım faaliyetlerinin insanların gıda ihtiyaçlarını karşılaması amacıyla yürütülmesi, çevreye olumlu yaklaşım, yaşam kalitesine odaklanmak ve ekonomik uygunluk içinde olmaktır¹³³.

1.6.1. Kalkınmada Tarıma Öncelik Tanıyan Görüşler

Ekonomik kalkınmada tartışılan konulardan biri de, tarım ve sanayi sektörlerinden hangisine öncelik verileceği konusudur. Bu konunun ortaya çıkmasındaki amaç, iktisadi kalkınmanın hangi yolla daha hızlı ve daha kolay gerçekleştirilebileceği hususudur.

Gelişmekte olan ülkelerde, gelirlerin artmasına paralel olarak gıda maddeleri talebi de artmaktadır. Hızlı nüfus artışı da gıda talebinin daha da hızlı artmasına sebep olmaktadır. Bu bakımdan talep esnekliğinin yüksek olması tarımsal üretimin önemini arttırmaktadır. Diğer taraftan, iktisadi gelişmenin ortaya çıkardığı dinamizm sonucu şehirleşmenin artması da gıda maddeleri talebini arttıracaktır. Bundan dolayı gelişmekte olan ülkelerin en önemli problemlerinden biri de, artan talep karşısında, gıda maddeleri arzının artmaması hususudur. Çünkü az gelişmiş ülkelerde gelirde

¹³³ International Institute for Sustainable Development, 2006: “Sustainable Agriculture and Rural Development Concept”, (Çevrimiçi) <http://www.iisd.org/info/ss9507.htm>, 22 Nisan 2007.

meydana gelecek küçük artışlar, yiyecek maddeleri talebini büyük ölçüde arttırmaktadır¹³⁴.

Tarım sektöründe üretim, sanayi sektörüne oranla daha az yatırımla arttırılabilir. Başka bir ifadeyle, birim yatırım tarım sektöründe sanayi sektörüne kıyasen daha fazla üretim sağlamaktadır. Tarım sektöründe sulama imkanlarının geliştirilmesi, iyi tohum, gübre ve makine kullanmak suretiyle üretim birkaç misli arttırılabilir. Tarımda sermaye-hasıla katsayısının düşük olması yanında, tarım kesimine yapılan yatırımların, sanayi sektörüne göre daha az alt yapı gerektirmesi, tarım sektörünün önceliğini savunanların dayanak noktasını teşkil etmektedir. Bu sebeple, sermaye ihtiyacının azlığı, kalkınmanın tarım sektörüne öncelik verilmesiyle gerçekleştirilmesini öne süren bir görüş olmaktadır¹³⁵.

Tarım sektörü sanayi sektörüne önemli bir işgücü kaynağı yaratmaktadır. Tarımdan sanayi sektörüne işgücü kayması, nüfus artış hızına ve gizli işsizlik olup olmadığına bağlı olmaktadır. Nüfus artış hızı yaygın bir ekonomide tarım sektörüne öncelik tanınmanın daha karlı olacağı savunulmaktadır. Bu durumda sanayi sektörü ihtiyaç duyduğu işgücünü karşılayabilmesi için tarım sektöründe üretimin hızla arttırılması gerekmektedir¹³⁶.

Tarım sektörüne öncelik verilmesi halinde, sektörde daha basit ve daha sınırlı sermaye kullanılmak suretiyle verim arttırılabilir. Böylece elde edilen tasarruflar sanayi sektörüne aktarılabilir. Bu bakımdan, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde tarıma ağırlık vermek, üretim artışı sayesinde bir sermaye birikimine yol açacak ve bu sermayenin sanayi sektörüne aktarılması suretiyle de iktisadi kalkınma hızlandırılmış olacaktır¹³⁷. Ekonomik kalkınma süreci incelendiği zaman, tarımdan elde edilen gelirlerin önce ticarete, sonra sanayiye yöneldiği; tarımdan doğan sermayenin sanayileşmeye kaynak teşkil ettiği görülmektedir¹³⁸.

¹³⁴ Vural Savaş, **Kalkınma Ekonomisi**, 3. Baskı, İstanbul, Ar Yayınları, 1982, s.133.

¹³⁵ **A.e.**, s.134.

¹³⁶ Erol Manisalı, **Gelişme Ekonomisi**, İstanbul, İ. Ü. İktisat Fakültesi, Yay. No: 417, 1978, s.98.

¹³⁷ Özgüven, **a.g.e.**, s. 70.

¹³⁸ Savaş, **a.g.e.**, s.135.

Tarıma öncelik veren görüşlerin dayanak noktalarından bir tanesi de, özellikle ekonomik gelişmenin başlangıç aşamasında tarımsal ürün ihraç etmek suretiyle döviz girdilerini arttırmaktır. Böylece hem sanayileşmek için ihtiyaç duyulan döviz ihtiyacı karşılanmış olacak, hem de ihracat yoluyla gelirlerin artması sonucu ürün çeşitliliği, üretim ve verimlilikte de artış olacaktır. Yine bu görüşe göre dış ticaret hadlerinin tarım ürünleri aleyhine gelişmesine rağmen, gelişmekte olan ülkelere döviz sağladığı için önemini arttıracaktır¹³⁹.

Öte yandan tarım sektörüne yapılan yatırımların ithalat payı, sanayi sektörüne yapılan yatırımların ithalat payından daha az olması, gelişmekte olan ülkelerde dış ödeme güçlükleri dikkate alındığında tarım sektörüne öncelik verilmesinin önemini arttırmaktadır.

Tarıma öncelik veren görüşün diğer bir dayanak noktası da gelişmekte olan ülkelerde sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu müteşebbis kadronun yokluğudur. Gelişmekte olan ülkeler, sadece sermaye ve teknoloji arzı bakımından değil, aynı zamanda yetişmiş uzman kişiler açısından da olumsuz bir yapı arz etmektedir. Bilindiği gibi sanayi sektörü belli bir bilgiyi ve yetişmiş kadroyu gerektirmektedir. Bunun yanında, tarım sektörünün ihtiyaç duyduğu, yetişmiş ve yönetici kadro, sanayi sektörüne oranla daha azdır. Sanayi sektöründe üretim birimlerinin daha karmaşık olduğundan dolayı yetişmiş uzman kadroya daha çok ihtiyaç olmaktadır.

Tarım kesimi kalkınma sürecinde önemli role sahip bulunmaktadır Bunları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür¹⁴⁰:

- Geniş emek potansiyeli ile tarımsal sektör sanayileşmenin işgücü kaynağıdır. Artan tarımsal verimlilik gıda maddeleri arzında herhangi bir azalma olmadan tarımdan sanayiye işçi akınına izin verir.

¹³⁹ A.e.

¹⁴⁰ Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, İstanbul, İÜİF Yay., 1977, s. 7-18.

- Tarım sektörü sanayi sektörüne ve kent kesimine hammadde ve gıda maddesi sağladığı için ihmal edilmemesi gerekir. Aksi takdirde sanayi ve kentler zarar görebilir.
- Sanayileşmenin ilk safhalarında yurt içinde üretilmeyen makine ve hammaddenin ithalatı için gerekli olan finansman kaynağı da tarım sektöründe yapılan temel ihraç mallarından sağlanan dövizlerdir. Tarım sektörü bu hayati hizmeti yapmak zorundadır.
- Kalkınma planları ve sanayileşme yatırımlara önem vermektedir. Ancak milli gelirin büyük bir kısmı tarımdan yaratıldığından tarım sektörü en önemli tasarruf kaynağı olarak dikkate alınmalıdır.
- Sanayi geniş bir piyasa olmaksızın tesirli olamaz ve rekabet şartlarının istediği seviyeye gelmesi güçleşir. Bundan dolayı müreffeh bir tarım kesimi sanayi kesiminin piyasasını ortaya koyar.

Tarım kesimi yukarıda açıklanan özellikleriyle, kalkınmayı teşvik eden ve destekleyen bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, sanayileşmeyle kalkınmanın eş anlamda ele alınmasını bir öncelik meselesi yapmadan sürükleyici sanayi kesimine destek olan tarım kesiminin de geliştirilmesine imkan sağlanmalıdır. Bu açıdan kalkınma ekonomisinin tarımı ihmal eden ülkeleri dikkatle incelemesi zorunludur¹⁴¹.

Gelişen ülkeler kendi ekonomilerinin kalkınması sürecinde ekonominin tümünün ve ayrı ayrı sektörlerin verimliliğinin artırılmasına önem vermekteler. Çiftçileri eğitmek ve yeni teknolojileri yaygınlaştırmak için tahsis edilen para, etkin harcanmış sayılmaktadır. Tarımsal eğitim ve yardım programları bu konuda faydalı olmaktadır. İlave olarak kırsal bölgelerde altyapı çalışmalarının yapılmasının ve tarım kesimine iyi koşullar sunulmasının verimliliğe ve etkinliğe fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Bugünkü gelişmiş ülkelerin geçmiş deneyimleri, kalkınma ile sanayileşme arasında yakın bir ilişki olduğunu gösteriyor. O bakımdan kalkınma literatüründeki

¹⁴¹ Dülgeroğlu, a.g.e., s.51.

ilk çalışmalardan beri iktisatçılar, sanayileşmeyi iktisadi kalkınmanın temel bir aracı olarak kabul etmişlerdir.

Sanayileşmenin kalkınma bakımından taşıdığı önem, daha çok sanayi sektörünün diğerk sektörleri yararlandırıcı ve bir bütün olarak ekonomiyi sürükleyici etkilerinden kaynaklanır. Bunlar arasında özellikle işgücüne beceri kazandırma, teknolojik gelişme, alt yapının tamamlanması, yöneticilik bilgileri sağlama, vs. gibi etkiler sayılabilir. Ayrıca gıda ve hammadde gibi tarım ürünlerinin dış talebiyle ilgili olumsuz gelişmeler de az gelişmiş ülkelerin sanayileşme yolundaki çabalarına hız kazandırmıştır.

Bununla birlikte, yakın yıllara ait kalkınma literatüründe, kalkınma için sanayinin yanında tarıma ağırlık veren görüşlere daha sık rastlanmaya başlanmıştır. Bu görüşleri savunanlar, sanayileşmenin kalkınma için tek yol olmadığını ve birçok ülkenin temelde gıda ve hammadde üretim ve ihracatına dayanarak yüksek bir hayat standardı gerçekleştirdiğine işaret etmekteiler. Bu ülkelere örnek olarak, Avustralya, Yeni Zelanda, Kanada, Danimarka ve İsveç gösterilmektedir.

Sanayi sektöründeki gelişmelerin tarım sektörünü de etkilediği ve tarımın gelişmesine olumlu katkılar sağladığı bilinmektedir. Bu durum tarım kesimiyle sanayi kesimi arasında tarıma dayalı sanayi sektörünün yararlanmasına sebep olmuştur. Ülkelerin sanayi ürünleri ihracatı içerisinde tarıma dayalı sanayi ürünlerinin ağırlığı ve önemi meydana ıkmıřtır¹⁴².

Ekonomik kalkınmanın yolu sanayileşmeden geçmiş olsa da tarımın rolü küçümsenemez. Çünkü bir ülkenin sanayileşmesi ile tarımın geliştirilmesi arasında çok sıkı bir doğru yönlü ilişki vardır. Diğerk bir deyişle, bazı istisnalar dışında (zengin petrole veya diğerk bir madene sahip olmak gibi) hızlı sanayileşme, tarımın da kalkındırılmasını gerektirmektedir¹⁴³.

¹⁴² Eko Diyalog, 2006: “Tarım Ekonomisi”, (evrimii) http://www.ekoDiyalog.com/Konular/tarim_eko/tarim_eko.html, 22 Kasım 2006.

¹⁴³ A.e.

Nitekim bugünün başlıca sanayileşmiş ülkeleri olan İngiltere, Almanya, ABD ve son olarak da Japonya'nın geçmiş deneyimleri, kalkınmada tarımın önemini açıklıkla ortaya koymaktadır. Bu ülkelerde sanayinin kurulması ve geliştirilmesi için gerekli kaynaklar çoğunlukla tarımda yaratılmış ve sonra da sanayiye aktarılarak bu sektörün geliştirilmesinde kullanılmıştır. Başka bir deyişle, söz konusu ülkeler sanayileşmede tarımın kalkındırılmasına baştan beri büyük önem vermişlerdir.

Tarımın sanayileşme açısından taşıdığı öneme karşılık, günümüzde bazı az gelişmiş ülkelerin bu konuda büyük bir çelişki içinde oldukları görülmektedir. Yoğun kalkınma atılımına girişen bu ülkelerde, sanayiye koruyucu önlemlere aşırı bir ağırlık verilirken, tarım ya ihmal edilmiş, ya da sanayiye özendirici önlemlerin tarıma yaptığı caydırıcı etkilere göz yumulmuştur. Tarım aleyhine ortaya çıkan bu ayırım, gerçekte az gelişmiş ülkelerde sanayileşme hızlarının istenen düzeye çıkartılamamasında çok önemli bir etken olmaktadır¹⁴⁴.

1.6.2. Tarımın Ekonomiye ve Sanayiye Katkısı

Genel olarak bütün gelişmekte olan ülkelerde tarım ekonominin hakim sektörüdür. Gelişmekte olan ülkelerde toplam çıktının %40-90'ı tarım sektöründen kaynaklanmaktadır. Bu ülkelerde tarım sektörü çalışan nüfusun %40-80'ini istihdam etmektedir.

Tarımın tarih boyu ekonomiye katkısı çeşitli iktisatçılar tarafından vurgulanmaktadır. R.W. Fogel tarımsal üretim artışının ekonomiye katkısını çok önemli bulmaktadır. Fogel'e göre, dokuz bin yıl önce Birinci Tarımsal Devriminin yanında 1700 yılları civarında başlayan İkinci Tarımsal Devrim de vardır. İkinci devrimde gıda üretiminde sağlanan teknolojik gelişme birincisinin

¹⁴⁴ A.e.

gerçekleşmesinden çok daha önemli olmaktadır¹⁴⁵. Bu tarımsal artış zamanı nüfus artışının da önemli boyutta arttığı vurgulanmaktadır.

Kalkınma ekonomisi açısından tarımın ekonomiye ve sanayinin gelişmesine yapacağı katkıları aşağıdaki gibi açıklayabiliriz¹⁴⁶:

Faktör Katkısı: Tarımın faktör katkısı biri emek diğeri sermaye olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Sanayi ve diğer faaliyetler için gerekli emek tarımdan gelmektedir. Bunun için tarımda verimliliğin yükselmesi gerekir. Emek fazlasının varlığı ekonomik kalkınma sürecinde önemli rol oynamaktadır. Sanayide çalışan emeğin maliyeti ne kadar düşükse endüstriyel büyüme oranı o kadar hızlı olacaktır¹⁴⁷.

Sanayiye kurmak ve geliştirmek için gerekli olan yatırımlar tarıma aktarılan fonlarla gerçekleştirilir. Bunun için önce, tarımda verimliliği yükseltici önlemler almak, sonra da sağlanan üretim artışını vergilendirerek veya gönüllü tasarrufları sanayiye yönelterek bu kesime kaynak yaratmak gerekmektedir. Tarım endüstriyel kalkınma için tasarruf ve sermaye birikiminin de bir kaynağı olarak bilinmektedir.

Döviz katkısı: Az gelişmiş ülke, ulusal sanayini kurmak için ihtiyacı olan makine ve donatım ile üretimini sürdürebilmek amacıyla gerek duyduğu ara mallarını yurt dışından ithal eder. Ekonomik kalkınmanın ilk aşamalarında, yabancı dövizin tek kaynağı birincil malların ihracatıdır¹⁴⁸. Tarımsal ürün ihracatından elde edilen döviz yurt içinde üretilmeyecek mallara ulaşılmasına katkı yapmaktadır. Özellikle kalkınma sürecinin sürdürülmesi için yatırıma yönelik malların ithalatı gereklidir.

¹⁴⁵ Fogel R.W. "Catching Up with the Economy", **The American Economic Review**, March 1999, p.3.

¹⁴⁶ Parasız, **a.g.e.**, s.125.

¹⁴⁷ **A.e.**, s.126.

¹⁴⁸ **A.e.**, s.127.

Ürün katkısı: Sanayinin kullandığı ham madde ile bu kesimde çalışan işgücünün ve kentlerde yaşayan tüketici halkın gıda maddeleri ihtiyaçları da tarım kesiminde üretiminin artırılması ile karşılanabilir.

Piyasa katkısı: Sanayinin gelişebilmesi, üretilen mallara içerde veya dışarıda yeterli piyasaların bulunabilmesine bağlıdır. Kırsal nüfus, sahip olduğu satın alma gücü ölçüsünde sanayi için vazgeçilmez bir piyasa durumundadır.

Diğer etkiler: Tarımsal nüfus sosyal açıdan toplumun geleneksel ve en istikrarlı bir kesimidir. Sosyal ortamda çalkantıların olmaması ise sanayileşme için de zorunlu bir koşuldur. Kısacası, tarım sanayileşmeye destek sağlayan kesimlerin başında gelir. Tarımsal gelişmedeki amaç sanayileşmenin hızlandırılması olmalıdır. Yalnız tarım ürünü ihracatçısı kalınarak, yüksek bir kalkınma hızını gerçekleştirme olanaklarının daha düşük olduğu görülmektedir. Nitekim yakın geçmişin kalkınma deneyimleri de, sanayi ürünü ihracatçısı olan gelişmekte olan ülkelerdeki kalkınma hızının, tarımsal mal (petrol dışı) ihraç edenlerin kalkınma hızından çok daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Sanayileşme, birçok az gelişmekte olan ülke açısından “yapısal değişme” demektir. Yani sanayileşme ile birlikte GSYİH içinde tarım kesiminin payında azalma, sanayinin payında ise artma hedeflenir. Sanayileşmenin bir sonucu olarak, ülkenin dış ticaretinde de tarımdan sanayiye doğru bir değişme ortaya çıkar. Elbette asıl amaç, reel GSYİH’deki büyüme oranının olabildiğince yükseltilmesidir.

Ayrıca, tarım sektörü teknolojik gelişmenin etkisine maruz kalan alanlardan biridir¹⁴⁹. Gelişmiş ülkelerde tarım sektöründe istihdamın %2-4 civarında olması teknolojik gelişmenin sonucu olmakta ve bu iş gücünün diğer sektörlere yönelmesine etki göstermektedir.

¹⁴⁹ Claduo Bravo-Ortega, Daniel Lederman, “Agriculture and National Welfare Around the World”, **World Bank Research Working Paper 3499**, February 2005, s.11.

1.6.3. Tarımsal Kalkınma Aşamaları ve Tarımda “Yeşil Devrim” Stratejisi

Az gelişmiş ülkelerde geleneksel tarımın kullanılması bir çeşitli aşamalardan oluşmaktadır¹⁵⁰:

Birinci aşamayı geçinme çiftçiliği oluşturmaktadır. Bu aşamada genellikle çiftçiler kendi geçimleri için üretim yaparlar. Burada üretimin temel amacı kar sağlamaktan çok yaşama şansını maksimize etmektir. İkinci tarımsal kalkınma aşaması olarak iktisat literatüründe karma çiftçilikten bahsedilmektedir. Bu aşamada hem piyasa hem de çiftçilerin kendileri yer almaktadır. Şöyle ki çiftçiler kısmen kendi tüketimleri ve kısmen de piyasa için üretim yapmaktalar. Piyasa için bu üretim az gelişmiş ülkelerde tarımın ticaretleşme sürecinin başlangıcını göstermektedir. Üçüncü aşama tarımsal kalkınmada modern çiftçilik aşamasıdır. Bu aşamada tarım tamamen ticarileşmiş düzeydedir. Üretim esas itibarıyla piyasa için üretilmektedir. Az gelişmiş ülkelerde bazı arazilerde geçim çiftçiliği yapılırken, birçok diğer arazide karma çiftçilik ve modern çiftçilik yapılmaktadır. Böylece verimlilik ve özellikle dekar başına hasılat ve bazı tür tarımsal ürün hızla yükselmektedir. Tarımdaki böyle bir ilerlemeye “yeşil devrim” denilmektedir.

İkinci dünya savaşı sonrası, gelişmekte olan ülkelerin tarım üretimini artırma çabaları ilaçlama yapılarak, sulama sistemi geliştirilerek, kimyasal gübre ve verimli tohum kullanarak gerçekleştirilmiştir. Tarımda yaşanan bu tür büyüme ve ilerleme yeşil devrimin ortaya çıkış nedenidir. Yeşil devrim geçiren ülkelere örnek olarak, Meksika, Hindistan, Pakistan ve Filipinler’i gösterebiliriz.

Az gelişmiş ülkelerde tarımda meydana gelen böyle bir dönüşüm ekonomik büyüme oranına önemli katkı yapar, yapısal değişim sürecini hızlandırır, beslenmeye katkı yapar, emeğin etkinliğini ve verimliliğini artırır ve genel refahta iyileşmeye neden olur. Yeşil devrim keza sosyal modernleşme sürecini kolaylaştırır, kırsal eğitime katkı yapar, doğum ve ölüm oranında düşüşe neden olur. Bu aşamada

¹⁵⁰ Parasız, a.g.e., s.131.

toprak birimi başına tarımsal üretimdeki çıktı karmasında, ürün yoğunluğunda ve ürün getirisinde bir değişme meydana gelir¹⁵¹.

Tarım sektöründe teknik değişme biyolojik ve mekanik olmak üzere iki hissedilen oluşmaktadır. Biyolojik yenilikler genel olarak toprak prodüktivitesini ayırtıran etmenleri içermektedir. Doğru zamanda daha iyi tohumların ve organik gübrelerin doğru ölçüde kullanımı çok yararlı sonuçlar vermektedir. Mekanik yenilikler ise, genellikle traktör gibi daha fazla makine kullanımı anlamına gelmektedir. Yeşil devrimin biyolojik ayağı daha fazla istihdam yaratırken, mekanikleşme sermaye emek oranının yükselmesine ve istihdamın düşmesine neden olmaktadır¹⁵².

1.6.4. Sürdürülebilir Kalkınma ve Tarım

Toplumların gelişmesini yalnız ekonomik açıdan değil, sosyal, beşeri ve çevre açısından da ele alınması gerektiği ileri sürülerek, özellikle 1970’lerde geleneksel kalkınma kavramı eleştirilere ve değişimlere uğramıştır. Kalkınma anlayışı hem çevre ve doğal kaynaklar boyutu, hem de insani boyutuyla ele alınmaya başlayarak çok boyutlu bir kavram olan sürdürülebilir kalkınma kavramına yol açmıştır¹⁵³.

Kalkınma teorilerinin iki temel sorunu bulunmaktadır. İlki kalkınmayı belirleyen faktörlerin neler olduğunun saptanması, ikinci temel sorun ise, mevcut üretim faktörlerinin optimal dağılımının nasıl sağlanacağıdır¹⁵⁴. Sürdürülebilir kalkınma ekonomik faaliyetlerin çevresel etkilerinin geri dönüşlerini dikkate almaktadır¹⁵⁵.

¹⁵¹ A.e.

¹⁵² A.e.

¹⁵³ Han E., A.A.Kaya, a.g.e., s.257.

¹⁵⁴ Vural Savaş, **Kalkınma Ekonomisi**, İstanbul, Beta Yayınları 4.bs., 1989, s.107.

¹⁵⁵ Tülay Ceylan, “Sürdürülebilir Kalkınma”, **Gelişme İktisadi: Kuram, Eleştiri, Yorum**, Ed. Tamer İşgüden, Fuat Ercan, Mehmet Türkay, İstanbul, Beta Yayınları, 1995, s.205.

Sürdürülebilir kalkınma konusundaki tartışmalar stratejiler önerme düzeyinde sürmektedir. Strateji oluşumunda, sürdürülebilir kalkınma düşüncesinin merkezinde yer alan çevre kaynaklarına, ekonomik bir değer belirlenmesi noktasından hareket edilmektedir. Ekonomiyi çevreden ayrı görmemek bu kavramın temelini oluşturur.

Çevre ve kalkınma politikalarının kritik amaçlarını tanımlayan sürdürülebilir kalkınma stratejisi şunları içermektedir¹⁵⁶:

- Büyümeyi canlandırmak;
- Büyümenin kalitesini değiştirmek;
- Temel ihtiyaçları karşılamak;
- Sürdürülebilir bir nüfus artışını sağlamak;
- Kaynak rezervinin korunması;
- Teknolojiyi yeniden yönlendirmek ve riski yönetmek;
- Karar vermede çevre ile ekonomiyi birleştirmek.

Bu kritik amaçlara kalkınmanın daha katılımcı yapılması ve uluslararası ekonomik ilişkilerin yeniden yönlendirilmesi eklenebilir. Böylece sürdürülebilir kalkınma stratejisi ekolojik sürdürülebilirlik yanında, geleneksel kalkınma amaçlarını sağlamayı ve kalkınma sürecinin başarılı olabilmesi için katılımcı bir şekilde uygulanmasını içerir¹⁵⁷.

Sürdürülebilir kalkınma, düşük gelir artışından öte etkin büyümeyi de ifade etmektedir. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınma stratejisi, kaynakları olduğu yerde ve çevreyi değişmez bir durumda bırakmaktan çok, gelir artışı, istihdam ve yoksulluğun azaltılması gibi uzun vadeli net çıkarlar için doğal kaynakların ve çevrenin etkin kullanılmasını ifade etmektedir¹⁵⁸.

¹⁵⁶ A.e., s.207.

¹⁵⁷ A.e.

¹⁵⁸ Han E., A.A. Kaya, a.g.e., s.274.

Ekonomik büyüme ve kalkınma amacı özellikle gelişmekte olan ülkeler üzerinde odaklandığından, yoksulluğun ortadan kaldırılabilmesi ve çevre kalkınma etkileşiminin kurulabilmesi için uluslararası işbirliğinin önemi artmaktadır. Gelişmiş ülkeler çevrenin iyileştirilmesi ve kalkınmanın sağlanmasında gelişmekte olan ülkelere yardımcı olmalıdır. Bunun gerekçeleri aşağıdaki gibi ortaya konulmaktadır¹⁵⁹:

- Gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelerin çevresel politikalarına ve temiz teknolojilerine gereksinim duymaktadırlar.
- Gelişmekte olan ülkelere etkin çevresel politikalardan kaynaklanan yararlar, zengin ülkeleri de olumlu etkilemektedir.
- Gelişmekte olan ülkelerin karşılarındaki potansiyel sorunlar (özellikle global ısınma, ozon tabakasındaki incelme gibi), zengin ülkelerdeki yüksek tüketim olanaklarından kaynaklanmaktadır.
- Yoksulluğun azaltılması ve nüfus artışını düşürücü politikalar çevresel amaçları desteklemektedir.
- Gelişmekte olan ülkelerdeki gelir artış hızı, gelişmiş ülkelerin ekonomik politikalarına, ticaretin ve sermaye piyasalarının geliştirilmesine bağlıdır.

Dolayısıyla, gelişmekte olan ülkelere çevresel sorumluluğun artışı tüm ülkelere yardımcı olmaktadır.

Aslında çevreye uygun ekonominin temel koşulu sürdürülebilir kalkınma olmaktadır. Ancak uygulamalara bakıldığında, sürdürülebilirlik kavramı, çoğunlukla ekonomik anlamda algılanmaktadır. Bu bakış açısı, sürdürülebilir kalkınmayı sürdürülebilir büyüme olarak anlamamıza neden olmaktadır. Oysa amaç, sürdürülebilir kalkınmadır. Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması ise ekolojiyi genel ekonomik çerçeve içinde bir bileşen olarak görmek yerine, konuya tam ters yönden yaklaşarak ekonomiyi ekolojik çerçeveler içine yerleştirmekle mümkün olacaktır¹⁶⁰.

¹⁵⁹ Ceylan, **a.g.e.**, s.208.

¹⁶⁰ Orhan Uslu, “Ekonomik ve Ekolojik Uygulamalarda Sürdürülebilir Kalkınmanın Yeri”, **Sürdürülebilir Kalkınmanın Uygulanması**, Ankara, T.Ç.V. Yayınları, 1998, s.43.

Sürdürülebilir Tarım ve Kırsal Kalkınma, ekonomik, çevresel ve sosyo-kültürel meselelerin tarım politikalarına dahil edilmesi ihtiyacına işaret eden bir stratejidir. 1992 yılında Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nın (UNCED) Rio Dünya Zirvesi'nde kabul edilen sürdürülebilir kalkınmanın uygulanması için hazırlanmış olan eylem planını temsil eden Gündem 21 aşağıdakileri ifade etmektedir¹⁶¹.

"Sürdürülebilir tarım ve kırsal kalkınmanın temel amacı, gıda üretimini sürdürülebilir şekilde çoğaltmak ve gıda güvenliğini arttırmaktır. Bunun için eğitim girişimleri, ekonomik teşviklerin kullanımı, uygun ve yeni teknolojilerin geliştirilmesi (böylelikle besleyici değeri yeterli gıdaların istikrarlı şekilde arzı ve korunmasız grupların bu arza erişimi mümkün olacaktır), pazar odaklı üretim, sefaleti azaltmak için istihdam ve gelir üretimi ile doğal kaynakların yönetimi ve çevrenin korunması gerekmektedir".

Sürdürülebilir tarım, üç temel hedefi bir araya getirmektedir¹⁶²: çevre sağlığı, ekonomik karlılık ve sosyal ve ekonomik eşitlik. Sürdürülebilirlik, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama imkanını tehlikeye atmadan bugünün ihtiyaçlarını karşılamamız gerektiği ilkesine dayanmaktadır. Sürdürülebilir tarım ve kırsal kalkınma stratejilerinin üç temel amacı bulunmaktadır¹⁶³.

Birinci hedef gıda güvenliği olmaktadır. Gıda güvenliği kendi kendine yeterlik ve kendinden eminlik arasında uygun ve sürdürülebilir bir dengenin kurulması suretiyle sağlanmaktadır. İkinci hedef, sefaletin yok edilmesi hedefidir ki, bu da kırsal bölgelerde istihdam ve gelir üreterek sağlanmaktadır.

¹⁶¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2006: XVIII KEİPA Genel Kurulu Ekonomi, Teknoloji ve Çevre Meseleleri Komisyonu Raporu, "Sürdürülebilir Tarım ve Kırsal Kalkınmanın Teşviki", (Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/keipa, 21.01.2007.

¹⁶² Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2006: XVIII KEİPA Genel Kurulu Ekonomi, Teknoloji ve Çevre Meseleleri Komisyonu Raporu, "Sürdürülebilir Tarım ve Kırsal Kalkınmanın Teşviki", (Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/keipa, 21.01.2007.

¹⁶³ A.e.

Sürdürülebilir tarım ve kırsal kalkınmanın üçüncü hedefi ise, çevrenin korunması ve doğal kaynakların muhafazasıdır. Bu amaçlar, teknolojinin etkin bir şekilde kullanılmasını gerektirmektedir.

Sürdürülebilir tarım ve kırsal kalkınmayla ilgili düşünce ve meseleler; küreselleşme, artan çevresel kaygılar, yönetim değişiklikleri, nüfus dinamikleri, Dünya'daki ve ülkelerdeki sosyo-ekonomik değişimler gibi bir dizi yeni ve bazen tartışmalı gelişme yüzünden sürekli olarak değişmektedir.

1.7. GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER VE AZGELİŞMİŞ ÜLKELERİN KALKINMA PROBLEMLERİ

Azgelişmişlik kavramı sanayi devriminden sonra Gelişmekte Olan Ülkeler ve Azgelişmiş ülkeler için kullanılan bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Bu kavram genelde sonuçları itibariyle ele alınmakta ve buna göre uygun gelen ülkeler için kullanılmaktadır. Sonuçları itibariyle azgelişmişlikten söz edildiği zaman aşağıdakiler üzerinde durulmaktadır: Düşük gelir, yavaş büyüme, bölgesel dengesizlik, istikrarsızlık, eşitsizlik, işsizlik, yurtdışına bağımlılık, hammadde ve işlenmemiş tarımsal ürün üretiminde uzmanlaşma, siyasi ve kültürel marjinallik. Tüm bunlar, azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin yansıttıkları özelliklerdir¹⁶⁴.

Azgelişmiş ülkelerin ekonomilerinin, ekonomik yaklaşımlar tarafından belirlenen sorunlarından bazıları şunlardır¹⁶⁵; yetersiz sermaye birikimi, tarımsal işgücünün fazlalığı ve tarımsal verimliliğin düşüklüğü, hızlı nüfus artışı, yapısal ve bölgesel farklılıklardır.

Genel anlamda azgelişmişlik, çeşitli türde yetersizlikler ve sorunların çokluğu ile kendini göstermektedir. Maddi yoksulluk olarak da beliren azgelişmişlik, beşeri gereksinimlerin karşılanmasında yetersizlik anlamına gelmektedir. Açlık ya da

¹⁶⁴ İbrahim S. Canbolat, **Gelişmekte Olan Ülkeler**, 3.Baskı, İstanbul, Aktüel yayın, 2004, s.22.

¹⁶⁵ Yavilioğlu, "Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri", s.51.

yetersiz beslenme, hastalık, okur-yazarlık oranının düşüklüğü ve ihmal edilmişlik de az gelişmişlik göstergeleridirler¹⁶⁶.

Az gelişmişliğin yapısal özelliklerini genel olarak aşağıdaki gibi sıralayabiliriz¹⁶⁷:

- Nüfusun büyük bir kısmının kendi öz gereksinimlerini karşılamak amacıyla tarımla uğraşması;
- Tarımsal ve madeni hammaddelerin endüstri aracılığıyla işlenememesi (sonuç: daha az değer yaratımı ve dış ekonomik ilişkilerde sıkıntı);
- Yüksek oranda açık ve gizli işsizlik;
- Toprağın ve yeraltı zenginliklerinin yetersiz işletim ve kullanımı;
- Üretimin arttırılması ve geniş çapta gereksiniminin karşılanmasını yönelik pazar ve finansman güçlüğü;
- Uluslararası pazarlara açılan ihracat sektörleri dışındaki alanlarda yetersiz altyapı;
- Kötü sağlık koşulları, düşük yaşam beklentisi;
- Eğitim sisteminde tutukluk;
- Mesleki eğitim olanaklarının sınırlılığı nedeniyle kalifiye işgücü ve orta sınıf azlığı;
- Halkın siyasal katılımının düşük düzeyde olmasından dolayı siyasal sistemlerin meşruiyetinin sorgulanabilir olması ve buna bağlı siyasal istikrarsızlık;
- Sosyal ve siyasal ihtilafları çözecek kurumsal düzenlemelerin noksanlığı;
- Devletin yönetme ve yönlendirme yeteneğinde zayıflık.

Geri kalmışlık tanımı özellikle ülkenin kendine has gelişimi dikkate alınarak değil de, daha çok gelişmiş ülkeler temel alınarak yapıldığı için bir ülkenin geri kalmışlıktan kurtulması büyük bir atılımı ve sektörel değişimi gerekli kılmaktadır.

¹⁶⁶ Canbolat, a.g.e., s.22-23.

¹⁶⁷ A.e.

Yani gelişmiş ülkelerle geri kalmış ülkeler arasındaki yapısal farklılığın değişmesi veya giderilmesi gerekmektedir¹⁶⁸.

Gelişmekte olan ülkelerde geri kalmışlıkla ilintili yapısal sorunlar söz konusuysa, serbest piyasa mekanizmasından bu ülkelerin yapısal değişim ve kalkınma meselelerini çözebilmesini beklemek iyimserlik olur. GOÜ'ler açısından sanayileşme zorunluluğunun gerektirdiği altyapı ve verimli yatırımlarının yapılması, nitelikli işgücü ve sermayenin daha verimli alanlara aktarılması ve dış yatırımlardan yararlanma isteği gibi konular devlet müdahalesi ve uzun dönemli planlama yapmayı öne çıkaran unsurlar arasında yer almaktadır¹⁶⁹.

Az gelişmişlik sorunu, iktisadi büyümenin ötesinde bir sorundur. Genel olarak iktisadi büyüme daha fazla çıktı anlamına gelirken, iktisadi kalkınma hem çıktıdaki artışı, hem de teknik ve kurumsal düzenlemeleri içeren ve nitelik değişimini gerektiren bir olgudur. Büyüme yalnızca daha fazla çıktıyı içermez, aynı zamanda birim girdi başına çıktıdaki artış anlamına gelen, daha fazla verimliliği de içerir. Kalkınma ise bunların ötesine geçerek hem sektörlere yönelik girdi dağılımındaki, hem de çıktıların yapısındaki değişimleri içerir. GOÜ'lerde uzun dönemli büyümeyle birlikte kalkınmanın gerçekleştirilmesi zorunludur. Sorunu daha spesifik olarak, GOÜ'lerde sanayileşmenin gerçekleştirilmesi gelişmiş ülkelerde teknolojik açığın kapatılması olarak ortaya koyduğumuzda, piyasa mekanizması ve fiyat sistemi bu haliyle yetersiz kalmakta, sisteme müdahale olmaktadır¹⁷⁰.

Özellikle az gelişmiş ülkeler açısından temel sorun, mikro ekonominin temel sorunu olan kıtlıktır. Bir ülkenin, sahip olduğu kıt kaynakların miktarını arttıracak veya kalitelerini iyileştirecek şekilde, üretim imkanlarının sınırını genişletmesi veya üretim teknolojisi ve kurumsal çerçeveyi değiştirerek daha yüksek üretim düzeylerine çıkması, ekonomik büyümesini gerçekleştirmesi anlamına gelir.

¹⁶⁸ Yavilioğlu, "Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri", s.52.

¹⁶⁹ Canbolat, **a.g.e.**, s.24.

¹⁷⁰ Yavilioğlu, "Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri", s.53.

Ekonomik büyüme teorilerinde bilinen ekonomik faktörler yanında, hükümetler açısından, büyüme için etkili olan sosyolojik-kültürel-teknik ve politik faktörlerin birlikte ele alınması gerekir. Söz konusu faktörlerin dikkate alınarak ilerlemenin gerçekleştirilmesi, salt büyümenin tek başına sürdürülebilir olmasından daha önemlidir. Böylece ekonomik kalkınmanın sadece eşya ve para ile ilişkili olmayıp, temelde insana dayandığı söylenebilir. Dolayısıyla ekonomik kalkınma bir sistem sorunu olarak kabul edilmektedir.

Az gelişmiş ülkelerin temel sorunlarından biri sanayilerinin gelişmemiş durumda olmalarından dolayı teknolojik ilerlemeler kaydetmediği ve teknoloji yoksunluğu içinde olmalarıdır. Az gelişmiş ülkeler gelişme süreci içinde teknoloji yoksunluğundan kurtulmak için transfer politikası yürütmekteler. Toffler, sosyo-ekonomik kalkınma sürecinde tarım devrimini birinci dalga, sanayi devrimini ikinci dalga, enformasyon devrimini ise üçüncü dalga olarak nitelemektedir. Bu son iki aşamada teknolojinin rolü oldukça büyüktür¹⁷¹. Yeni teknolojilerin geliştirilmesi az gelişmiş ülkelerde bir sorun olduğundan ilk önce bu tip ülkeler ihtiyaç duyduğu teknolojileri transfer yoluyla elde etmekte. Bu yolla gelişmekte olan ülkeler kalkınma hızlarını, üretim hacmini ve üretimdeki verimliliği, dış ticaret hacimlerini artırmaktalar.

Uluslararası literatürde az gelişmişlik olgusu, iki farklı yaklaşımla ele alınmaktadır¹⁷². Bu yaklaşımlardan biri az gelişmiş ülkelerin kalkınmasını içsel faktörlere bağlamaktadır. Bu yaklaşıma göre bu tür ülkelerin kalkınması ülkenin kendi içinde bulunduğu içsel dinamiklerin zayıf kalması ve kalkınma çabalarının yeterince yürütülmemesidir. Burada öncelikle doğal şartlar dikkate alınmakta, örneğin sıcak iklimin insanların üretkenliğini olumsuz etkilediği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşımda Galbraith daha ileri gitmiş ve az gelişmiş tropikal ülkelerindeki insanların yoksulluklarının nedenleri hakkında fikir söylerken, o insanların öyle

¹⁷¹ Alvin Toffler, **Üçüncü Dalga**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınları, 1996, s.3.

¹⁷² Canbolat, **a.g.e.**, s.24.

tercih ettikleri için yoksul olduklarını vurgulamaktadır¹⁷³. Diğer yaklaşım ise azgelişmişliğin nedenini dışsal faktörlerle açıklamaktadır. Bu yaklaşıma göre, ülkelerin içinde bulundukları azgelişmişlik sorunları Dünya'daki emperyalist istekler ve yapısal emperyalizm etkisiyle aşılamamaktadır. Baskın dış ticaret teorileri de azgelişmişliği dışsal faktörlere bağlamaktadır¹⁷⁴. Bu teorilere göre azgelişmiş ülkeler gelişmiş sanayi ülkelerine hammadde ihraç etmekte. Bu ülkelerin esas ithal ürünlerini ise sanayi ürünleri oluşturmaktadır. Gelişmiş ülkelerin ithal ettiği mallara olan talebin azgelişmişlerin ithal ettikleri sanayi mallarına olan talepten az olduğu savunulmaktadır. Çünkü sanayi ürünlerinin kullanımı gelişmişliğin göstergesi olarak kabul gördüğünden bu ürünler dış ticarete daha fazla yer tutmaktadır. Bunun sonucunda ise, azgelişmiş ülkelerin sanayi ülkelere geniş ölçüde gelir sağladığı, kendisinin ise azgelişmiş ülke olarak yoksul durumda kaldığı savunulmaktadır.

¹⁷³ J.K.Galbraith, **Economic Development**, Cambridge, 1994, s.15.

¹⁷⁴ Canbolat, **a.g.e.**, s.42.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN EKONOMİSİNİN MAKROEKONOMİK, BÖLGESEL VE SEKTÖREL ANALİZİ

2.1. TARİHSEL SÜREÇ İÇİNDE AZERBAYCAN EKONOMİSİNİN DURUMU

2.1.1. XX. Yüzyıla Kadar Azerbaycan Ekonomisi

Azerbaycan, yerleştiği coğrafi mekana göre eski çağlardan ticarete tanık olmuş bir ülkedir. Eski dönemlerde ve Orta Çağ'da Asya kıtasından, Çin ve Hindistan'dan Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına uzanan temel kervan yolları, özellikle Büyük İpek Yolu Azerbaycan topraklarından geçmekteydi. Doğu Avrupa'yı ve Volga nehri boyunca alanları, Derbent geçidi aracılığıyla Güney Kafkasya, İran ve Merkezi Asya'ya bağlayan ünlü kervan yolu da yine Azerbaycan'dan geçmekteydi. Böylece ülke içinden geçen uluslararası kervan yolları dünya devletlerinin dikkatini eskilerden beri Azerbaycan'a yöneltmişti. Adeta Azerbaycan, Batı ile Doğu arasında "Altın köprü" rolünü oynamaktaydı¹.

Halen VI. yüzyılda Azerbaycan'a seyahatte bulunanlar burada imal olunan ipek kumaşların, yün mallarının güzelliğine hayran olmuşlar. XII. yüzyılda Azerbaycan'da seyahatte bulunan Marko Polo kendi eserinde Azerbaycan ustalarının güzel sanat işlerini tasvir etmiştir. Azerbaycan halıları eski çağlardan itibaren Avrupalı tüccarlar tarafından en fazla talep gören halılar olmuştur.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından manifaturadan büyük sanayi üretimine geçiş dünya ekonomisinin kalkınmasında ne kadar büyük öneme sahipse, bir asır sonra Azerbaycan'ın Abşeron bölgesinde sanayi usulüyle kazılmış ilk petrol kuyusundan çıkan petrol fantanı da Azerbaycan ekonomisinin geleceği bakımından büyük dönüş

¹ Osman Nuri Aras, **Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları**, Bakü, TUSİAB Yayınları, 2005, s.3.

merhalesi olmakla birlikte, Azerbaycan'da ekonominin kalkınmasının esasını oluşturmıştır. Azerbaycan'da petrol hasılatı 1870 yılındaki 27 bin tondan 1900 yılındaki 10 milyon tona ulaşarak dünyada üretilen petrolün yarısından fazlasını tutmuştur. Petrol hasılatı Azerbaycan'da başka alanların kalkınmasına da direkt ve dolaylı olarak yardımcı olmuştur. 1896-1906 yıllarında Bakü-Batum petrol kemeri, Azerbaycan'da ekonominin diğer sektörlerinin ve özellikle petrol sanayinin kendisinin kalkınmasına büyük etki göstermiştir. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da sanayinin genel kalkınma düzeyi Çar Rusya'sının diğer bölgeleriyle mukayesede çok öndeydi. Kafkasya'da bulunan sanayi kuruluşlarının %59'u, üretilen sanayi mallarının %94 kadarı ve sanayi işçilerinin %75'i Azerbaycan'ın payına düşmüştür.

Aynı dönemde Nobel, Siemens'in ve diğer yabancı şirketlerin Bakü'ye gelmesi, petrol ve bakır sanayisine yatırımın yapılması ve bununla birlikte yeni teknolojilerin ülkeye getirilmesi, üretim altyapılarının kurulması gerçekleşmiştir. Petrol üretimi artarak dünya pazarına çıkarılmış, taşımacılık gemiciliği geliştirilmiş, Bakü'ye su kemeri çekilmiş ve inşaatlar genişletilmiştir.

2.1.2. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Döneminde Ekonomik Durum

1918 yılının 28 Mayıs tarihinde Türk ve İslam tarihinde Doğu'da ilk demokratik cumhuriyet kuruluşuyla Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADC) kurulmuştur. Bununla Azerbaycan devletçiliğinin esası konulmuştur. 1918-1920 yıllarında çok partililik esasında kurulan bu devlet başka devletlerin hükümetleri tarafından resmi olarak tanınmıştır.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti zamanı Azerbaycan sosyal ve ekonomik gelişme yönünden bir takım ilerlemeler kaydetmiştir. Bu gelişme sonucunda Azerbaycan'ın milli burjuvasının dönemin aydınlarına yakından desteği ve yardımlarıyla Bakü'de İslam aleminde ilk profesyonel tiyatro, milli dramaturgi ve ilk milli opera kurulmuştur. Azerbaycan'ın sosyo-kültürel kalkınmasında

Azerbaycan'ın petrol zenginlerinden Hacı Zeynelabdin Tağıyev, Musa Nağıyev Şemsi Esedullayev gibi petrol zenginlerinin çok büyük katkıları olmuştur. Milli burjuvazi sınıfının en önde gelenleri gibi isimleri belirtilen petrol zenginleri Azerbaycan aydınlarıyla birlikte okullar, kütüphaneler açmışlardır.

Ekonomik problemlerle ilgili Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade fikri, milli ve siyasi bağımsızlığın kökünün ekonomik bağımsızlık olduğunu söylemiştir². Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ekonomik kalkınma platformu, ülkenin sosyal ve ekonomik kuruluş ilkelerini, mülkiyet biçimleri ve ilişkilerini, tarım problemlerini, ekonomik alanda yasaların düzenlenmesini, toprak reformunu, maliye ve para politikasını, sosyal politikaları içermektedir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti diğer dünya devletleriyle ekonomik ilişkiler yaratmak ve uluslararası ekonomik ilişkiler sistemine katılmak politikasına sahip bir devlet olmuştur. ADC'nin uluslararası entegrasyon politikasının esaslarını da Mehmet Emin Resulzade hazırlamıştır. Resulzade dış ticaret konseptiyonunda uluslararası emek paylaşımına girmek için, yabancı sermayenin ülkeye girişine, iki taraflı ticari ve kültürel ilişkilerin genişletilmesine önem vermiştir. Aynı konseptiyonda esas amaç ülkenin ağır ekonomik buhrandan çıkması, iç tüketim talebini ödemek için ekonomik yapısını değiştirmek, yeni toprak sahalarını üretim alanlarına dahil etmek, üretimin teknik temelini yenileştirmek, yeni iş yerleri açarak istihdam yaratmak, verimli güçlerin optimal kalkınma stratejisini belirlemek ve ülkenin iç döviz ve altın rezervini artırmaktır. Söz konusu konseptiyona göre, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ekonomisini kaldırmak için çok kısa zaman içinde Gürcistan, Ermenistan, Türkiye, Amerika, Fransa ve İtalya ile ekonomik ilişkiler kurmalıydı³.

Serbest ekonomi konseptiyonunu hazırlayan Mehmet Emin Resulzade kapalılığı zararlı bulmakta, dünyayı büyük bir kooperatife(şirkete) benzeterek

² Gülnare Sultanova, "Azerbaycan Demokratik Respublikasının Dövlətçilik Fealiyyəti", (Çevrimiçi) <http://www.uludil.gen.az/adr/index.php>, 18 Ocak 2007.

³ A.e.

devletlerarası ticari-ekonomik ilişkilerin ve ekonomik entegrasyonun önemli olduğunu belirtmektedir.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin ekonomik entegrasyon politikasında yabancı sermaye ekonomik kalkınmanın en etkili aracı gibi gösterilmiş, yabancı sermayenin ülkeye çekilmesine olanaklar yaratılmıştır. Bu amaçla Azerbaycan hükümetinin kararıyla 18 Ekim 1919 yılında Büyük Şor gölünün bir kısmı Nobel kardeşlerine kiralık olarak verilmiştir. Fransa sermayesinin Azerbaycana gelmesi genç bağımsız devletin yaşamasını, onun verimli sahalarının kalkınmasını sağlamaktaydı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin parlamentosu 22 Aralık 1919 yılında ilan ettiği beyannameyle güçlü ekonominin kurulmasını, ithalatın azaltılmasını ve ihracatın artırılmasını, paranın değersizleşmesini önleyici politikaların yürütülmesinin önemini belirtmiştir. Bu önlemler devlet hazinesinin gelirlerinin artırılmasına ve hanehalkının sosyal durumunun iyileştirilmesine hizmet etmiştir⁴.

Ekonomik ilişkileri düzenlemek için gümrük hizmeti kurulmuş, Bakü-Batum petrol kemeri yeniden faaliyetine başlamış, Bakü-Ceyhan demir yolu inşa edilmiş, devlet bankası kurulmuştur. Azerbaycan'ı bağımsız devlet gibi tanıyan bazı Avrupa devletleri onunla ekonomik işbirliğine büyük ilgi duymuşlardır. Bu yönden İtalya önde gidiyordu. İtalya Azerbaycan'a petrol hattı çekmek için özel şirket kurmuştur. Ayrıca bu ülke Azerbaycan'a sanayi ürünleri, ayakkabı ve tüketim malları göndermekte, Azerbaycan'dan petrol ürünleri almaktaydı.

Azerbaycan'ın Fransa ve İtalya'yla yürüttüğü diyaloglar sonucu ülkeye telefon-telgraf cihazları, yük ve binek otoları, elektroteknik makineleri getirilmiştir. Azerbaycan'ın dış ticaretinde petrol ve petrol ürünlerinin satışının büyük payı vardır. Ülkede çıkarılan petrolün altıda biri diğer devletlere ihraç edilmiştir. İhraç edilen petrolün büyük kısmı Rusya ve Gürcistan'a gönderilmiştir. Azerbaycan'ın dış ticaretinde barter metodundan geniş ölçüde yararlanılmıştır. Alınan malların

⁴ A.e.

karşılığında petrol ihracatı esas yer almıştır. Daha çok gelir getiren petrol ihracatı ülkenin ekonomik ve maliye durumunun esas unsuru sayılmaktaydı.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, 23 aylık kısa faaliyetine rağmen bağımsız bir devletin ekonomik ve sosyal sahada yapması gerektiği tüm konuların üzerine gitmiş ve önemli faaliyetlerde bulunmuştur.

2.1.3. Sovyetler Döneminde Azerbaycan Ekonomisine Kısa Bakış

1920 yılında Azerbaycan kendi bağımsızlığını kaybettikten sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin bir parçası haline geldiği için Azerbaycan ekonomisi, bu birliğin bir parçası olarak merkezi sistemin yönetim mekanizması altında şekillenmiş ve örgütlenmiştir. Ülkedeki tüm ekonomik faaliyetlerin merkezi planlama doğrultusunda yürütülmesi zorunlu olduğu için, Sovyetlerin bir parçası olan Azerbaycan'da da sanayi tesisleri ve tarımsal alanlar sadece Azerbaycan'ın ihtiyacına göre değil, tüm Sovyetler Birliği'nin ihtiyacına göre kurulmuştur⁵. Sovyetler döneminde de Azerbaycan ekonomisinin esas itici gücü petrol sanayisi olmuştur. İhracatın genellikle rafine petrol ürünleri, makine ve tekstil ürünleriyle, şaraptan oluşan çok önemli bir kısmı Rusya ve Ukrayna gibi diğer Sovyet cumhuriyetleriyle gerçekleştirilirken, ithalatın da büyük kısmı yine bu cumhuriyetlerden ithal olunmuş gıda ürünleriyle, rafine edilip yeniden ihraç edilmek üzere ithal olunmuş ham petrol ürünlerinden oluşmaktadır⁶. Sovyetler Birliği dağılmadan önce uzmanlar siyasi bağımsızlığa ekonomik bakımdan hazır olan iki cumhuriyetten biri olarak Azerbaycan'ı işaret etmişlerdir. Böyle bir değerlendirme, ülkenin sadece doğal kaynaklarının zenginliğine değil, ülke ekonomisinin kalkınma perspektifine de dayanmaktaydı. Zira Azerbaycan'ın bütçe gelirleri, harcamalarından fazlaydı. Üretilen milli gelir tüketilen milli gelirden yüksek olmaktaydı⁷.

⁵ Aras, a.g.e., s.9.

⁶ IMF, "Azerbaijan", *IMF Economic Review*, Washington DC, May, 1992., s.3.

⁷ Aras, a.g.e., s.10.

Azerbaycan dağılan SSCB içerisinde Özbekistan'dan sonra ikinci büyük pamuk üreticisi, Gürcistan'dan sonra ise ikinci büyük rutubetli subtropikal bitkilerin üretiminin yapıldığı yerdir. Yine Azerbaycan eski SSCB içerisinde en büyük üzüm ve sebze yetiştirilen bölgedir. Tüm Sovyet Cumhuriyetlerinde üretilen tarım ürünlerinin %5.6'sını üreten Azerbaycan eski SSCB'de üretilen pamuğun 10 %'unu , üzümün %25'ini, yeşil çay yaprağının %6.9'unu ve toplam meyve üretimini ise %4.8'ini karşılamaktaydı⁸. Ancak bütün bunların sonucunda Azerbaycan'da yaşayan halkın ürettiği bu ürünlerin tüketimini diğer cumhuriyetlerle karşılaştırdığımızda onların çok gerisinde kaldığı görülür.

Ekonomik veriler dikkate alındığında Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'ın belirli bir kalkınma düzeyine ulaştığı görülmektedir. Ancak bu dönemde Azerbaycan'ın kaybettiikleri kazandıklarından çok olmuştur. Bu dönemde ekonomi planlamasının merkezden yapılması Azerbaycan'ın kendi ekonomik şartlarının dikkate alınmaması sonucunu doğuruyordu. Çok sayıda ürün ya hammadde ya da ara mamul olarak ayrı ayrı birlik üyesi cumhuriyetlere ucuz fiyata satılıyor, daha sonra da nihai ürün olarak yüksek fiyattan Azerbaycan'a geliyordu. Diğer yandan Azerbaycan her zaman ülkeye gelir getiren petrol ve petrol ürünleri, pamuk, tütün, şarap gibi ürünlerin ihracatçısı olmasına karşın, bu ürünlerin satışından elde edilen gelirler Birlik bünyesinde tek bir merkezde toplandığından dolayı, Azerbaycan öz servetlerinde mülkiyet hakkına sahip olmamış oluyordu⁹.

Azerbaycan'ın Sovyetler dönemindeki büyüme trendine dikkat edersek, bu göstericinin sadece üretim hacminin kantitatif artımından oluştuğunu görürüz. Elde edilmiş yüksek kantitatif göstericilerin: milli hasılanın, petrol hasılasının, pamuk ve üzümün toplanmasının rakamsal artışı “büyüme” gibi kaleme veriliyordu. Böyle bir “büyüme” halkın yaşam düzeyinin iyileştirilmesinde önemli bir rol oynamamıştır.

⁸ TurkFed, 2005: “Azerbaycan'ın İktisadi Yapısı”, (Çevrimiçi) http://www.turkfederasyon.com/altsayfadetay.php?dokuman_kod=255, 04 Mart 2007

⁹ Azer Amiraslanov, “Dövlət Müstəqilliyi və Milli İqtisadiyyatın Formalaşması Problemləri”, **Meşveret Bülleteni**, No:7(43) Ekim 2001, s.50-54.

Eski Sovyetler Birliği'nde milli gelirin büyüme oranları, sekizinci beş yıllıkta (1966-1970) %39, dokuzuncu beş yıllıkta (1971-1975) %19, onuncu (1976-1980) ve on birinci (1981-1985) beş yıllıklarda %18 düzeyinde oluşmuşsa, Azerbaycan'da bu oranlar, uygun olarak, %34, %39, %50, %17 olmuştur¹⁰.

Sovyetler döneminde değişik dönemlerde ekonominin kalkınma hızı ve özellikleri farklılık arz etmiştir. Şöyle ki, 1920-1940, 1950-1960, 1970-1980'li yılların ilk yarısını ve 1980'li yılların ikinci yarısını farklı değerlendirmek gerekmektedir¹¹.

1920-1940'lı yıllar Azerbaycan'ın son yüz yıllık kalkınma tarihinde en zor ve zıtlıklar içeren dönemlerden biri olmuştur. Bu yıllarda toplumun siyasi yönden yeniden kurulması, toplumsal ve devlet mülkiyetinin kurulması ve geliştirilmesiyle ilgili bir takım zorluklar meydana çıkmıştır. Sosyalizm kuruculuğunun ilk yıllarında maddi ve mali imkanlar, kadro yetersizliği, doğal kaynakların kullanılmasıyla ilgili mali ve teknik imkanların yetersizliği mevcut olmuştur. Bu dönemde diğer sektörlere kıyasen sanayi daha hızla kalkınmaya başlamıştır¹².

Azerbaycan II. Dünya savaşına kadar Sovyetler Birliği'nin esas petrol deposu gibi kalmıştır. Abşeron bölgesinde petrol ve petrole dayalı sanayi alanlarına yatırımlar yapılmış ve bu alanların hızla kalkınması hesabına Azerbaycan'da sanayide hızlı büyüme yaşanmıştır. Azerbaycan'da sermaye yatırımının %65'i bu dönemde sanayinin kalkınmasına yöneltmiştir. Bundan sonra gelen diğer beş yıllıklarda sermaye yatırımının sanayi sektöründeki payı bu kadar yüksek olmamıştır. Bu dönemde sanayi sektörüne yapılan sermaye yatırımının %80'i ve birinci beş yıllıkta %86.4'ü petrol ve petrole dayalı sektörlerin payına düşmüştür¹³.

II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler Birliği'ne gerekli olan esas ihtiyaç petrol ve benzin olmuştur ki, bunun da büyük kısmını Azerbaycan sağlamıştır. Bu

¹⁰ Ehmedov E., M. Hacıyev, **a.g.e.**, s.18.

¹¹ A.Nadirov ve diğerleri, **Azerbaycan İktisadiyyatı**, Bakü, Elm Neşriyatı, 2003, s.116.

¹² E.Ehmedov, M. Hacıyev, **a.g.e.**, s.18.

¹³ Nadirov, **a.g.e.**, s.117.

yıllarda ekonominin en önemli sektörü olan sanayinin askeri kurallarla yeniden kurulması işleri görülmüştür. Barış döneminin ihtiyaçlarını ödeyen sanayi sahalarında üretim miktarı düşmeğe başlamıştır. Savaşın ihtiyacını ödemek amacıyla petrol ve petrole dayalı sektörlerin kalkınması ön plana çekilmiştir. Azerbaycan'da bu yıllarda Yusif Memmedeliev'in yönetiminde uçak benzininin üretiminin yeni teknolojisi hazırlanmış ve Azerbaycan'da yüksek oktanlı benzin üretilmeye başlanmıştır. Azerbaycan savaş yıllarında merkeze 75 milyon ton petrol ve 22 milyon ton benzin ve diğer petrol ürünleri vermiştir. Savaşta Sovyetlerin başarısında Azerbaycan petrolünün çok büyük faydası olmuştur.

II. Dünya Savaşı sonrası ilk yıllardan başlayarak ekonominin diğer sektörleri gibi sanayi sektöründe de zamanın taleplerine uygun olarak büyüme ve kalkınma çabaları önemli yer tutmuştur. 1948 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde savaştan önceki yılları geçen toplam ürün hasılası elde edilmiştir. 1950 yılında Azerbaycan'da sanayi üretiminde 1940 yılına oranla %39 büyüme sağlanmıştır¹⁴. Bu dönem içinde, 1949 yılında ilk kez Azerbaycan'da denizden petrol çıkarılmağa başlanmıştır. Bundan 6 yıl sonra Amerika'da, 25 yıl sonra ise Norveç'te ilk kez denizden petrol çıkarılmağa başlanmıştır.

Tablo 1, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı döneme kadar olan ihracat ve ithalatını göstermektedir. Burada da görüldüğü gibi Azerbaycan, SSCB üyesi ülkeler içerisinde kendi kaynakları ve üretimi ile kendini idare edebilen ve diğer cumhuriyetlerden devamlı alacaklı durumda olan ve ihracat fazlası veren az sayıdaki cumhuriyetten birisidir. Zengin doğal kaynaklara, verimli topraklara sahiptir. Özellikle petrolü, gazı ve alüminyum cevheri ile diğer ülkelerin de ilgi odağı halindedir. Ülke yaklaşık 4.5 Milyar ton petrol rezervine, 300 bin hektar pamuk ekimine ayrılan verimli topraktan yıllık yaklaşık 788 bin ton pamuk üretim kapasitesine, yaklaşık 450 milyar metreküp doğal gaz stoğuna ve Çin'den sonra dünyanın en büyük ikinci alüminyum(alunit) yataklarına sahip bulunmaktadır.

¹⁴ A.e., s.118.

Tablo 1: Azerbaycan'ın Diğer SSCB Cumhuriyetleriyle Ticareti (Milyon Ruble)

Yıllar	1966	1972	1977	1982	1987	1988	1989	1990	1991
Türler									
İhracat	1603	2935	4556	6633	6762	6782	7122	6429	12199
İthalat	1596	3062	4353	5472	5553	5672	5189	5752	11010
FARK	7	-126	203	1161	1209	1109	1933	677	1189
Cumhuriyetler Arasında Ticaret									
İhracat	1410	2662	4284	6340	6291	6357	6675	6105	11455
İthalat	1409	2579	3677	4446	4251	4258	3794	4247	8836
FARK	1	82	607	1894	2040	2099	2881	1857	2618
Diğer Ülkelerarası Ticaret									
İhracat	193	273	272	292	471	424	448	325	744
İthalat	187	482	675	1025	1302	1414	1395	1505	2173
FARK	6	-209	-403	-733	-831	-990	-948	-1180	-1429

Kaynak: World Bank, “Azerbaijan”, **World Bank Reports**, 1993, s.190.

Azerbaycan'ın üretimine ve ihracatına eşit bir gelir elde edemeyişi nedeniyle de ulusal geliri düşük olmuş, 1960 yılına kadar SSCB içerisinde gelir düzeyi en gerideki ülke konumunda kalmıştır¹⁵.

1960-1965'li yıllardan sonra Azerbaycan Cumhuriyeti SSCB'ni oluşturan diğer cumhuriyetler içinde ekonomik kalkınma düzeyine göre sonuncu yerlerden birini tutmuştur. Kişi başına düşen milli gelire göre birlik cumhuriyetleri arasında çok büyük fark olmuştur. 1960 ve 1965'li yıllarda Rusya Federasyonu, Ukrayna, Moldova, Estonya, Letonya ve Litvanya'da kişi başına düşen milli gelir Birlik ortalamasından yüksek olmuştur. Azerbaycan Sovyetler Birliği'ni oluşturan ülkeler içinde sadece Tacikistan'dan yüksek milli gelir düzeyine sahip olmuştur. Tablo 2'de, SSCB ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 1960-1971 yılları arasında kişi başına düşen milli gelir düzeyinin karşılaştırması gösterilmiştir¹⁶.

¹⁵ Nizami Süleymanov, **Azerbaycanın İktisadi Tarihi**, Bakü, y.y., 2001,s.19.

¹⁶ Ziyad Samedzade, **Etapı Bolşogo Puti. Ekonomika Azerbaydjana za Polveka, Yeye Realii i Perspektivi**, Baku, iz-vo Nurlar, 2004, s.32.

Tablo 2: SSCB ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Kişi Başına Düşen Milli Gelirin Karşılaştırılması (Manatla)

Göstericiler / Yıllar	1960	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971
Kişi Başına Düşen Milli Gelir								
1. SSCB	607	839	890	957	1027	1088	1194	1290
2. Azerbaycan SSC	594	585	600	624	644	651	728	770
Fark	13	254	290	233	383	437	466	520
Bir Önceki Yıla Oranla Kişi Başına Düşen Milli Gelir'in Artımı								
1. SSCB			51	67	70	53	106	96
2. Azerbaycan SSC		46.2	15	24	20	7	77	42
Fark		-	6	43	50	46	29	54

Kaynak: Ziyad Samedzade, *Etapı Bolşogo Puti. Ekonomika Azerbaydjana za Polveka, Yeye Realii i Perspektivi*, Baku, iz-vo Nurlar, 2004, s.32.

1960-70'li yıllarda nüfusta yaşanan her %1'lik artışa göre milli gelirin artışı SSCB üze %7.1 oluşmuştur. SSCB'ye üye cumhuriyetler arasında en yüksek gösterici Baltik ülkeleri, Rusya, Beyaz Rusya ve Gürcistan'da, en düşük gösterici ise Orta Asya Cumhuriyetleri'nde ve Azerbaycan'da (%2) olmuştur¹⁷.

1969 yılından itibaren, yani halkın lideri Haydar Aliyev'in Azerbaycan'da yönetime seçildiği tarihten sonra Azerbaycan ekonomisinde yeni bir dönemin esası kurulmuş ve cumhuriyetin dinamik kalkınması için sistemli programlar hazırlanıp yürürlüğe konulmuştur¹⁸.

Azerbaycan ekonomisi Sovyetler Birliği bünyesinde yüksek ancak anlamlı olarak değerlendirilmeyecek kalkınma seviyesine ulaşmıştır. Bağımsızlık öncesi son yirmi yıllık dönemde Azerbaycan ekonomisinin kalkınması istikrarlı bir süreç takip etmemiştir. Örneğin ülkede 1960-70 yıllarında ortalama ekonomik büyüme oranı %5.2 iken 1970-80 yılları arasında ise bu oran keskin bir azalma trendi göstermiştir. Ekonomi 1981-85 yıllarında ortalama %4.9, 1986-1990 yılları arasında ise %5-6 oranında küçülme kaydetmiştir. Özellikle doğal kaynakların, ucuz ve bol işgücünün

¹⁷ A.e., s.33.

¹⁸ A.e.

yoğun kullanımına dayanan enerji sektörü gibi alanlara ağırlık verilmiş olması ekonomik yapıda krizler için elverişli ortamlar yaratmıştır¹⁹.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Azerbaycan'ın bağımsızlığına yeniden kavuşması ile sona eren planlı ekonominin Azerbaycan ekonomisine miras bıraktığı problemler şöyle sıralanabilir²⁰:

- Ekonomik yapının sağlıklı olmaması;
- Üretim gücünün bölgesel ve sektörel dağılımının dengeli olmaması;
- Üretilen malların hem kalitesinin düşük oluşu, hem de kişi başına düşen miktarının Sovyetler Birliği'nden iki kat az olması. 1990'lı yılların başlarında Azerbaycan'da tüketimin sadece %50'si iç üretimden sağlanabilmiştir;
- Ekonomik yapının sağlıklı olmaması sonucunda Azerbaycan'ın dış ticaretinde 1980'li yılların sonunda ihracat ithalattan %30-40 fazla olmuştur. Ekonomik bakımdan olumlu değerlendirilmesi gereken bu durum, ülkenin alan ve coğrafi kuruluşunun uygun olmaması bakımından istenmeyen bir durumdur. Şöyle ki, hammadde ve ara malların ihracatın %55-60'ını oluşturması, genelde ise ithalat ve ihracatın %45-50'sinin Rusya ile gerçekleştirmiş olması, daha sonra ekonomik kalkınmanın dengesinin bozulmasına neden olmuştur.

2.1.4. Bağımsızlık Sonrası İlk Yıllarda Azerbaycan'da Genel Ekonomik Durum

SSCB'nin dağılması ile birlikte uzmanlaşma ve iş bölümüne dayalı ekonomik yapılanma sona ermiş ve Azerbaycan üretim zorluklarıyla beraber genel pazarlarını da kaybetmiştir. 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiş ve 1995 tarihine kadar

¹⁹ Nadirov, **a.g.e.**, s.119.

²⁰ Rasim Hesenov, "Azerbaycanın İktisadi İnkişaf Paradigması ve İktisadi Tehlikesizlik Konsepsiyasının Seçimi", **Meşveret Bülteni** No:7 Bakü, Ekim,-2001 s.6-8.

ekonomide ciddi reformlar yapamamış ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ekonomide üretim ve verim düşüşünün önüne geçilememiştir²¹.

Bu yaşanan olumsuzluklar daha çok ekonominin yapısal özelliğinden kaynaklanmıştır. Ülke ekonomisinin diğer cumhuriyetlere bağımlı halde olması nedeniyle SSCB parçalandıktan sonra, ülkedeki üretim sahalarının diğer cumhuriyetlerde olan işletmelerle bağlantı kuramaması olmuştur. Bu olumsuz gelişmeler, hiper enflasyon olarak nitelendirilebilecek boyutlara varan enflasyon olgusuyla birleşmiş ve ekonomik yapının bozulmasına yol açılmıştır. Bu süreç içinde dolaşıma çıkarılan Manat (AZM) derhal değersizleşmeye başlamış ve örneğin ABD Doları karşısında 245 kat değer kaybetmiştir. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak 1992-1994 döneminde dış ticaret hacmi yaklaşık %50 azalmış ve 1994 yılında ilk kez dış açık vermiştir. 1992 yılında ekonomik yapıda herhangi bir radikal değişikliğe gidilmeksizin gerçekleştirilen fiyat liberalizasyonu, enflasyonun 1994 yılında %1664'lük seviyelere gelmesinde önemli etken olmuştur²².

Geçiş döneminin başlangıcı olarak kabul edebileceğimiz 1991-1994 yılları arasındaki bazı makroekonomik göstergelere bakıldığında durumun vahameti açık bir şekilde kendini göstermekte²³: 1990 yılına oranla 1994 yılında GSYİH %53, sanayi üretimi %62, tarımsal üretim %44, hane halkının tüketimi %75 ve tüm finansal kaynaklara yatırım anlamında gerçekleşen birikim %45 azalma göstermiştir. Bu ekonomik gerilemenin sonucunda hane halkının yaşam seviyesi de 3,6 defa azalmış, ortalama aylık reel ücret seviyesi %60'lık bir düşüş göstermiştir²⁴. Söz konusu olaylarla dolu bu ağır dönem, geçiş döneminin ilk yıllarının, aynı zamanda köklü bir fakirleşme dönemi olarak Azerbaycan iktisat tarihine geçtiğini göstermektedir.

²¹ Aras, **a.g.e.**, s.12-13.

²² Alkan Soyak, Zenfira Nesirova, "Küreselleşme Sürecinde IMF Politikalarının Sonuçları: Azerbaycan Deneyimi", (Çevrimiçi) <http://mimoza.marmara.edu.tr/~asoyak/uluslararası-iktisat.htm>, 18 Mart 2007.

²³ **A.e.**

²⁴ Aras, **a.g.e.**, s.15.

Bağımsızlık sonrası pazar ekonomisine geçiş kararı alan ve yabancı sermayeye kapılarını açan Azerbaycan'a karşı yabancı sermayenin ilgisi artmıştır. 12 Mayıs 1994 tarihinde imzalanan barış anlaşması ile sağlanan dış barış ve iç güvenlik ile ekonomik reformlar uygulanmaya başlanmıştır. Dağılma sonrası ekonomik sorunlar ve savaş ekonomisi nedeniyle dört haneli rakamlara çıkan enflasyon oranları alınan tedbirler ile birlikte 1995 yılından itibaren düşüş eğilimine geçmiştir. 1999 Haziran'ındaki mini devalüasyona rağmen iç talep düşük kaldığından (1999'da -8,5 deflasyon) 2000 yılına kadar devam eden bu düşüş önlenmiş ve enflasyon bu tarihten itibaren bir miktar yükselerek toptan eşya fiyat endeksi %1,8 ve tüketici fiyat endeksi de %2,2 olmuştur²⁵.

Ülkenin ekonomik gelişim sürecinde dikkate alınması gereken önemli bir nokta, söz konusu bu değişim ve kalkınmanın, topraklarının %20'sinin Ermenistan işgali altında olduğu, dolayısıyla üretim potansiyelinin %20'lik bir bölümünden mahrum olduğu, 300 bin iş yerini kaybettiği ve bu topraklarda yaşayan halkın göç etmek mecburiyetinde kaldığı son derece çok güç şartlarda elde etmiş olmasıdır.

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının %20'ni işgal etmesi sonucu bölgeden 290 bin aile yani bir milyondan çok insan mecburen göç etmiştir. Bu da aynı yıldaki nüfusun %12'ne denk gelmektedir. 17.1 km²'lik alan halen Ermenistan'ın işgali altındadır. İşgal edilen Yukarı Karabağ arazisinde 87 yerleşim alanı, 7 idari il, 11 şehir, 1.3 milyon hektar tarım arazisi, 313 bini büyük baş olmak üzere toplam 600 bin büyük ve küçükbaş hayvan, 7000 tarım işletmesi, 850 eğitim kurumu, 650 sağlık ocağı, 120 bin ikametgah yeri terk edilmek zorunda kalmıştır. Ayrıca bölgede 160 köprü, 25000 kilometre kara yolu, 2300 kilometre sulama kanalları, 15000 kilometre elektrik hattı, 2500 trafo, 23000 kilometre su kanalı, 2000 kilometre doğal gaz boru hattı, 20 km kanalizasyon hattı, 160 km su tankı, 34 km gaz dağıtım donanımı, 35000 abone için haberleşme istasyonu, 4 havaalanı ve Bakü-Ağdam, Bakü-Nahçıvan-Erivan demir yolu hattı bulunmaktadır²⁶. Yine bölgede 800

²⁵ Nadirov, a.g.e., s.2.

²⁶ UNDP, 2006: "Azerbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haggında Hesabat", (Çevrimiçi) <http://www.undp-az.org>, 18 Şubat 2007.

tıp merkezi, hastane poliklinik, 719 kültür evleri, 825 kütüphane, 6 park, 47 müzik ve sanat okulu, 3 tiyatro, 3 galeri, 300'den fazla tarihi abide yer almaktadır²⁷.

Bölgede makine, gıda sanayisi, elektrik ve yapı malzemeleri gibi alanlarda 180'den fazla sanayi işletmesi faaliyet göstermekteydi. Bu işletmelerde 18000'den fazla kişi istihdam edilmekteydi.

Tarıma elverişli iklimi ve toprak yapısının elverişli olması nedeniyle bölgede 320 kolektif çiftlik, 90'dan fazla devlet çiftliği ve bazı tarım birlik ve organizasyonları faaliyet göstermekteydi. Bölgeden ülkenin buğday üretiminin %24' üzüm üretiminin %41'i, patates üretiminin %46'sı, et üretiminin %18'i ve günlük hayvansal ürünlerin %34' elde edilmekteydi²⁸.

İşgal altındaki arazi demir, civa, krom, perlit, mermer, kireçtaşı, akik, altın ve mineral sular başta olmak üzere doğal kaynak bakımından zenginliğe sahiptir. Dolayısıyla Azerbaycan aynı zamanda zengin doğal kaynaklardan, özellikle 39.6 bin ton rezerve sahip olan 3 altın madeni yatağından, 4 civa ve antimon yatağından mahrum kalmıřtır²⁹.

Ekonominin genel dengeleri için gerekli olan reformların gerçekleştirilememesi, devlet bütçesinin büyük bir bölümünün savaş için harcanması, topraklarının %20'si işgal edilerek 1 milyondan fazla nüfusun göçmen durumuna düşmesi, yabancı sermayenin ülke ekonomisine çekilememesi ve özelleştirmenin sanayi sektöründe fiilen başlatılamaması gibi olumsuzluklar Azerbaycan ekonomisini bağımsızlığının ilk yıllarında önemli bir darboğaza sürüklemiştir. Ekonomik buhran, üretim hızla azalmasına, üretim azalması ise mal arzının azalmasına, fiyatların artmasına ve ayrıca devlet bütçesinin önemli aıklaı vermesine neden olmuştur.

²⁷ A.e.

²⁸ Aras, a.g.e., s. 20-21.

²⁹ Emiraslanov, a.g.e., s.63.

2.2. AZERBAIJAN EKONOMİSİNİN MAKROEKONOMİK ANALİZİ

2.2.1. Coğrafi, Demografik, Politik ve İdari Yapı

Azerbaycan Cumhuriyeti Kafkaslarda , Asya ve Avrupa kıtası arasında çok önemli bir coğrafi mevkiye sahip bir devlettir. Bölgenin en önemli özelliği tarihi ticaret ve geçit yolları üzerinde bulunmasıdır. Üç Kafkas cumhuriyeti içinde en fazla yüzölçümüne sahip olan Azerbaycan yaklaşık Avusturya veya Portekiz büyüklüğündedir. 86.600 km² toplam araziye sahip olan Azerbaycan'ın toplam sınırlarının uzunluğu 3600 km'dir. Kuzeyinde Gürcistan(322 km) ve Rusya Federasyonuna bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti (284 km), güneyinde İran İslam Cumhuriyeti (472 km kuru ve 179 km su sınırı), batısında Ermenistan(566 km) ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti vasıtasıyla Türkiye Cumhuriyetine (11 km) ortak sınırı bulunmaktadır. Azerbaycan'ın doğusunda ise Hazar denizi (810 km) yer almaktadır. Azerbaycan arazisinin %11.5'i orman, %1.6'sı su havzası, %50'si tarıma elverişli topraklar, %36.9'u diğer topraklardır³⁰.

Azerbaycan dünyadaki 11 iklim çeşidinin 9'una sahip olan bir ülkedir. Azerbaycan yeraltı kaynaklar bakımından da zengin bir ülkedir. Başlıca kaynakları kurşun, çinko, bakır, demir cevherleri, barit alümit, kobalt, arsenik, mermer, kiretaşı, siyanit, maden tuzu ve kaya tuzudur. Az miktarda altın ve gümüş gibi değerli madenler bulunmaktadır³¹. Ülkenin en büyük yer altı zenginliği petroldür. Petrol ve doğal gaz denizde ve karada bulunmaktadır.

Azerbaycanda yetiştirilen başlıca ürünler tahıl, meyve, pamuk, tütün ve çaydır. Azerbaycan tarımında pamuk üretiminin önemli payı vardır. Hazar denizi kıyısıyla zengin akarsularında balıkçılık ve su ürünlerinin özel bir yeri vardır. Kura ve Aras nehirleri üzerinde ve Kura nehrinin Hazar denizine döküldüğü alanlarda balıkçılık yapılmaktadır. Tüm dünya siyah havyar üretiminin %80'i Azerbaycan'da gerçekleştirilmekte ve elde edilen ürünün büyük bir bölümü ihraç edilmektedir.

³⁰ İTO, **Azerbaycan Ülke Etüdü**, Ed. Meltem Duran, İstanbul, İTO Yayınları, 2002, s.3.

³¹ Memmedhesen Velili, **Azerbaycan**, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı Yayını, 1993, s.131.

Politik yapı: Azerbaycan Cumhuriyeti 12 Kasım 1995 tarihinde referandum yoluyla kabul edilmiş olan Anayasa ile idare edilmektedir. Anayasa'ya göre; Azerbaycan Devleti demokratik, laik ve üniter bir Cumhuriyettir. Kuvvetler ayrılığı prensibi benimsenmiştir. Yasama yetkisi Milli Meclis'e, icra yetkisi Cumhurbaşkanı'na, yargı yetkisi de mahkemelere aittir. Cumhurbaşkanı hem devletin hem de icranın başıdır ve "Ferman" adı verilen hukuki kararlar verme yetkisine sahiptir. Milli Meclis 100'ü tek adaylı seçim bölgelerinden seçilen, 25'i ise parti listesinden gelen 125 üyeden oluşmaktadır³².

İdari yapı: Azerbaycan Cumhuriyeti **rayon*** adı verilen ve il anlamı taşıyan idari bölgelere ayrılmıştır ve 59 il, 11 şehir ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nden oluşmaktadır. Bakü ve Gence kendilerine bağlı illeri bulunması sebebiyle büyükşehir olarak tanımlanmaktadır. İllerin yürütme yetkileri münhasıran Cumhurbaşkanı tarafından atanan "İcra Hakimleri" (İcra Başkanı) tarafından kullanılmaktadır. 12 Aralık 1999 tarihinde, ilk yerel seçimler yapılmış ve İcra hakimiyeti sistemi ile birlikte belediye sisteminin de uygulamasına geçilmiştir.

Azerbaycan'ın üye olduğu uluslararası kuruluşlar: Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra yönünü Batı'ya çevirmiş bir ülkedir. Azerbaycan, 1992 yılında Birleşmiş Milletler (BM)'e katılmıştır. Azerbaycan aynı zamanda (International Monetary Fond) IMF, Dünya Bankası, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Avrupa Konseyi (AK), İslam Konferansı Teşkilatı (İKT), International Bank of Reconstruction and Development (IBRD), European Bank of Reconstruction and Development (EBRD), Economic Cooperation Organization (ECO) ve North Atlantic Treaty Organization (NATO)'nun Barış İçin Ortaklık Programının da bir üyesidir. Yine Azerbaycan, ekonomik boyutlu bölgesel oluşumlu Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (KEİT), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan, Moldova ülkelerini oluşturan GUAM üyesidir. Azerbaycan, Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Moldova ve Kazakistan ile serbest ticaret anlaşması yapmış olup, anlaşma

³² İTO, **Azerbaycan Ülke Etüdü**, s.6.

*rayon – Rusça bir kelime, Azerbaycan'da idari bölgeye verilen ad, il anlamı taşımaktadır.

çerçevesinde bu ülkelerden gelen ürünlerden (anlaşmada belirtilen ürünler hariç) gümrük vergisi alınmamaktadır. Yukarıda belirtilen kurum ve kuruluşlardan başka Azerbaycan uluslararası ve bölgesel nitelikli çok sayıda kuruma ya direkt üye olmuştur ya da işbirliği içindedir.

Demografik göstergeler: Azerbaycan'ın toplam nüfusu 2006 yılı resmi istatistik sonuçlarına göre 8.436 milyon kişidir³³. Tablo 3'te 1996 yılından 2006 yılının sonuna kadar yıllar itibariyle Azerbaycan'ın toplam nüfusu gösterilmektedir. Tabloda ayrıca kent ve kırsal nüfus ayırımına da yer verilmiştir. Tablodan görüldüğü gibi, Azerbaycan'ın kent nüfusu, kırsal nüfustan çok az miktarda fazla olmaktadır. Kırsal nüfusun da bilindiği gibi tarım sektöründe yer almasından dolayı tarım sektörünün Azerbaycan ekonomisi açısından önemi bir daha kendini göstermektedir.

Tablo 3: Yıllara Göre Toplam Nüfus

Yıllar	Toplam Nüfus (Bin kişi)			Toplam Nüfusa Oranla	
		Kent	Kırsal	Kent	Kırsal
1996	7726,2	4034,5	3691,7	52,2	47,8
1997	7799,8	4057,8	3742	52	48
1998	7876,7	4082,5	3794,2	51,8	48,2
1999	7953,4	4064,3	3889,1	51,1	48,9
2000	8016,2	4086,4	3929,8	51	49
2001	8081,0	4107,5	3973,5	50,8	49,2
2002	8141,4	4130,1	4011,3	50,7	49,3
2003	8202,5	4154,3	4048,2	50,7	49,3
2004	8265,7	4254,3	4011,4	51,5	48,5
2005	8347,3	4298,3	4049,0	51,5	48,5
2006	8436,4	4356,6	4079,8	51,6	48,4

Kaynak: ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Ehali", (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/004.shtml>, 26 Şubat 2007.

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü gibi Azerbaycan'ın nüfus yapısının geçen on yıl içinde fazla değişim göstermemiş, kırsal nüfustan kent nüfusuna kayma

³³ ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Ehali", (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/004.shtml>, 26 Şubat 2007.

hareketliliği yaşanmamıştır. 2006 yılı sonu istatistik rakamlara göre, Azerbaycan'ın kent nüfusu %51.6, kırsal nüfus ise %48.4 olarak gerçekleşmiştir.

2.2.2. Azerbaycan'da Milli Gelir

Ülkede bağımsızlığın kazanıldığı ilk yıllarda henüz çağdaş bir vergi politikasının uygulanmaması, dış ticaretteki kısıtlamalar, milli gelirin düşük olmasının yanısıra, savaş ve dağılma sonrası ortaya çıkan sorunlar nedeniyle milli gelirde ciddi bir gerileme ortaya çıkmıştır³⁴. Ekonomide sosyalist yapıdan liberal yapıya geçiş sürecini yaşamakta olan Azerbaycan ekonomisi, 1991-1995 yılları arasında %60 oranında küçülme kaydetmiştir³⁵.

1995 yılından itibaren IMF ve Dünya Bankası ile işbirliği çerçevesinde yürütülen Azerbaycan ekonomisinde yeniden yapılanma ve özelleştirme programları uygulanmaya konulmuştur³⁶. Uygulanmaya başlanan ekonomik istikrar programıyla 1996 yılından itibaren Azerbaycan ekonomisi yeniden büyüme sürecine girmiştir. Büyümenin itici gücü petrol üretimi dolayısıyla Azerbaycan'a giren yabancı sermaye ve ihracat gelirlerinin en çok olduğu sektör hidrokarbon sektörü olmuş ve halen bu durum devam etmektedir.

2006 yılında resmi istatistik açıklamalara göre GSYİH %34.5 artış göstermiş ve mukayeseli fiyatlarla toplam GSYİH 4.3 milyar Manat artarak 17.7 milyar Manat'a ulaşmıştır³⁷. 2005 yılında GSYİH'da gerçekleşen %1'lik artış 125.5 milyon Manat katma değere eşit olduğu halde, bu rakam 2006 yılında 177.4 milyon Manat olmuştur³⁸. Tablo 4'te 1991-2006 yılları arasında GSYİH'nın, sanayi ve tarım sektörünün yıllar itibariyle büyüme hızındaki değişimler yer almaktadır.

³⁴ Saleh Memmedov, **Enflasyon ve Malieye Pazarı**, Bakü, y.y., 1998, s.48.

³⁵ A.e.

³⁶ Aras, **a.g.e.**, s.305.

³⁷ ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Daxili Mehsul", (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/004.shtml>, 12 Mart 2007.

³⁸ A.e.

Tablo 4: GSYİH’da Değişim Oranı

Yıllar	GSYİH Değişimi (%)	Sanayi (%)	Tarım (%)
1991	-7.8	-8.9	0.3
1992	-22.6	-30.4	-23.8
1993	-23.1	-19.7	-15.5
1994	-19.7	-24.7	-12.8
1995	-11.8	-21.4	-7.0
1996	1.3	-6.7	3.0
1997	5.8	0.3	-6.1
1998	10	2.2	6.2
1999	7.4	3.6	7.1
2000	11.1	6.9	12.1
2001	9.9	5.1	11.1
2002	10.6	3.6	6.4
2003	11.2	6.1	5.6
2004	10.2	5.7	4.6
2005	26.4	33.5	7.5
2006	34.5	36.6	0,9

Kaynak : ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Dahili Mehsul”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/004.shtml>, 12 Mart 2007.

Tablo 5’te yıllara göre ülkede gerçekleşen GSYİH ve Kişi başına GSYİH rakamları yer almaktadır. Aynı tabloya göre Kişi başına GSYİH, 1990’lı yılların birinci yarısında yaşanan ekonomik buhran dolayısıyla önemli bir düşüş kaydetmiştir. 1990-1993 yıllarında 7 kat düşüş kaydeden geçim standardı 1995 sonrasında uygulamaya konulan tedbirle artış göstermeye başlamıştır³⁹. 1995 yılından itibaren her yıl artış kaydeden Kişi Başına Milli Gelir, nihayet 2004 yılında, bir önceki yıla göre %19.6 artış kaydederek, 1041 ABD Doları olarak

³⁹ E.İmanov ve diğerleri, “İktisadi İslahatlar Şeraitinde Ahalinin Sosyal Mudafasının Teşkili Meseleleri”, **Azerbaycanda İktisadi Reformların Uygulanması Hususları ve Problemler**, İktisadi Kalkınma Bakanlığı İktisadi Reformlar Merkezi, Bakü, 2001, s.102.

hesaplanmıştır⁴⁰. Gelir düzeyindeki artış alım gücünün artmasına dolayısıyla reel sektörün gelişmesine katkı sağlayan faktör olmuştur.

Tablo 5: Yıllara Göre GSYİH

Yıllar	Milyar Manat	Milyon ABD Dolar	Kişibaşına GSYİH	
			Manat	ABD Dolar
1990	1,5	2443,3	207,8	346,3
1991	2,7	703,1	373,6	98,3
1992	24,1	1309,8	3318,6	180,4
1993	157,1	1326,9	21302	179,9
1994	1873,4	1629,3	250568,4	217,9
1995	10669	2415,2	1410329,3	319,3
1996	13663,2	3180,8	1787651,6	416,2
1997	15791,4	3960,9	2045968,7	513,2
1998	17203,1	4446,6	2207506,7	570,6
1999	18875,4	4583,6	2400595,2	583
2000	23590,5	5272,6	2975367,7	665
2001	26578	5707,8	3325908,5	714,3
2002	30312,3	6236,1	3764614,5	774,5
2003	35732,5	7276,3	4403754,0	896,7
2004	41872,5	8521,8	5114823,2	1041,0
2005	59400,0	12913,4	7243902,0	1500
2006	17,7 Milyar AZN	19239,1	2120,3 AZN	2373,3

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Dahili Mehsul”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/004.shtml>, 12 Mart 2007.

Özel ve kamu sektörleri bakımından GSYİH incelendiğinde özel sektörün payının reformlar sonucu artış kaydettiği tespit edilmiştir. Şöyle ki, GSYİH içinde özel sektörün payı 1995’de %34 iken, 2004 yılında her yıl artış göstererek %73.5’e ulaşmıştır.

⁴⁰ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Daxili Mehsul”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/004.shtml>, 12 Mart 2007.

2005 yılında GSYİH’da özel sektörün payı %76, devlet sektörünün payı ise, %24 olarak gerçekleşmiştir. 2006 yılında bu oran özel sektörde %81, devlet sektöründe ise %19 olmuştur⁴¹. Tablo 6’da GSYİH’da özel sektörün ve devlet sektörünün yıllar itibariyle aldıkları paylar yer almaktadır.

Tablo 6: GSYİH’da Özel ve Devlet Sektörünün Aldıkları Paylar (%)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Özel Sektör	17.4	24.0	29.3	34.0	38.0	46.0	60.1	63.8
Devlet sektörü	82.3	76.0	70.7	66.0	62.0	54.0	39.9	36.2

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Özel Sektör	70.3	71.3	73.0	73.3	73.5	76.0	81
Devlet Sektörü	29.7	28.7	27.0	26.7	26.5	24.0	19

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Dahili Mehsul”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/004.shtml>, 12 Mart 2007.

Gerçekleştirilen yatırımlar sonucunda petrol üretiminin GSYİH’den aldığı pay önemli ölçüde artış kaydetmiştir. Sovyet döneminden kalan ve verimli sanayi üretimini destekleyecek durumda olmayan alt yapının yeniden inşa edilmesiyle inşaat ve ulaşım sektörlerinde de önemli gelişmeler gerçekleşmektedir.

Devlet Statistik Komitesinin açıkladığı rakamlara göre, 1995 yılında %11.8 olarak gerçekleşen GSYİH, 1996 yılından itibaren artışa geçmeye başlamıştır. Dünyada artmaya başlayan petrol fiyatlarının ve petrol anlaşmalarının ülkeye çektiği yabancı sermayenin sonucu olarak Azerbaycan’da büyüme 1998 yılında Rusya krizine rağmen %10 olarak gerçekleşmiştir. Bu artışta etkili olan diğer sektör inşaat sektörü ve dış ticaretteki gelişmelerdir. 1999 yılında ekonominin bir durgunluk yaşamasına karşın sadece doğal gaz ve petrolle ilgili yatırımlarda artış olmuş, diğer

⁴¹ A.e.

sektörlerde gelişme asgari seviyede kalmıştır. 2000 yılında GSYİH artışı bağımsızlıktan sonra en yüksek düzeye çıkarak %11.1 olarak gerçekleşmiş ve bu rakamla Bağımsız Devletler Topluluğu sınırları içerisinde en yüksek ekonomik büyüme Azerbaycan’da gerçekleşmiştir. 2001-2002 yıllarında ortalama %10 oranında bir büyüme hızı kaydedilmiştir. 2003 yılında ekonominin bütün alanlarında üretimde artış olmuş ve büyüme kaydedilmiştir. Bu artış, özellikle inşaat ve imalat sanayinde gerçekleşmiştir⁴².

2004 yılında da ekonominin bütün sektörlerinde üretim artışı devam etmiştir⁴³. Ülke ekonomisi ve sosyal sahadaki durumun esas gösteticilerinden olan GSYİH %10.2 artmıştır. 2003 yılında GSYİH’deki %1’lik bir artış 357.3 milyar Manat (eski) katma değere eşit olduğu halde, 2004 yılında bu rakam 418.7 milyar Manat(eski) olmuştur. Kişi başına düşen GSYİH, 2003 yılına oranla %9.2 artmış ve 1041.0 ABD Doları olmuştur. Katma değer mal üretimi sahalarında %10.8, hizmet sektöründe %8.9 artmıştır. GSYİH’da sanayi sektörünün payı %38.1, tarım sektörü %11.4, inşaat sektörü %13, ticaret ve paralı hizmet %7.6, nakliye ve taşımacılık %7.0, iletişim sektörü %2.5, diğer sektörlerin payı %20.4 olmuştur. GSYİH’nin %73.5’i özel sektörün payına düşmektedir⁴⁴.

Resmi devlet istatistiklerinin verdiği bilgilere göre, 2005 yılında GSYİH bir önceki yıla oranla %26.4 artış göstererek, 59.4 trilyon Manat’lık GSYİH elde edilmiştir. Ülkede kişi başına düşen GSYİH 1500 ABD Doları’na ulaşmıştır. 2005 yılında toplam GSYİH içinde özel sektörün payı %76 olmuştur⁴⁵. 2006 yılında özel sektörün payı %5 artarak %81’e ulaşmıştır⁴⁶.

2005 yılında GSYİH’nın sektörlere göre dağılımı tablo 7’deki gibi olmuştur:

⁴² A.e.

⁴³ ACDİK, “2004-ci il ÜDM Haggında”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/indexaz>, 24 Mart 2006

⁴⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2006: “Esas İktisadi Gösterciler”, (Çevrimiçi) <http://www.economy.gov.az/Catalogs/files/file1178535702420.doc>, 27 Mart 2007.

⁴⁵ A.e.

⁴⁶ A.e.

Tablo 7: Sektörler Bazında GSYİH (2005 Yılı)

Sektörler	2005 Yılında GSYİH İçindeki Payı (%)
Sanayi	47.5
Sosyal ve diğer hizmetler	10.6
İnşaat	10
Tarım sektörü (Balıkçılık dahil)	9.2
Vergiler	7.7
Ticaret ve hizmetler	6.9
Ulaşım	5.8
İletişim	2.3

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2006, Ümumi Daxili Mehsul”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2006>, 12 Ocak 2007.

18 Eylül 2005 tarihinde Azerbaycan Ekonomik Kalkınma Bakanlığı tarafından hükümete iletilen “2006-2009 Sosyo-Ekonomik Tahminler” belgesine göre 2006 yılında GSYİH’nin bir önceki yıla göre %30.5 büyüyerek 15.9 milyar ABD Dolar seviyesine ulaşması öngörülmüştür. 2006 yılında büyüme oranı bu tahminlerin üstünde oluşmuştur. Aynı tahminlere göre, 2007 yılı için büyüme oranı, petrol ve gaz üretimi artışının ve doğrudan yabancı yatırımın azalmaya başlaması göz önünde bulundurulduğundan %27.3 olarak öngörülmektedir⁴⁷.

GSYİH’nın hacmi 2005 yılıyla mukayesede %34.5 veya 4.3 milyar Manat artış göstererek 17.7 milyar manat olmuş, ülkenin toplam döviz kaynağı %60 artmakla 3.9 milyar ABD Dolara ulaşmış, dış ticaret hacmi 2006 yılının 11 ayı için %30 artmıştır. Ülkede kişi başına düşen GSYİH’nın hacmi 2005 yılındaki 1440 AZN’den 2006 yılında 2120.3 AZN’ye, kişi başına bütçe harcaması ise 250 AZN’den 450 AZN’ye yükselmiştir⁴⁸.

Tablo 8’deki verilere göre, GSYİH’da sektörlerin payı, sanayi sektöründe %58.3, inşaat alanında %7.5, ulaşımda %5.3, tarımda %7.1, toptan ve perakende

⁴⁷ ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Daxili Mehsul”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/004.shtml>, 12 Mart 2007.

⁴⁸ A.e.

ticarete %5.3, iletişimde %1.8, %7.9 diğer hizmetler ve sosyal sahalarda gerçekleşmiştir. GSYİH'nin %6.5'i, ürün ve ithale konulan vergilerin payına düşmüştür⁴⁹.

Tablo 8: Sektörler Bazında GSYİH (2006 Yılı)

Sektörler	2006 Yılında GSYİH İçindeki Payı (%)
Sanayi	58.3
Sosyal ve diğer hizmetler	7.9
İnşaat	7.5
Tarım sektörü (Balıkçılık dahil)	7.1
Vergiler	6.5
Ticaret ve hizmetler	5.3
Ulaşım	5.3
İletişim	1.8

Kaynak: ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Daxili Mehsul", (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/004.shtml>, 12 Mart 2007.

Üretim sahalarının GSYİH içindeki ağırlığı %68.6'dan %72.9'a yükselmiş, hizmet sahalarının payı ise uygun olarak, %23.9'dan %20.6'ya kadar düşüş kaydetmiştir.

Tablo 7 ve tablo 8'deki 2005 ve 2006 yıllarına ait GSYİH'nin sektörlere dağılımını incelersek, sanayi sektöründe %9.8 büyüme kaydedildiği, tarım ve hizmetler sektöründe ise küçülme yaşandığı görülmektedir. 2006 yılının sonuçlarına göre tarım sektörünün GSYİH içindeki payı, 2005 yılına oranla %2.1 küçülmüştür. Söylemek gerekir ki, yukarıdaki verilerde balıkçılık da tarım sektörüne ait edilmiştir. Ülkede çok miktarda yapılan bina inşaatına rağmen, inşaat sektörü de %2.5 oranında küçülme kaydetmiştir. Açıklanan sonuçlara baktığımız zaman sektörler içinde sadece sanayi sektöründe bir büyüme yaşanmıştır. Sanayi sektöründe yaşanan bu büyümenin esas nedenlerinden biri, petrol sektöründeki gelişme ve ham petrol üretiminin 2005 yılına oranla artış göstermesidir. Ancak resmi açıklamalara göre petrol dışı sanayi

⁴⁹ A.e.

sahalarında da kayda değer bir büyüme yaşanmıştır. Petrol dışı sanayide büyümenin %12’ler civarında olduğu iddia edilmektedir⁵⁰. 2006 yılı için kişi başına düşen GSYİH %33.0 artış kaydederek 2120.3 Manat veya 2373.3 ABD Doları olmuştur⁵¹. Tablo 9’da yıllara göre kişi başına düşen GSYİH yer almaktadır.

Tablo 9: Yıllara Göre Kişi Başına Düşen GSYİH (ABD Doları olarak)

Yıllar	Kişibaşına Düşen GSYİH
1990	346.3
1991	98.3
1992	180.4
1993	179.9
1994	217.9
1995	319.3
1996	416.2
1997	513.2
1998	570.6
1999	583
2000	665
2001	714.3
2002	774.5
2003	896.7
2004	1041
2005	1517.6
2006	2373.3

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Daxili Mehsul”, (Çevrimiçi)
<http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/004.shtml>, 12 Mart 2007.

2006 yılında halkın parasal gelirlerinin nominal hacmi 9.9 milyar Manat (AZN) gerçekleşerek 2005 yılına göre %23.4 ve 1.9 milyar Manat artış göstermiştir. Kişi başına düşen gelir %22 artış göstererek 1189.5 Manat veya 1331.4 ABD Doları olmuştur. Vergiler ve diğer ödemelerden sonra toplam nüfusun geliri 8.8 milyar Manat olarak gerçekleşmiş ve 2005 yılına göre %24.1 artmıştır. Toplam gelirin %68.9’u tüketim ihtiyacına harcanmıştır⁵².

⁵⁰ A.e.

⁵¹ A.e.

⁵² A.e.

2006 yılı için GSYİH’da büyümenin yine iki rakamlı olacağı tahmin edilmektedir. Bu tahminler hem devlet tarafından hem de diğer çevrelerce söylenmektedir. Örneğin Economic Intelligence Unit’in yayını olan “The Economist” dergisinde yayınlanan bir makalede % 21 olacağı belirtilmektedir⁵³.

2.2.3. Azerbaycan’ın Devlet Bütçesi

Azerbaycan devlet bütçesi, hem bağımsızlıktan sonra yaşanan durgunluk ve buhran dolayısıyla, hem de Karabağ savaşı yüzünden artan savaş harcamaları nedeniyle bozulmaya başlamış ve gelir-gider dengesi 1993 yılından itibaren açık verecek şekilde kaydedilmiştir⁵⁴.

Serbest Piyasa Ekonomisine geçiş sürecinde vergi sisteminde yapılan reformlar, devlet bütçesindeki gelirlerin yıldan yıla artması ve 1990’lı yılların başında yüksek olan bütçe açığının 1995 yılından itibaren azalma trendine girmesi sonucunu doğurmuştur. 1994 yılında GSYİH’nın %9.4’üne denk gelen bütçe açığı 1999 yılında GSYİH’nın %2.4’üne, 2000 yılında %1’ine eşit olmuştur. 2001 ve 2002 yıllarında ise bütçe açığı GSYİH’nın %1’nin altında gerçekleşmiştir⁵⁵. Bütçe gelirlerinin şeffaflığı ve bütçenin düzenlenmesine Azerbaycan’daki yolsuzluk seviyesinin ve kayıt dışı ekonominin çok yüksek seviyesi bir başka etki göstermektedir.

Azerbaycan ister BDT ülkeleri içerisinde, isterse de dünya devletleri arasında kayıt dışı ekonominin hacminin büyüklüğü ve yolsuzluk seviyesine göre ilk sıralarda yer almaktadır⁵⁶. Bu durum bütçe gelirleri açısından olumsuz sonuç doğurmaktadır.

⁵³ The Economist Intelligence Unit ViewsWire, “Boom and Gloom”, **The Economist**, 8 March 2007, (Çevrimiçi) http://www.economist.com/daily/news/displaystory.cfm?story_id=8819945#page-content, 24 Mart 2007.

⁵⁴ Nazim İmanov, “İlk On İlin Neticeleri: İqtisadiyyat”, **Meşveret Bülleteni**, No: 7, Ekim-2001, s.29-30.

⁵⁵ Ercan Sancak, **Azerbaycan Ekonomisi**, Kafkas Üniversitesi Yayını, Bakü, 1999, s.32.

⁵⁶ Satanislav Jukov, “The Macroeconomic Situation in Azerbaijan: At the End of the First Post-Soviet Decade”, **Ekspert İktisat Dergisi**, No:7-8, 2001, s.6-7.

Bütçe harcamalarında sosyal savunma ve güvenlik harcamalarının payı yıldan yıla arttırılmaktadır. Bütçe gelirleri arasında petrol gelirleri ilk sırada yer almaktadır. 2004 yılında bütçe gelirlerinin %40.9'u petrol gelirlerinden ibaret olmuştur. Harcamalarda sosyal bir eğilime sahip olan 2005 yılı bütçesinde ücretlere, eğitim ve savunma harcamalarına biraz daha fazla ağırlık verilmiştir. Bu bakımdan ortalama ücretler bir önceki yıla göre %22, savunma harcamaları ise %30 oranında arttırılmıştır⁵⁷.

2006 yılında ekonomik reformların devam ettirilmesi ve ekonomik istikrarın sağlanmasından dolayı 2005 yılına oranla mali ve makroekonomik göstergelerde rekor sonuçlar elde edilmiştir⁵⁸.

2006 yılının devlet bütçesi hem gelir hem de harcamaların artış hızına ve diğer göstergelerine göre geçen yıllara göre ileri düzeye ulaşmıştır. Yapılan resmi açıklamalara göre, devlet bütçesinin gelirlerinin tahmin edilen 3836.8 milyon Manat'a karşın 3880.1 milyon Manat olmuş veya %101.1 olarak gerçekleştirilmiştir. 2005 yılına oranla bütçe gelirleri %88.8 artmıştır⁵⁹.

2006 yılı devlet bütçesinin gelirleri GSYİH'nın %21.9'unu oluşturmakla 2005 yılına oranla %5.5 fazla olmuştur. Bütçe gelirlerinin %69'u Vergiler Bakanlığı, %13.3'ü Devlet Gümrük Komitesi, %0.1'i Devlet Emlakının İdare Olunması Üzere Devlet Komitesi'nden, %15.1'i Devlet Petrol Fonu'ndan, %1.7'si bütçeden finansman sağlayan devlet kurumlarının bütçe dışı gelirlerinden, %0.8'i diğer kaynaklardan sağlanmıştır⁶⁰.

2006 yılı devlet bütçesinin harcamaları üretilen GSYİH'nın %21.3'ünü oluşturmakla, 2005 yılına oranla %4.2 fazla olmuştur. 2006 yılı bütçesinde, 2005 yılına oranla sanayi, inşaat ve mineral kaynakların elde edilmesi harcamalarına 712.7

⁵⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı, 2007: "2006 İlinde Azerbaycan Respublikasının Dövlət Bütçesinin Tədbiqinə Aid Bildiri", (Çevrimiçi) <http://maliye.gov.az>, 11 Şubat 2007.

⁵⁸ A.e.

⁵⁹ A.e.

⁶⁰ Azerbaycan Milli Bankası, 2006: "Devlet Bütçesinin Esas Göstəriciləri", (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 12 Şubat 2007.

milyon AZN veya 5.4 kez fazla, savunma harcamalarına 352.2 milyon AZN veya 2.2 kez fazla, genel devlet hizmetleri harcamalarına 207.7 milyon AZN veya 2.1 kez fazla, ekonomik faaliyetlerle ilgili harcamalara 38.9 milyon AZN veya %80.3 fazla, sağlık harcamalarına 46.6 milyon AZN veya %37.1 fazla, ormancılık, balıkçılık, avcılık ve doğal çevrenin korunması harcamalarına %35.8 milyon AZN veya %37.1 fazla, eğitim harcamalarına 106.4 milyon AZN veya %28.6 fazla kaynak tahsis edilmiştir⁶¹. Bütçe harcamalarının bir kaç kez artırılması, ülke ekonomisinde sermaye yatırımına üstünlük tanınmasıyla karakterize edilebilmektedir.

2006 yılının devlet bütçesinin özelliklerinden biri de, sosyal yönlü olmasıyla beraber, sermaye yönlü olması, kalkınma ve kuruculuk bütçesine dönüşmesi, uygulanan ekonomik reformların ve bir sıra devlet programlarının finans kaynağının genellikle devlet bütçesinin hesabına gerçekleşmiş olmasıdır. Şöyle ki, 2006 yılında ülke ekonomisinde devlet bütçesinden esaslı sermaye yatırımına ayrılan miktar 881 milyon AZN, Devlet Petrol Fonu'ndan 395 milyon AZN, devlet garantisi yoluyla dışarıdan alınan krediler hesabına 480 milyon ABD Doları hacminde olmuştur. 2006 yılına oranla sermaye yatırımlarına yapılan harcama 3.4 kez fazla olmuştur⁶².

Bölgelerin Sosyo-ekonomik Kalkınması Devlet Programının uygulanmasına yönelik faaliyetler için Bakü şehrinin kasabalarının da içinde bulunduğu, ülkenin 27 bölgesinin sosyo-ekonomik kalkınmasının hızlandırılmasına ait Devlet Başkanının vermiş olduğu beş kararda yer alan tedbirlerin uygulanması için yatırım harcamalarından 155.8 milyon AZN harcanmıştır. 2006 yılının devlet bütçesi, 100.7 milyon AZN bütçe fazlasıyla gerçekleştirilmiştir⁶³.

2007 yılı için devlet bütçesi daha çok sosyal kalkınmanın, altyapının, yatırım projelerinin ve diğer önemli sahaların finansmanına yöneltilmiştir. Bütçe alanında çalışan 700 bin kişinin bütçeden ayrılan maaşları, 3.5 milyon kişinin ise çeşitli yardımlardan yararlanacağını dikkate alırsak, 2007 yılının bütçesinin hem de

⁶¹ A.e.

⁶² Azerbaycan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı, 2007: "2006 Yılı Azerbaycan Respublikasının Devlet Bütçesinin Tedbigine Ait Bildiri", (Çevrimiçi) <http://maliye.gov.az>, 11 Şubat 2007.

⁶³ A.e.

yoksulluğun azaltılmasına, halkın yaşam düzeyinin ve sosyal müdafaasının güçlendirilmesine yönelik bütçe politikası hesap etmek mümkündür⁶⁴.

2007 yılı bütçesinde, bu yıl için halkın parasal gelirlerinin ve ortalama ücretlerin %25, parasal harcamalarının %24, parasal hizmetlerin %21 artışla tahmin edilmekle bu yönde bütçe politikası belirlenmiştir⁶⁵.

2007 yılı için GSYİH'nın hacmi 22.2 milyar AZN, yani 2006 yılından %26.3 daha çok tahmin edilmektedir. Kişi başına GSYİH'nın ise, 2007 yılında 3050 ABD Doları olacağı tahmin edilmektedir. Sanayi sektöründeki büyümenin %41.8 ve 1 barel petrolün tahmini fiyatının 50 ABD Doları düzeyinde olacağı dikkate alınmıştır. Bütçe politikasında enflasyonun 2007 yılı için tek haneli olması hedef alınmıştır⁶⁶.

2007 yılı devlet bütçesinin gelirleri 5.3 milyar AZN veya 2006 yılının tahminiyle mukayesede %39.1 fazla planlaştırılmıştır. Tahminlere göre bütçenin gelir hissesi GSYİH'nın %24'ünü oluşturmaktadır ki, bu rakam da 2006 yılıyla mukayesede 1.4 kez fazladır⁶⁷.

Bütçe giderleri 2007 yılında 5.7 milyar AZN tahmin edilmekte ve tahmin edilen bu rakam GSYİH'nın %25.7'ne denk gelmektedir. Bu tahmin 2006 yılındakinden %42 daha fazladır. Bütçe açığının 379 milyon AZN veya GSYİH'nın %1.7'ne eşit olacağı tahmin edilmektedir⁶⁸.

Devlet bütçesi harcamalarının 3.5 milyar AZN veya %61.4'ü cari harcamaların, 2.1 milyar AZN veya %37 devlet esaslı harcamaların, 44 milyon AZN veya %0.7'si devlet borcuna hizmetle bağlı harcamaların payına düşmektedir. Devlet esaslı harcamaların payının yüksek olması, bütçenin kalkınma özellikli olmasını göstermektedir. Faiz ödeneşi ile ilgili harcamaların %0.7 düzeyinde olması bununla

⁶⁴ Azer Amiraslanov, "İnkişaf bütçesi", (Çevrimiçi) <http://yap.org>, 15 Kasım 2006.

⁶⁵ Azərbaycan Milli Bankası, 2007: "2007 Devlet Bütçesi", (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 15 Kasım 2006.

⁶⁶ Azərbaycan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı, "2006 Yılı Azərbaycan Respublikasının Devlet Bütçesinin Tedbigine Ait Bildiri", (Çevrimiçi) <http://maliye.gov.az>, 11 Şubat 2007.

⁶⁷ Azərbaycan Milli Bankası, 2007: "2007 Devlet Bütçesi", (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 15 Kasım 2006.

⁶⁸ A.e.

ilgili harcamaların düşük düzeyde kalacağını göstergesidir. Bütçede sosyal yönlü harcamaların da ağırlığı var. Şöyle ki, bütçede tahmin edilen sosyal yönlü harcamaların ağırlığı %37.9 veya 2.2 milyar AZN olmaktadır. Bu gösterge 2006 yılına oranla %47 daha fazladır⁶⁹.

Eğitim harcamaları %47.2, bilimsel alanlara yapılacak harcamalar 2006 yılıyla mukayesede %8.1, sağlık harcamaları %47.5, sosyal müdafaa ve sosyal güvenlik harcamaları %38 fazla tahmin edilmiştir⁷⁰.

Savunma harcamalarının %24, yatırım harcamalarının ise %70 arttırılması planlaştırılmıştır⁷¹. Devlet bütçesinde KOBİ'lerin kalkınması ve karayolları yapımı için ayrılan harcama tutarları da arttırılmıştır.

Azerbaycan'da bütçe gelirleri içinde petrol gelirinin 2005 yılından bu yana özel ağırlığı mevcut ve bu durum 2007 bütçesinde de kendini göstermektedir. 2007 yılında devlet bütçesinin toplam gelirlerinin %57'sinin petrol gelirinin oluşturacağı tahmin edilmektedir⁷².

Ek 1'de Azerbaycan devlet bütçesinin esas göstericileri 1995 yılından 2006 yılı sonuna kadar aylık bazda verilmiştir. Aynı ekte ayrıca bütçe gelir ve giderlerinin GSYİH'da olan ağırlıkları da gösterilmektedir.

2.2.4. Enflasyon

Azerbaycan'da enflasyon olgusu ve kavramı ilk olarak bağımsızlıktan sonraki 1990'lı yılların başında meydana çıkmıştır. Sovyetler Birliği cumhuriyetleri arasında ekonomik bağımlılığın var olduğu merkezi planlı ekonominin dağılmasıyla işletmelerin faaliyetlerinin durması, toplam arzın önemli ölçüde düşmesine ve sonuçta enflasyonun yükselmesine neden olmuştur. Birikmiş mal stokunun talebi

⁶⁹ Azer Amiraslanov, "İnkişaf Bütçesi", (Çevrimiçi) <http://yap.org>, 15 Kasım 2006.

⁷⁰ Azerbaycan Milli Bankası, 2006: "2007 Devlet Bütçesi", (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 15 Kasım 2006.

⁷¹ A.e.

⁷² A.e.

karşlamak amacıyla piyasaya sürülmesi nedeniyle ilk yıllarda enflasyon sonraki yıllara göre daha az düzeyde gerçekleşmiştir.

Azerbaycan’da yaşanan savaş nedeniyle ortaya çıkan aşırı kamu harcamalarının neden olduğu açıkları, açık finansman yoluyla karşılanması nedeniyle fiyatlarda önemli oranda artışlar kaydedilmeye başlanmıştır. Bütçe açıklarının giderilmesi için devamlı para emisyonuna başvurulması nedeniyle ülkenin para birimi Manat’ın devamlı değer kaybetmesi sonucu ülkede hiper enflasyon sürecine girilmiştir. Yaşanan bu enflasyonist süreçle birlikte, sınırlara yakın Rusya-Çeçenistan savaşı nedeniyle kuzey demir yolunun kapanması ile ithalatta düşüş yaşanmış ve bu da enflasyonun daha yüksek seviyede gerçekleşmesi sonucunu doğurmuştur⁷³.

1992-1994 yılları arasında ülkede dört haneli rakam olarak gerçekleşen enflasyon %1664 oranıyla 1994 yılında en yüksek düzeye ulaşmıştır. 1995 yılından itibaren alınan tedbirlerle birlikte enflasyon düşüş eğilimine geçmiştir. Ancak bu dönemde de üç rakamlı enflasyon %511.8 gibi gerçekleşmiştir⁷⁴.

1996 yılından itibaren IMF ile birlikte hazırlanan kalkınma programlarının kararlı uygulamasının sonucu olarak 1997 yılında enflasyon oranı resmi verilere göre tek haneli rakama %3.7’ye düşmüştür⁷⁵.

1998-1999 yılında fiyatlar genel düzeyinde önemli düşüşler yaşanmıştır. 1999 yılında fiyatlarda %8.5 düşüş yaşanmıştır. 2000 yılından başlayarak ülkede fiyatlar genel düzeyinde yeniden artış başlanmıştır. Azerbaycan, hiperenflasyon yaşamış bir ülkedir. Ermenistan ile yapılan savaş sırasında ülkede sürekli para basılmasından dolayı enflasyon 1994 yılında %1664 seviyesine ulaşmış, ancak 1995 yılından itibaren uygulanan sıkı para politikalarıyla fiyatlar kontrole alınarak 2003 yılında enflasyon oranı %2.2’ye kadar inmiştir. 2004 yılında enflasyon oranı %10.4 olarak

⁷³ Nesimi Kamalov, “1990-2000 Yılları Arasında Azerbaycan’da Enflasyon”, **Journal of Qafqaz University**, Number 6, 2000., s.67-70.

⁷⁴ Aras, **a.g.e.**, s.45.

⁷⁵ ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Melumat”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007>, 24 Mart 2007.

gerçekleşmiştir⁷⁶. Tablo 10’da Azerbaycan’da yıllara göre gerçekleşen Tüketici Fiyatları Endeksi ve Ortalama Aylık Nominal Reel Gelir verileri yer almaktadır.

Tablo 10 : Yıllara Göre Tüketici Fiyat Endeksi ve Ortalama Aylık Nominal Reel Gelir

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Tüketici Fiyatları Endeksi	99.2	91.5	101.8	101.5	102.8	102.2	110.4	111.6	111.4
Ortalama Aylık Nominal Reel Gelir	118.9	109.5	120.2	117.3	121.3	122.7	128.5	121.9	123.4

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007>, 24 Mart 2007.

Azerbaycan’da son dönemlerde hız kazanan enerji sektörüne gelen doğrudan yabancı yatırımlar ve dolayısıyla ülkeye yüksek miktarlarda para girişi, 2004 yılından itibaren enflasyonist bir baskı oluşturmuş ve 2005 yılından itibaren Azerbaycan Merkez Bankası faiz oranlarını yükseltmek zorunda kalmıştır. Söz konusu yılda yüzde enflasyon %11.6 olarak gerçekleşmiştir. 2006 yılında resmi verilere göre enflasyon %11.4’e gerilemiştir⁷⁷. 2007 yılında enflasyon oranının yine iki haneli olacağı tahmin edilmektedir.

2.2.5. Azerbaycan’da Yerli ve Yabancı Yatırımlar

Azerbaycan, ekonomisinde esaslı değişikliklerin yaşandığı bir geçiş dönemindedir. Eski planlı Sosyalist ekonomiden günümüz Pazar ekonomisine geçişin sıkıntıları devam etmektedir. Ülkede sanayi tesislerinin tümü Sovyetlerin ihtiyacına göre kurulmuş dev tesislerden oluşmaktadır. Bu tesisler hammadde, yarı mamül, teçhizat-ekipman, finans ve işletme yönünden eski merkezi planlamaya göre örgütlendiği için üretim durma noktasına gelmiş veya atıl seviyede kalmıştır. Yine Sovyet GOST teknolojisinin dünya standartlarının altında kalması verimliliği yok etmiştir. Devlet bütçesinin önemli bir kısmının Karabağ savaşı nedeniyle savunmaya

⁷⁶ Aras, **a.g.e.**, s.46.

⁷⁷ ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Melumat”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 22 Şubat 2007.

ayrılması, bir milyondan fazla vatandaşının mülteci durumunda olması, topraklarının %20'sinin işgal altında kalması, özelleştirme dahil gerekli ekonomik reformların gecikmesi ülkeye yeterli yabancı sermayenin gelmesini engellemektedir.

Bağımsızlığın kazanılmasının ardından Azerbaycan'da petrolün yanı sıra, petrol dışı sektörlerin de Batı sermayesine açılması doğrultusunda girişimler olmuştur. Bunun için önce serbest piyasa ekonomisine geçişin hukuki altyapısını oluşturmaya yönelik çalışmalara girildi. 1992 yılından itibaren yabancı yatırımların korunması için bazı önlemler alındı. 15 Ocak 1992'de "Yabancı Yatırımların Korunması" hakkında kanun kabul edilerek, ülke arazisinde yabancı yatırımların hukuki ve iktisadi esasları belirlendi ve korunması için devlet garantisi verildi. Zaman içerisinde üzerinde çeşitli düzenlemeler yapılarak güncelleştirilen bu kanun ile Azerbaycan hükümeti yabancı sermayeye; kanunların değişmesi, millileştirme, istimlak, tazminat, zararın ödenmesi, transfer ve gelirini kullanma gibi hususlarda devlet garantisi verdi⁷⁸. 1991-1993 döneminde yabancı sermayenin ülkeye akımını gerçekleştirme bakımından başarılı olunmadığı görülmektedir.

Ancak 1994 yılından itibaren ateşkesle beraber ülkede Sayın Haydar Aliyev'in başkanlığındaki yönetimin iç istikrarı sağlaması, piyasa ekonomisine yönelik hukuki şartların oluşum çabalarını arttırması, oluşan istikrarla beraber uluslar arası finansal kurumların Azerbaycan'a kredi vermeye başlaması, petrol anlaşmalarının imzalanarak yürürlüğe girmesi ülkenin uluslararası platformda iyi bir imaja sahip olmasını sağlayarak Azerbaycan'ı doğrudan yatırımların yapılabileceği bir ülke konumuna getirmiştir⁷⁹. Ülkede yabancı yatırımların payı her geçen gün artarak devam etmektedir. Mesela tamamen yabancı ve joint-venture şeklinde olan şirket sayısı 1995'ten 2000'e artarak 293'den 1478'e çıkmıştır. Bunların satış gelirleri de 311.9 milyar manattan 6198.9 milyar manata yükselmiştir. Bu şirketler 22145 kişiyi istihdam etmektedirler⁸⁰. Azerbaycan'daki büyük çaplı yabancı şirketlerin önemli kısmı petrol sanayisinde çalışmaktadır. Yabancı sermayenin

⁷⁸ Sancak, **a.g.e.**, s.44.

⁷⁹ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, 2002: "Genel Ekonomik Durum", (Çevrimiçi) <http://www.foreigntrade.gov.tr/DUNYA/RAPOR/baku/gen-eko.htm>, 18 Mart 2007.

⁸⁰ ACDİK, **Müsteqil Azerbaycan**, Bakü, Seda Neşriyatı, 2001, s. 31.

sektörel dağılımına bakıldığında bunun %58.9'unun petrol sektöründe olduğu görülmektedir⁸¹.

1995 yılında kabul edilerek uygulanan “Yatırım Faaliyetleri Hakkında Kanun, nihayet 19 Nisan 2005’te bazı değişikliklerle yeniden Azerbaycan Milli Meclisinde kabul edildi. Bu kanun, ülke ekonomisine yabancı sermayenin teşviki, uluslararası ekonomik ilişki ve işbirliklerinin geliştirilmesi ve bütün yabancı yatırımların güvence altına alınmasını kapsamaktadır.

Petrol, Azerbaycan’ın en büyük milli servetidir. Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev bağımsızlık sonrası dönemde yeni bir petrol stratejisini belirleyerek 1994’te dünyanın önde gelen ülkeleri ile “Azeri”, “Güneşli” ve “Çırac” yataklarının işletilmesine yönelik “Asrın Kontratı” imzalamıştır. Bugüne kadar dünya petrol sektöründe Azerbaycan’ı Temsilen Devlet Petrol şirketi tarafından 15 ülkeden 33 yabancı firmanın katıldığı 20 anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmalara göre Azerbaycan’ın petrol sektörüne yapılacak yatırımları yaklaşık 50-60 milyar ABD Doları civarındadır⁸².

1997 yılından 2001 yılına Azerbaycan’a giren doğrudan yabancı sermaye sırasıyla 1997 yılında 1,067 milyar, 1998 yılında 1,085 milyar, 1999 yılında 503 milyon, 2000 yılında 129,9 milyon, 2001 yılında ise 226,5 milyon ABD Doları olmuştur⁸³. Burada 1998 yılından sonraki azalmanın nedeni, Rusya Krizi ve sonrasında bölgede yaşanan ekonomik daralmalar olmuştur. Ayrıca 2000 yılı ve sonrasında dünya ekonomisinde yaşanan daralmalar ve doğrudan yabancı sermayenin bütün gelişmekte olan ülkelerdeki payının %50 azalmış olması da bu azalışta etkili olmuştur.

Yabancı şirketler 1994-2000 yıllarında yaklaşık 5.2 milyar ABD Dolar hacminde bir sermayeyi Azerbaycan ekonomisine yatırmışlardır. Bu yatırımların

⁸¹ USAAC, **USAAC Investment Guide To Azerbaijan**, 5th. Edition, Washingtons, 2004, s.48.

⁸² Aras, **a.g.e.**, s.304.

⁸³ Economic Intelligence Unit, **Country Report of Azerbaijan May 2006**, London, 2006, s.4.

%77.2'sini doğrudan yatırımlar ve %22.8'ni mali krediler oluşturmaktadır. Doğrudan yatırımların %73'ü ise petrol sanayisine yönelmiştir. Azerbaycan ekonomisine 1994-2000 yılları arasında yatırılan 5.2 milyar ABD Dolarlık yabancı sermayenin 3.4 milyar ABD Doları petrol, 1.8 milyar ABD Doları petrol dışı sektörlere aittir⁸⁴.

2001 yılında Azerbaycan ekonomisine yapılan yatırımların %70'i yabancı sermaye, %30'u ise yerli sermaye olmuştur. 2002 yılında yabancı yatırımların payı yükselerek %80.9'a ulaşmıştır. Yatırımların sektörel dağılımı ise şöyle olmuştur: %77'si sanayi, bu çerçevede %68.5'i petrol ve doğal gaz, %11.3'ü inşaat, %9.4'ü konut inşaatına, %38'i ulaşım, %2.4'i telekomünikasyon, %1.8'i ticaret ve hizmet, %0.8'i tarıma yapılmıştır⁸⁵.

Bu dönemde Dünya Bankası ve İngiltere'nin "Oxford Analytical" şirketi tarafından yapılan hesaplamalara göre, geçiş sürecinin on yılı içerisinde Azerbaycan, Orta ve Doğu Avrupa'nın, Orta Asya'nın eski sosyalist 26 ülkesi arasında, yabancı yatırım hacmi itibariyle beşinci sırada yer almıştır. Azerbaycan'a yapılan toplam yatırım hacmi, Polonya, Rusya, Macaristan ve Çek gibi devletlerden daha yüksek olmuştur⁸⁶.

2003 yılında Azerbaycan ekonomisine yatırılan sermayenin %80.5'i yabancı sermayenin, %19.5'i ise yerli sermayenin payına düşmüştür. 2004 yılında bu oranlar sırasıyla yabancı sermayenin payı %73.7, ve yerli sermayenin payı ise %26.3 olmuştur. 2004 yılında Azerbaycan Ekonomisine yatırılan yabancı sermaye bir önceki yıla göre %36.8 artış kaydetmiştir. 2004'te yabancı yatırımların %90.2'si petrol sektörüne yapılmıştır. Yerli sermaye ile yapılan yatırımlar da %34.4 artmıştır⁸⁷.

⁸⁴ USAAC, **USAAC Investment Guide To Azerbaijan**, s.49.

⁸⁵ **A.e.**

⁸⁶ Gubad İbadoğlu, "Azerbaycan'ın Kalkınma Stratejisinde Petrolün Rolü: Ortodoks Bakış Açısıyla", **2023 Dergisi**, sayı 18, Ekim 2002 s.74.

⁸⁷ Aras, **a.g.e.**, s.305.

Petrol rezervinin bulunması ve bu alana yabancı şirketlerin sermaye yatırımlarının yapılması dolayısıyla, Azerbaycan, doğrudan yabancı sermaye çekme konusunda diğer bölge ülkelerine göre oldukça başarılı olmuş ve 2004 yılında Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) tarafından hazırlanan “Doğrudan Yabancı Yatırım Performansı Endeksi”nde 140 ülke arasında birinci sırada yer almıştır⁸⁸. 2004 yılında ülkeye doğrudan yabancı yatırım girişi, GSYİH’nin %43.4’ü oranında gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda kişi başına düşen doğrudan yabancı yatırım 463 ABD Dolarına kadar artmıştır. Bölgenin daha güçlü ekonomilerine sahip olan Rusya Federasyonu’nda bu rakam 80 ABD Doları, Kazakistan’da ise 200 ABD Doları olarak gerçekleşmiştir⁸⁹. Son on yıl içerisinde doğrudan yabancı yatırım girişlerinin artmasıyla Azerbaycan kendi cari açıklarını finanse etmiştir ve bu yatırımlar ülkedeki ekonomik büyümenin itici gücü olmuştur.

Azerbaycan’daki doğrudan yabancı yatırım stoğu, 2005 yılı itibariyle 17.8 milyar ABD Doları seviyesine ulaşmış durumdadır. Ülkeye yabancı yatırım girişi 2000-2001 döneminde bir durgunluk sürecine girmiş, ancak ilerleyen yıllarda yeni petrol yataklarında çalışmaların başlamasıyla tekrar artmıştır.

Azerbaycan’a doğrudan yabancı yatırımı girişi, büyük ölçüde petrol ve doğalgaz alanındaki projelere bağlı olarak gelişmektedir. 2005 yılında ülkeye giren tüm doğrudan yabancı yatırımın %98’i bu sektördedir. Diğer sektörlerde ise yatırım ortamının istenen seviyeye gelmemiş olması, altyapının yetersizliği ve bürokratik sorunlar nedeniyle yabancı yatırım yeterince çekilememiştir. 2005 yılında enerji dışı sektörlerle sadece 87.1 milyon ABD Dolarlık yabancı yatırım çekilebilmiş ve bu yatırımların %67.5’u sanayi, %14.6’sı ticaret ve hizmetler, %11.1’i inşaat ve %3.7’si taşımacılık alanında gerçekleştirilmiştir⁹⁰.

⁸⁸ DEİK, “Azerbaycan Ülke Bülteni, Aralık 2006”, (Çevrimiçi) <http://www.deik.org.tr/bultenler/200612817323azerbaycan-aralik2006.pdf>, 22 Şubat 2007.

⁸⁹ A.e.

⁹⁰ ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Maliye ve Kredi”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 22 Şubat 2007.

2004 yılında 3.6 milyar ABD Doları olan doğrudan yabancı yatırım miktarı, 2005 yılında 1.7 milyar ABD Doları seviyesinde olmuştur. Bu düşüş petrol alanında yapılan yatırımların tamamlanma seviyesine gelmesi ve son dönemde iyice yükselen petrol fiyatları nedeni ile petrol şirketlerinin karlarını eskisine oranla daha yüksek bir oranda yurtdışına aktarmaya başlamaları ile ortaya çıkmıştır. Azerbaycan hükümeti bu düşüşün yurt içi yatırımın hızlanması ile kompanse edileceğini öngörmektedir⁹¹.

Azerbaycan'daki toplam yabancı sermayenin yatırımcı ülkelere göre dağılımı, büyük ölçüde petrol konsorsiyumu Azerbaijan International Operating Company (AIOC)'nin hisse yapısına paraleldir. İngiliz firmaları AIOC'de %34 paya sahiptir. İngiltere'yi %25 ile ABD, %14 ile Japonya, %9 ile Norveç ve %7 ile Türkiye takip etmektedir. Yabancı yatırımlar enerji sektöründeki faaliyetlerin gerçekleştiği Bakü kenti civarında yoğunlaşmaktadır. En fazla yabancı yatırım alan bölge ise petrol rafinerisi ve petrokimya endüstrisine sahip olan Sumgayıt'tır⁹².

Azerbaycan'da yatırımların daha çok enerji özellikle, petrol sektörüne yapılması ve GSYİH'nin önemli bir bölümünün petrol gelirlerinden oluşması endişe vericidir. Bölgesel ve sektörel dengesizlikler ülkede çok açık boyutta kendini göstermektedir. Bu dengesizliklerin nedenlerinden biri de yapılan yatırımların çok büyük kısmın sadece bir sektöre yapılmasıyla ve ekonomik açıdan "Hollanda hastalığı (sendromu)" diye ifade edilen bir tehlikeyle karşılaşmasıdır. Yatırımların büyük kısmının petrol sektörüne yapılmasıyla birlikte, petrolün sadece başkent Bakü ve civarında çıkarıldığından dolayı bu yatırımlar sadece bu bölgeye yapılmış olmaktadır. Bu da bölgesel dengesizliğin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Ayrıca ülkede yatırım ikliminin şeffaf olmaması, vergi oranlarının yüksekliği, serbest piyasa ekonomisine aykırı etkenlerin çokluk teşkil etmesi, monopollerin piyasaları tutması, gerekli kanuni düzenlemelerin yetersizliği ve ya kanunların uygulanmaması, rüşvet ve yolsuzluk düzeyinin çok yüksek ölçüde olması

⁹¹ DEİK, "Azerbaycan Ülke Bülteni, Aralık 2006", (Çevrimiçi) <http://www.deik.org.tr/bultenler/200612817323azerbaycan-aralik2006.pdf>, 22 Şubat 2007

⁹² A.e.

yatırımların artmasını önleyen amillerin mevcudluğu yatırımların çoğalmasını önlemektedir.

Tablo 11’de Azerbaycan’da 2000-2006 yılları arasında yapılan toplam yatırım miktarları, yabancı ve iç yatırımların ABD Dolarıyla değeri yer almaktadır. Tabloya göre, 2000 yılından 2006 yılına kadar toplam yatırım miktarında yaklaşık 6 kat artış yaşanmıştır. Yabancı yatırımlarda yaklaşık 5,4 kat, iç yatırımlarda ise 6 kat artış gerçekleşmiştir. İç yatırımlarda artış miktarı 2002 yılından sonraki yıllarda daha fazla gerçekleşmiş, yabancı yatırım miktarında ise 2004 yılına kadar artış yaşanmıştır. Ancak 2005 yılında 2004 yılına oranla yabancı yatırımlarda küçük miktarda olsa da bir düşüş yaşanmıştır. 2006 yılında yabancı yatırım miktarında yeniden artış sağlanmıştır.

Tablo 11: Yıllara Göre Yapılan Yatırım Miktarları

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Toplam Yatırımlar							
Milyon ABD Doları	1441.4	1561.8	2796.6	4326.4	5922.7	6669.6	8137.8
Yabancı Yatırımlar							
Milyon ABD Doları	927	1091.8	2234.9	3371	4575.5	4444.3	5052.8
İç Yatırımlar							
Milyon ABD Doları	514.4	470	561.7	955.4	1347.2	2225.3	3085

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Maliye ve Kredit”, (Çevrimiçi)
<http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 22 Şubat 2007.

Tablo 12’de yabancı yatırımların türleri ve ülkelere göre payları yer almaktadır. Tablodan da görüldüğü gibi yabancı yatırımlar üç hisseye ayrılmaktadır: ortak ve yabancı sermayeli şirketlerin yatırımları, finans kredileri ve petrol sanayisine yapılan yatırımlar. Tablodaki verilere baktığımız zaman yabancı yatırımların büyük kısmının petrol sanayisine yapılmış olduğu görülmektedir. Şöyle ki son yılların verilerini dikkate alırsak, 2006 yılında toplam yabancı yatırımın yaklaşık %67,7’si, 2005 yılında ise, %77,7’si petrol sanayisine yapılmıştır. 2003 ve

2004 yıllarında ise yabancı yatırımın yaklaşık %89'u petrol sanayisine yapılmıştır. Yabancı yatırımlarda ikinci önemli payı olan kalem finans kredileridir. Ortak ve yabancı sermayeli şirketlerin yatırımları ise toplam yabancı yatırımlar içinde en az paya sahip olmaktadır.

Yabancı yatırımların ülkelere göre paylarına baktığımız zaman Türkiye'nin önemli paya sahip olduğu görülmektedir. Türkiye 2003'ten başlayarak Azerbaycan'a yapılan yabancı yatırım miktarına göre ilk sırada yer almaktadır. 2006 yılının verilerine göre, Türkiye'den sonra ABD, Büyük Britanya, Birleşik Arap Emirlikleri ve İran yapılan yabancı yatırımlarda en fazla paya sahip olan ülkeler olmuştur. ABD, Büyük Britanya, Birleşik Arap Emirlikleri tarafından yapılan yatırımlar, genellikle petrol sanayisine yapılmış yatırımlardır. Türkiye'nin Azerbaycan'a yatırımlarında ise petrol sanayisi ile birlikte diğer sektörler de önemli yer tutmaktadır.

Tablo 12: Yabancı Yatırımlar (Milyon ABD Doları)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Toplam Yabancı Yatırımlar	927	1091.8	2234.9	3371	4575.5	4893.2	5052.8
Paylar:							
Finans Kredileri	262.9	192	223	238.3	293	698.4	983.5
Petrol Sanayiine Yapılan Yatırımlar	546.1	820.5	1693	2972.4	4088.1	3799.9	3422.3
Ortak ve Yabancı Sermayeli Şirketlerin Yatırımları(Toplam)	118	79.3	318.9	45.4	104.2	230.5	368.4
Paylar:							
Türkiye	31.6	11.8	55.6	17.1	80.1	96.2	136.6
ABD	11.2	16.9	41.4	4.9	8.4	24.8	70
İran	2.9	-	2.7	-	-	1.2	17.5
Almanya	1.7	1.2	1.7	-	2.1	21.5	7.4
Rusya	-	1.4	0.7	1.2	1.8	5.1	4.6
Büyük Britaniya	6.8	15.1	108.1	9	4.2	39.5	39.1
Birleşmiş Arap Emirlikleri	2.8	0.7	0.2	4.4	4.4	5.7	18.3
İsviçre	-	8.3	-	-	-	0.5	2.7
Fransa	39.3	7.6	25.7	2.2	2.2	2.6	11.1
Kıbrıs	-	-	-	-	-	0.2	5.4
Çin	-	-	-	-	-	0.2	1.3
İtalya	-	-	-	-	-	4.6	2.8
Pakistan	-	-	-	-	-	-	3.1
Norveç	-	-	31.6	-	-	-	-
Japonya	16.4	4	23.7	-	-	-	-
Diğer ülkeler	5.3	12.3	27.5	6.6	1	28.4	38.5
Petrol fiyatlarındaki değişimlerden kaynaklanan gelirler	-	-	-	58.6	21.6	1	17
Portföy Yatırımları	-	-	-	-	19	78	57.8
Diğer Yatırımlar				56.3	49.6	85.4	203.8

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Maliye ve Kredit”, (Çevrimiçi)
<http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 22 Şubat 2007.

Bakü’de faaliyet gösteren İngiltere’nin “MAI Consulting” firmasının araştırmalarına göre, 2030 yılına kadar Azerbaycan’da enerji kaynaklarının üretimi için yapılacak yatırımların toplamı 135 milyar ABD Dolarına ulaşacaktır⁹³.

Ülkede yabancı sermayeden kaynaklanan problemler de mevcuttur ve halen devam etmektedir. Ülke açısından yabancı sermayeden kaynaklanan problemler şunlardır⁹⁴:

- Ülkenin dış borcunun artması,
- Yabancı sermayeli ve müşterek işletmelerin faaliyetlerinin daha çok erken gelir getiren hammadde yönlü ve hizmet sahalarına yönelmesi,
- Ülkenin üretim sanayisi sahalarına yabancı sermaye yatırımının çok az olması,
- Yatırımların hemen hepsinin Abşeron bölgesinde toplanması sonucu, diğer bölgelerde yabancı sermayenin yok denecek kadar az olması,
- Uluslararası finans kuruluşlarından alınan krediler ve finans kuruluşlarının verdiği tavsiyelerin ülkede makroekonomik istikrarın sağlanmasında büyük rol oynamasına karşın, reel sektörde üretim seviyesinin ve veriminin yükseltilmesi ve halkın sosyal güvenliğinin artması gibi sosyo-ekonomik problemlerin çözümünde fark edilir bir değişiklik sağlamamasıdır.

Azerbaycan’da önemli yabancı yatırımlar⁹⁵ ;

Enerji sektöründe: BP, Unocal, Exxonmobil, Devon (Pennzoil), Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), Statoil, Lukoil, Itochu, Agip ve Chevron’dur.

⁹³ Ziyad Samedzade, **Azerbaycan 21. Asrın Astanasında** , Bakü, Azerbaycan İlimler Akademisi Yayınları, 1998, s.87.

⁹⁴ V.E.Rüstemov, “Azerbaycan İktisadiyyatının Yeniden Gurulmasında Harici Investisyonların Rolü”, **Azerbaycan Ekonomik Reformların Uygulanması Özellikleri ve Problemleri**, Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı Ekonomik Reformlar Merkezi, Bakü, 2001, s.27-28.

⁹⁵ İTO, **Azerbaycan Ülke Etüdü**, s.19.

Enerji sektörü dışında Azerbaycan'da önemli yabancı yatırımcılar⁹⁶: Garadash Çimento, Castel (brewery) Coca Cola, Baku Steel, Pepsi Cola, Azercell (Mobil telefon), Bakcell (Mobil telefon) Koçbank-şimdi YapıKredi Bank, Azersun Holding ve inşaat sektöründe yer alan şirketlerdir.

2.2.6. İstihdam

Ülke ekonomisinde yaşanan geçiş ve durgunluk yüzünden iş kabiliyeti olan insanların büyük çoğunluğu işsiz kalmıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmesi sonucu, bu bölgeden bir milyon civarında insanın göçe mecbur olması da istihdam problemini artırıcı önemli bir etken olmuştur. Ermenistan'dan ve ermeni işgalindeki topraklardan göç etmek mecburiyetinde kalanların %60'nın ekonomik olarak aktif kabul edilmesine karşın, göçmenlerin büyük kısmı işsiz olup, devletten aldıkları yardımla yaşamlarını devam ettirmeye çalışmaktadırlar⁹⁷.

Toplam nüfusun istihdam düzeyinin zamanla çok az bir artış kaydettiği görülmektedir: Toplam nüfusun istihdam edilen oranı, 1998'de %53.4, 1999'da %56.7, 2000'de %56.8, 2001'de %56.9 olmuştur. 2004 yılında bu oran %57 civarındadır⁹⁸. 2005 yılında da çok önemli bir artış kaydetmeyerek % 57.5 olmuştur. Ülkede işsizlerin sayını belirlemek halen bir problem olarak kalmaktadır. Bu hem işsizlik standartlarının farklılığından hem de, ülkedeki kaçak işçi çalıştırmak ve işsizlerin gerçek sayımının yapılmamasından kaynaklanmaktadır.

Ülkede işgücü dolaşım hızı da çok yüksek olmaktadır. Bu durum ülkenin demografik durumunu da etkilemektedir. Diğer bir yandan özellikle bağımsızlığının ilk yıllarında kalifiye işgücüne verilen değerin de düşük olmasından kalifiye işgücü ülkeyi terk etmiştir. İşsizlerin büyük çoğunluğu Rusya, Türkiye, İran gibi komşu ülkelere yönelmişlerdir. Ülkeyi bu şekilde terk edenler arasında gençler ve orta yaşlı

⁹⁶ A.e.

⁹⁷ Aras, a.g.e., s. 47.

⁹⁸ A.e.

insanların oranı daha fazladır. Bu tür “beyin göçü” sürecinin son 5-6 yılda daha fazla arttığı görülmektedir⁹⁹.

İstihdamın sektörel dağılımı da zamanla değişmektedir. Sanayi ve inşaat sektöründe istihdam edilen işgücünün oranı bir hayli azalma kayderken, hizmet sektöründe istihdam edilen işgücü artış kaydetmektedir. Tarım sektöründe çalışanların oranı 1998 yılına kadar hemen hemen sabit kalırken, bu tarihten sonra önemli artış göstermiştir. 1995’den 2005 yılına gelindiğinde istihdamın daha çok ulaşım, haberleşme, tarım, turizm, inşaat alanlarında arttığı görülmektedir. İstihdam edilen işgücünün petrol ve gaz üretimi ile ilgili alanlarda en yüksek aylık gelire sahip olduğu, ortalama en düşük aylık gelir ise sağlık sektöründe kaydedilmiştir. Devlet sektöründe çalışanların oranı 1990 yılından itibaren devamlı azalma göstermektedir. 1990 yılından 2004 yılına devlet sektöründe istihdam %70.7’den %31’e gerilemiştir¹⁰⁰.

Ülkede istatistik komitesinin ve diğer devlet kuruluşlarının resmi verilerine göre işsizlik %1.5 civarında seyretmektedir. Ancak gerçekte ülkede işsizlik bu verilerle mukayese edilmeyecek kadar yüksektir. Şöyle ki, uluslararası kuruluşların verdiği bilgilere, yapılan farklı hesaplamalara ve uzmanların kanaatine göre bu oran %16-25 arasındadır¹⁰¹.

İşsizliğin nedenleri içinde ülkenin sosyo-ekonomik şartları, dönüşüm süreci, ülkenin henüz savaş ortamında olması yatmaktadır. İşsizlik Azerbaycan’da halledilmesi gereken en büyük problemlerden biridir. İşsizlikten ziyade 2005 yılı başı itibariyle ülke halkının %44’nün hayat standartı yoksulluk seviyesinin altındadır. Yoksulluk seviyesi düzeyindeki insanlar, Dünya Bankası tarafından yapılan değerlendirmeye göre günlük kazancın yaklaşık 1.20 ABD Dolardan aşağı

⁹⁹ Azer Mehdiyev, “Azerbaycanın Dünya İktisadiyyatına İntegrasiyasının Reallıkları”, **Expert İktisat Dergisi** No: 7-8, 2001, s.26.

¹⁰⁰ ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Emek”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/az-figures>, 07 Mart 2007.

¹⁰¹ Aras, **a.g.e.**, s. 49.

olanlardır. Tablo 13’te ülkede sektörlere ve yıllara göre istihdam oranları yer almaktadır.

Tablo 13: Sektörlere ve Yıllara Göre İstihdam

Yıllar	Sanayi (%)	Tarım ve Hayvancılık (%)	Diğer (%)
1990	12.7	30.9	56.4
1995	9.8	30.8	59.4
1996	7.7	31.8	60.5
1997	6.6	29.0	64.4
1998	6.8	30.8	62.4
1999	7.0	42.3	50.7
2000	6.8	41.0	52.2
2001	6.6	39.9	53.5
2002	6.7	40.1	53.2
2003	6.7	40.0	53.3
2004	6.6	39.8	53.6
2005	6.7	39.7	53.6
2006	6.8	39.4	53.8

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Emek”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 09 Mart 2007.

2.2.7. Özelleştirme

Özelleştirme çalışmaları Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak 1992’de kurulan Devlet Emlak Komitesi tarafından yürütülmektedir. Bu çalışmaların hukuki dayanağı Ocak 1993’de çıkarılan ve 27 maddeden oluşan “Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesi Kanunu”dur¹⁰².

¹⁰² A.e., s.51.

Özelleştirmeye alıcı olarak katılabilenler; özelleştirilecek tesisin çalışanları, ülke vatandaşları, devlet müessesesi-birliği ve işletmesi olmayan hukuki şahıslar, sermayesinin %25'inden fazlası devlete ait olmayan tüzel kişiler, yabancı özel ve tüzel kişiler olarak belirlenmiştir. Özelleştirilemeyecek kuruluş ve sektörler; petrol, doğal gaz, sanatsal mekanlar ve madenlerdir.

Cumhurbaşkanının 8 Şubat 1997 tarihli fermanı uyarınca yurtdışında bastırılarak ülkeye getirilen 8 milyon adet Devlet Özelleştirme Payı'ndan 7.183.803 adedi A.C. vatandaşlarına ücretsiz dağıtılmıştır. A.C. vatandaşları ve yabancılar özelleştirmeye bu çeklerle katılabilmektedirler¹⁰³.

Birinci Özelleştirme Programı 1995-1998 yıllarını kapsamaktadır. İkinci Özelleştirme Programı 10.08.2000 tarihinde Cumhurbaşkanınca tasdik edilmiştir. İlk programda küçük işletmelerin özelleştirilmesiyle elde edilen tecrübeden yararlanılarak, ikinci özelleştirmede orta ve iri ölçekli müesseselerin özelleştirilmesinde ortaya çıkacak problemlerin giderilmesine çalışıldığı görülmektedir. Özelleştirmeden 2000 yılında 8.5 milyon ABD Doları ve 1996-2000 Eylül ayına kadar toplam 109 milyon ABD Doları gelir elde edilmiştir¹⁰⁴.

İkinci Özelleştirme Programı çerçevesinde haberleşme, ulaştırma, kimya, enerji kompleksi ve diğer sektörlerdeki müesseselerin özelleştirme süreci devam etmektedir. Özelleştirme programına göre özelleştirilecek tesis ve müesseseler küçük, orta ve büyük olarak 3 gruba ayrılmıştır. Küçük müesseselerin %15'i çalışanlarına parasız verilmekte, %85'i ise paralı açık arttırma ile satılmaktadır. Orta ve büyük müesseseler ise önce anonim şirket statüsüne dönüştürülmekte, sonra özelleştirilmektedir. Bu şirketler; hisselerinin en az %50'si çek açık arttırmaları ile, %15'i müessese çalışanlarına çek karşılığında, %10'u paralı açık arttırma ve kalan

¹⁰³ A.e.,s.54.

¹⁰⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Emlak Komitesi, 2006: "Process of Privatization", (Çevrimiçi) <http://www.msp.gov.az>, 22 Şubat 2007.

%25'nin ise devlet tarafından kapalı yatırım fonuna verilmesi ile özelleştirilmektedir¹⁰⁵.

Özelleştirmenin başladığı tarihten 2005 yılı başı itibariyle ülkede toplam 47 bin küçük ve orta ölçekli işletme faaliyet göstermektedir¹⁰⁶. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyük bölümün özelleştirilmesine rağmen, büyük ölçekli kamu iktisadi kuruluşların özelleştirilmesi ile ilgili süreç yavaş işlemektedir. Özelleştirme sürecine katılan yabancı yatırımların da oranı giderek yükselme kaydetmektedir.

Devlet İstatistik Kurumunun 2006 yılı sonuçlarına ait açıklamalarda ekonomik reformların içinde yer alan özelleştirmenin geçmiş yıllara oranla 2006 yılında daha hızla gerçekleştirildiği belirtilmektedir¹⁰⁷. İlgili açıklamaya göre, 2003 yılında 1677, 2004 yılında 1954, 2005 yılında 2463 küçük işletme ve işletme birimleri özelleştirilmişse de, 2006 yılında bunların sayısı 3063, toplam değeri ise 14.9 milyon Manat olmuştur. Genel olarak, ülkede özelleştirme süreci başladığı zamandan 2007 yılı 1 Ocak tarihindeki toplam değeri 155.9 milyon manat olan 46181 küçük müesse ve işletme birimleri ve bunun da 890 sanayi, 123 tarım sektörü müessesesi, 505 inşaat kurumu, 3701 ticari, 1053 hizmet, 10034 konut hizmeti, 648 benzin doldurma istasyonu, 19584 nakliye müessesesi ve nakliye araçları, 9308 diğer birim ve makineler özelleştirilmiştir. 2006 yılında küçük ölçekli özelleştirme, Nahçıvan'da 60, Bakü'de 2228, Gence'de 147, Mingeçevir'de 90, Sumgayıt'ta 57, Ali Bayramlı'da 31, Şeki'de 42, İsmayılı'da 35, Ağdaş'ta 25, Abşeron'da 23, Zagatala'da 21, Haçmaz'da 19, Guba'da 19, ve Şemkir'de 17 daha aktif kaydedilmiştir. Bununla beraber, kuruluş sernayesi 8.8 milyon manat olan 22 devlet müessesesi 2006 yılında Anonim ortaklığa dönüşmüştür. Bu faaliyet Nahçıvan'da 10, Bakü'de 4, Gence'de 3, Sumgayıt'ta ve Ali Bayramlı'da 1 ve her birinde 1 müessese olmakla, Haçmaz, Berde ve İmişli illerinde gerçekleştirilmiştir. 2006 yılında 397 devlet müessesesinin yerleştikleri toprak alanlarının özelleştirilmesinden 5.4 milyon manat gelir elde edilmiştir. Ülke vatandaşları tarafından toplam alan ölçüsü 728.2 bin

¹⁰⁵ A.e.

¹⁰⁶ A.e.

¹⁰⁷ ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Melumat", (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 09 Mart 2007.

metre kare olan 11400 ev özelleştirilmiş ve özelleştirilme başladığı zamandan 2006 yılı sonuna kadar toplam 389500 ev ve özelleştirilmesi planlanan tüm evlerin %64'ü özelleştirilmiştir¹⁰⁸.

2.2.8. Döviz Kuru

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin milli para birimi “Manat” ilk kez 1992 yılının Kasım ayında dolaşıma çıkarılmıştır¹⁰⁹. İlk yıllarda Manat Rus rublesiyle birlikte tedavülde olmuştur. 1994 yılından ise tek resmi ödeme aracı olmuştur.

1999’da gerçekleştirilen devalüasyondan sonra, Manatın amortismanını düzeltmek için müdahalede bulunulan bir dalgalanmadan, döviz kuru ayarlaması amaçlı piyasa mekanizmalarına geçilmiştir. Ocak–Mayıs 2000 döneminde, Manat ABD Dolarına karşı yalnızca %1.5 değer kaybetmiştir. Komşu ülkeler daha yüksek enflasyon oranlarına sahip olduklarından, Manat bu ülke para birimleri karşısında gerçekten değer kazanmıştır. 2000-2001 yıllarında Manat ABD Doları karşısında değer kaybetmiştir. 2002 ve 2003 yıllarında denge sağlanmıştır. 2004 yılında da aynı denge manatın az değer kazanmasıyla birlikte devam etmiştir¹¹⁰. Azerbaycan’a enerji alanındaki yabancı yatırımlar ve petrol ihracatından kaynaklanan yoğun ve sürekli bir döviz akışı söz konusudur. Her ne kadar bu tür gelirler Devlet Petrol Fonu’nda toplansa da, döviz akışı, para arzını ve genel olarak ekonomiyi etkilemektedir. 2005 yılında Azerbaycan para birimi Manat, Amerikan ABD Dolarına karşı sürekli olarak değer kazanmıştır. Bu da petrol dışındaki sektörlerin gelişimini önemli ölçüde zorlaştırmaktadır. 2005 yılında ABD Dolar ortalama 4650 düzeyinde, yılsonunda ise 4592-4625 civarında seyretmiştir¹¹¹.

7 Şubat 2005 tarihinde Azerbaycan Devlet Başkanı tarafından imzalanmış Kupür Kararnamesine uygun olarak 1 Ocak 2006 yılından Azerbaycan Manat’ı 5000

¹⁰⁸ A.e.

¹⁰⁹ Azerbaycan Milli Bankası, 2005: “Milli Valyuta”, (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 08 Şubat 2006.

¹¹⁰ Aras, a.g.e., s.61.

¹¹¹ Azerbaycan Milli Bankası, 2006: “Valyuta Mezenneleri”, (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 08 Şubat 2006.

kez azaltılarak Yeni Azerbaycan Manat'ı (AZN) olarak işlem görmeğe başlamıştır¹¹². Azerbaycan Milli Bankasından yapılan açıklamada, Manat'ın 1992 yılından beri 10000/1 oranında değer kaybettiğini ve bu nedenle böyle bir değişikliğe ihtiyaç duyulduğu belirtilmiş, söz konusu değişiklik sayesinde ülke içerisindeki para dolaşımının artacağı, muhasebe sistemlerinde kolaylık sağlanacağı ve önemli derecede bir tasarruf sağlanacağı ifade edilmiştir. Merkez Bankası tarafından 1, 5, 10, 20, 50 ve 100 Yeni Manat'lık banknotlar ve 1, 3, 5, 10, 20 ve 50 Gepiklik madeni paralar piyasaya sürülmüştür¹¹³. Bundan sonra Manat ABD Doları karşısında değer artışı kazanmış ve 1 ABD Doları ortalama olarak 0.87 AZN değerinde seyretilmiştir¹¹⁴. Böylece Azerbaycan eski SSCB coğrafyasında en değerli ve sağlam ulusal paraya sahip ülke ünvanına sahip olmuştur. Tablo 14'te, Azerbaycan'da Merkez Bankası görevini yürüten Azerbaycan Milli Bankası'nın verileriyle 2000-2006 yılları arasında döviz kurlarının nasıl gerçekleştiği gösterilmiştir.

¹¹² Azerbaycan Milli Bankası, "Azerbaycan'da Denominasiya Haggında", (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 10 Şubat 2006.

¹¹³ A.e.

¹¹⁴ ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Melumat", (Çevrimiçi) http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/001.shtml#t1_5, 26 Mart 2007.

Tablo 14: Azərbaycan Cumhuriyeti Milli Bankası Döviz Kuru Rakamları

Dövizler	2003	2004	2005	2006
1 ABD Doları	0.98	0.98	0.92	0.87
1 Avustralya Doları	0.73	0.76	0.67	0.69
1 Danimarka Kronu	0.16	0.18	0.15	0.15
1 EURO	1.23	1.34	1.09	1.14
1 İngiliz Sterlini	1.75	1.88	1.59	1.71
100 İran Riyali	0.01	0.01	0.01	0.01
1 İsveç kronu	0.13	0.15	0.12	0.13
1 Kanada Doları	0.75	0.81	0.79	0.75
1 Küveyt Dinarı	3.34	3.33	3.1	3.01
1 Norvec kronu	0.15	0.16	0.14	0.14
1Yeni Türk Lirası YTL	0.70**	0.64**	0.68***	0.61
100 Beyaz Rusya rublu	0.06	0.05	0.04	0.04
1 Kırgızistan somu	0.02	0.02	0.02	0.02
1 Estonya Kronu	0.08	0.08	0.07	0.07
100 Kazakistan Tengesi	0.68	0.75	0.69	0.68
1 Gürcü Larisi	0.47	0.54	0.52	0.51
*1000 TL				
**10000 TL				
*** 100 TL				

(her yılın sonuna Manat AZN olarak)

Kaynak: ACDİK, “Azərbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Melumat”, (Çevrimiçi), http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/001.shtml#t1_5, 26 Mart 2007.

2.2.9. Dış Ticaret

Bağımsızlığını elde ettiği yılların ardından, 1994-1999 yılları arasında Azerbaycan'ın dış ticaret dengesi açık vermiştir. Ancak petrol ürünlerinin artması söz konusu açığı aşağılara çekebilmiştir.

Ülkenin Merkez Bankası görevini yürüten Milli Banka tarafından, 1995'ten bu yana uluslararası standartlara cevap verecek şekilde ödemeler bilançosunun düzenlendiği Azerbaycan'da, gerekli düzenlemelerde önemli mesafe alınmadan ülke ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini sağlamak amacıyla dış ticaretin tamamen liberalleşmesi, ağır durumda olan üretim alanlarının çöküşünü hızlandırmış, yerli üretimi önemli ölçüde azaltmış ve iç piyasayı tamamen ithalata bağımlı duruma getirmiştir¹¹⁵.

Ülkede sosyal ve siyasal istikrarın sağlanmağa başladığı 1994'te "Asrın Anlaşması" denen petrol anlaşmasının imzalanmasıyla başlayan ve sonradan başarı ile devam ettirilen iktisat politikalarının uygulanması sonucunda, 1993 yılı ile mukayese edildiğinde dış ticaret hacmi 1997'de %16.4, 1998'de %24.3, 1999'da %45.2 oranında artmıştır. 2000 yılından başlayarak bu artış daha da hızlanmış ve 2000'de 2.1 kat, 2001'de 2.7 kat, 2002'de 2.8 kat, 2004'te ise 5.2 kat artış yaşanmıştır. 2003 yılına oranla 2004 yılında dış ticaret hacmi %38 artmıştır. Bu artış ihracatta %40, ithalatta ise %33.8 olarak gerçekleşmiştir¹¹⁶.

1998 yılında Manat'ın aşırı değerlenmesiyle ihracat gelirleri azalırken, ithalatın artması ve hidrokarbon sektörüne yatırım amaçlı yüksek miktartlı yabancı sermaye girişi, dış ticaret açığının 1998 yılında 470.3 milyon ABD Dolarına yükselmesine neden olmuştur¹¹⁷.

¹¹⁵ Aras, **a.g.e.**, s.62-63

¹¹⁶ **A.e.**,s. 63.

¹¹⁷ **A.e.**

1999 yılındaki ticari açık beş yılın en düşük değeri olarak gerçekleşmiştir. 1999 yılında ticari açık 106.2 milyon ABD Doları olmuştur¹¹⁸. Artan petrol ve rafine ürün satışları daha yüksek ihracat kazançları sağlarken, Manatın devalüasyonu, petrol sektörüne yapılan yatırımları yavaşlattığından ithalat maliyetlerinin kesilmesine yardımcı olmuştur. Azerbaycan'ın yabancı petrol konsorsiyumları ile ticari dengesi, artan ihracat ve petrol sektörü için daha az sermaye malı ithalatı yapıldığından, artı değere geçmiştir. 1999 yılı için nihai rakamlar, eski Sovyetler Birliği ile yapılan ticaretten uzaklaşma ve sağlam para piyasalarına kayma eğilimini doğrulamaktadır. BDT'nin, toplam ticaret içindeki payı 1998 yılında %27.7 iken 1999 yılında bu değer %22.6, 2000 yılında %13.5 ve 2001'in ilk altı aylık döneminde %7.4 olarak gerçekleşmiştir¹¹⁹.

İthalat tarafında ise, BDT ülkeleri ve Rusya'dan yapılan ithalatta görülen azalma daha yavaş olmuştur. Ucuz Ruble ile Rusya 1999 yılında Azerbaycan piyasasındaki payını artırmış ve Azerbaycan ithalatındaki payını 1998 yılındaki % 18 değerinden 1999 yılında %21.9'a çıkarmıştır. Ukrayna gibi diğer BDT ülkelerinden yapılan ithalat düşmüştür. Türkiye'den yapılan ithalat, toplamda 1998 yılındaki %20.4'lük değerden 1999 yılında %3.8'e, 2000 yılında %6.0'a düşmüştür¹²⁰.

Azerbaycan'da ticaretin güçlendirilmesi için, petrol sektöründe üretimin artırılmasına, BDT ülkeleri arasındaki ticaretin yeniden canlandırılmasına ve yeni pazarlar oluşturulmasına yönelik çalışmalar sürdürülmektedir. Bu kapsamda iki ve çok taraflı anlaşmalar imzalanmaktadır.

Azerbaycan'ın büyük ticaret ve cari hesap açıkları, petrol fiyatlarındaki artışlarla kontrol altına alınmaktadır. Ham petrolün fiyatı 1999 yılının ilk üç ayı ve 2000 yılının ilk altı ayı arasında iki kattan fazla artmıştır ve petrol ihraç hacmi de aynı süre içerisinde neredeyse iki katına ulaşmıştır. Ülkenin önemli bir petrol

¹¹⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2006: "1999-2005 Esas İktisadi Göstergiler, Dış Ticaret", (Çevrimiçi) <http://www.economy.gov.az/Catalogs/files/file1178535702420.doc>, 27 Mart 2007.

¹¹⁹ A.e.

¹²⁰ DEİK, "Azerbaycan Ülke Bülteni, Aralık 2006", (Çevrimiçi) www.deik.org.tr/bultenler/200612817323azerbaycan-aralik2006.pdf, 26 Mart 2006.

üreticisi ve ihracatçısı olmamasına rağmen, Azerbaycan Uluslararası İşletim Şirketi (AIOC) tarafından yapılan yatırım nedeniyle ihracat hızlı bir şekilde artmaktadır.

2000 yılı sonu itibariyle Azerbaycan'ın dış ticaret hacmi 2.917.0 milyon ABD Doları olarak gerçekleşmiştir. Bu rakamın 1.7744,9 milyon ABD Doları (% 9.8) ihracat, 1.172,1 milyon ABD Doları (%40.2) ithalattan oluşmuştur. Dış ticaret 572.8 milyon ABD Dolar fazla vermiştir. Böylece 2000 yılından itibaren dış ticaret dengesi fazla vermeğe başlamıştır. Sadece 2003 yılında dış ticaret dengesi açık vererek gerçekleşmiştir¹²¹.

Azerbaycan'ın ihracatı içinde petrol ve petrol ürünleri önemli yere sahiptir. Petrol ve petrol ürünlerinin ihracat içindeki payı 1998'de %64.8, 1999'da %75.9, 2000'de %84, 2001'de %91.23, 2002'de %81.23, 2004 yılında %82 olmuştur¹²².

Tablo 15: Azerbaycan'ın Dış Ticaret Verileri (2001-2006)

Yıllar	2001	2002	2003	2004	2005	2006
İhracat (Milyon ABD Dolar)	2.314,3	2.167,5	2.592,0	3.614,3	4.346,9	6.372,0
İthalat (Milyon ABD Dolar)	1.430,9	1.665,4	2.626,2	3.504,3	4.200,3	5.265,0
Dış Ticaret Hacmi (Milyon ABD Dolar)	3.745,2	3.832,9	5.218,2	7.118,6	8.547,2	11.637,0

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Harici Ticaret”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 18 Mart 2007.

Azerbaycan'da özel sektör ile kamu kurum ve kuruluşları tarafından 2005 yılında dünyanın 135 ülkesi ile ticari ilişki kurulmuştur. Bu dönemde, dış ticaret hacmi 8.547,2 milyon ABD Doları düzeyinde gerçekleşmiştir¹²³.

¹²¹ ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Harici Ticaret”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 18 Mart 2007.

¹²² A.e.

¹²³ A.e.

Dış ticaret hacminin 4.346,9 milyon ABD Dolarlık kısmı ihracat, 4.200,3 milyon ABD Dolarlık kısmı ise ithalat olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret 2005 yılında 146,6 milyon ABD Doları fazla vermiştir. Dış ticaret hacminin %6.9'u Türkiye ile, %27.5'i BDT ülkeleri ile, %38.3'ü AB ülkeleriyle, %27.3'ü ise diğer ülkelerle yapılmıştır¹²⁴.

İhracatın %76.8'ini mineral mahsuller olmakla, %76.1'ini ham petrol ve petrol ürünleri, %6.3'ünü kara, hava ve deniz nakliyat vasıtaları, %7.5'ini gıda ürünleri, %2.4'ünü az kıymetli metaller ve ondan hazırlanan ürünler, %3.0'ünü kimyasal ürünler, %1.3'ünü dokuma maddeleri ve mamulleri, %1.7'sini polimer maddeler, plastik maddeler, kauçuk, reçine ve bunlardan hazırlanmış ürünler, oluşturmaktadır¹²⁵.

İthalatın; %45.3'ünü makine ve aksamaları, elektroteknik makineler, %13,0'ünü az kıymetli metaller ve ondan hazırlanan ürünler, %4.4'nü mineral mahsuller, %7.0'ni gıda ve gıda ürünleri, %7.6'nı kara, hava ve deniz nakliye araçları, %5.0'i kimyasal ürünler, %2.7'ni polimer materyaller, plastik kütle, kauçuk, resin ve bunlardan hazırlanmış mamuller, %2.5'ini tıbbi ve diğer muhtelif cihazlar teşkil etmektedir¹²⁶.

2005 yılında Azerbaycan'ın Türkiye'den ithalatı 2004 yılı ile kıyaslandığında %51.1, ihracatı ise %39.4 artmıştır. Azerbaycan'ın ithalatında Türkiye'nin payı %7.4, ihracatında %6.3, toplamda ise %6.9'dur¹²⁷.

2006 yılında Azerbaycan 139 ülke ile ticari faaliyette bulunarak 11.6 milyar ABD Doları hacminde dış ticaret işlemi yapmıştır. Dış ticaret hacminin 6 milyar 372

¹²⁴ A.e.

¹²⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2006: "1999-2005 Esas İktisadi Göstergiler, Dış Ticaret", (Çevrimiçi) <http://www.economy.gov.az/Catalogs/files/file1178535702420.doc>, 27 Mart 2007.

¹²⁶ A.e.

¹²⁷ ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Harici Ticaret", (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 18 Mart 2007.

milyon ABD Dolarını veya %54.8'ini ihracat, 5 milyar 265 milyon ABD Dolarını veya %45.2'sini ithalat oluşturmuştur. Bunun sonucunda 1.1 milyar ABD Dolarlık dış ticaret fazlası olmuştur. 2005 yılına oranla dış ticaret hacmi %36, ihracat %46.6, ithalat ise %25 artmıştır. Dış ticarete Avrupa Birliği ülkelerinin payı %45.3, BDT ülkelerinin payı %26.0, kalan %28.7 ise diğer ülkelerin olmuştur. Dış ticaret işlemlerinin %81.3'ü Rusya, Türkiye, İsrail, İngiltere, Almanya, Fransa, İran, Türkmenistan, Ukrayna, Gürcistan, ABD, Kazakistan ve Çin tarafından gerçekleştirilmiştir¹²⁸.

2006 yılında ihracatın %84.6'sını mineral maddeler, %3'ünü kimya sanayi ürünleri, %2.5 tarım ve bitkisel ürünler, %2.3'ünü az değerli metaller, %1.6'sını hazır gıda ürünleri, %1.6'sını plastik, lastik ve kauçuk maddeler, %1.3'ünü hava, karayolu ve denizyolu araçları, %1'ini hayvan ve bitki yağları, %1'ini örme sanayi ürünleri ve kalan %1.1'ini diğer ürünler oluşturmaktadır¹²⁹.

Aynı yılda Azerbaycan'ın yapmış olduğu ithalatın %29,4'ü makine ve makine parçaları, elektroteknik makineler ve makine donanımları, %16.7'sini kara, hava ve denizyolu araçları, %14.8'ini mineral ürünler, %11.6'sını az değerli metaller, %5.2'sini hazır gıda ürünleri, içecekler ve tütün, %4,7'sini kimya sanayisi ürünleri, %3.8'ini bitkisel ürünler, %2.6'sını plastik, kauçuk, lastik malzemeleri, %2.2'sini optik, fotografik, ölçü, kontrol, tıp makine ve araçları, saatler, müzik araçları, %9.0'unu diğer ürünler oluşturmıştır¹³⁰.

2.2.10. Dış Borçlar ve Krediler

Azerbaycan'ın dış ekonomik ilişkiler sisteminde yeni olan hususlardan biri de bazı uluslararası ekonomik örgütlere üyelik ve bunlardan alınan kredilerdir¹³¹. Azerbaycan'ın kredi aldığı kuruluşların başında IMF, Dünya Bankası, Uluslararası

¹²⁸ A.e.

¹²⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2007: "Dış Ticaret", (Çevrimiçi) <http://www.economy.gov.az>, 27 Mart 2007.

¹³⁰ A.e.

¹³¹ DEİK, "Azerbaycan Ülke Bülteni, Aralık 2006", (Çevrimiçi) <http://www.deik.org.tr/bultenler/200612817323azerbaycan-aralik2006.pdf>, 22 Şubat 2007.

Kalkınma Örgütü, EBRD, IBRD, Türk Eximbank ve İslam Kalkınma Bankası gelmektedir. Söz konusu krediler pazar ekonomisine geçiş sürecini hızlandırmak ve kolaylaştırmak amacıyla açılmış kredilerdir. Dış kredileri kullanma sonucunda Azerbaycan'ın 1.97 milyardan fazla borcu olmuştur¹³².

Azerbaycan'ın dış borç durumu 1993 yılından başlayarak devamlı artış kaydetmektedir. 1993 yılında dış borçların GSYİH'ya oranı %4 civarında olmuş, geçen 10 yıl içinde bu oran artış kaydederek 2004 yılında %18.6'ya yükselmiştir¹³³.

Hükümetin yaklaşımı, ekonomik kalkınmayı dış borçlanma yerine doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla finanse etmek yönündedir. Bu durum, toplam kamu borç yükünün kontrol altında tutulmasını sağlamıştır. 2005 yılında ülkenin toplam dış borçları, bir önceki yıla göre yüzde 5 oranında artarak 1.67 milyar ABD Doları olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu artışın, elektrik ve karayolları projeleri için yapılan borçlanmadan kaynaklandığı ifade edilmektedir. Dış borçlar, halen GSYİH'nin yüzde 17.8'ine tekabül etmektedir ve kişi başına düşen dış borç miktarı 201.5 ABD Dolarıdır. Azerbaycan hükümeti, tüm dış borçların 2008-2010 döneminde ödenmiş olacağını açıklamıştır¹³⁴.

2006 yılı sonuçlarına göre yabancı ülkeler ve uluslararası finans kuruluşlarından 1.97 milyar ABD Doları tutarında kredi alınmıştır. Bu rakam GSYİH'nin %9.9'unu oluşturmaktadır. Kişibaşına düşen dış borç miktarı ise 235.5 ABD Doları civarındadır. Dış kaynaklardan alınan kredilerden 395.1 milyon ABD Doları ekonomik reformlar, 1577.9 milyon ABD Dolarının ise yatırım projeleri için kullanılması planlaştırılmıştır¹³⁵.

¹³² Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2006: "1999-2005 Esas İktisadi Göstergiler, Dış Ticaret", (Çevrimiçi) <http://www.economy.gov.az/Catalogs/files/file1178535702420.doc>, 28 Mart 2007.

¹³³ A.e.

¹³⁴ A.e.

¹³⁵ Azerbaycan Milli Bankası, 2007: "Harici Kreditler", (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 27 Mart 2007

Tablo 16: Azerbaycan’a Yöneltilen Dış Krediler ve Yapısı

1 Nisan 2006 Yılı Verileri	Kullanılmış ve Devlet Borcu Özelliği Taşıyan Krediler Üzere (Milyon ABD Dolarıyla)	
I Tm Kredi Tutarı	1741.2	
GSYİH’ya Oranı	11%	
Kişi başına Düşen Dış Borç Tutarı	2006 Yılı Sonunda 235.5 ABD Doları	
II Kredi türleri	ABD Dolarıyla	Alınan Kredi İçindeki Payı
1. Ekonomik Reformların Uygulanması İçin Alınan Krediler	400.2	23,0%
<i>Uluslararası Para Fonu (IMF)</i>	151.2	8,7%
<i>Dünya Bankası</i>	249.0	14,3%
2.Yatırım Projeleri İçin Alınan Krediler	1341.0	77,0%
<i>Enerji Sektörü</i>	609.7	35,0%
<i>Tarım Sektörü ve Meliorasyon</i>	117.7	6,8%
<i>Ulaşım</i>	258.1	14,8%
<i>Kimya Sahası</i>	39.0	2,2%
<i>Petrol ve Doğal Gaz Sektörü</i>	28.3	1,6%
3.Diğer Krediler		
<i>Ermeni İşgalinden Azat Edilmiş Toprakların Berpası</i>	36.1	2,1%
<i>Sosyal Sahalar</i>	131.8	7,6%
<i>Diğer Sahalar</i>	120.4	6,9%

Kaynak: Azerbaycan Milli Bankası, (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 27 Mart 2007

2.3. AZERBAYCAN’DA EKONOMİK BÖLGELER VE ÖZELLİKLERİ

11 Şubat 2004 tarihinde Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından onaylanan ve Azerbaycan bölgelerinin sosyo ekonomik kalkınmasıyla ilgili 2004-2008 yıllarını kapsayan devlet programında Azerbaycan’ın bölgeleri ekonomik açıdan on bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler, kapsadığı illerle beraber, coğrafi konumları dikkate alınmakla “ekonomik bölge” olarak adlandırılmıştır¹³⁶. Bundan başka ekonomik bölge tasnifinde, ekonomik yapı, doğal zenginlik ve tabii kaynaklar, faal nüfus

¹³⁶ Azerbaycan Respublikası Regionların Sosial-İktisadi İnkişafı Dövlət Programı (2004-2008’li yıllar), Bakı, Nurlar Matbaası, 2004, s.8.

yoğunluğu, bölgelerin alan ve toprak yapısı, tarihi öncelikler gibi özellikler de dikkate alınmıştır.

Azerbaycan'ın ekonomik bölgelerinin coğrafi yerleşimi ek 2'de harita üzerinde gösterilmektedir. Ek 3'te ise ekonomik bölgelerin genel özellikleri tablo şeklinde verilmektedir. Tabloda bölgelerin yüzölçümü, nüfusu, işgücü payı, önemli sektörleri ve esas ürünleri yer almaktadır.

2.3.1. Başkent Bakü ve Ekonomideki Yeri

Bakü ülkenin başkenti olmadan öte, ülke ekonomisinde en önemli yere sahiptir. Ülkede gerçekleşen üretim ve yatırımlar genellikle başkent Bükü'nün payına düşmektedir. Ülkenin diğer bölgelerinde sanayi sektörü çok zayıf, mevcut işletmeler tam kapasitelerini kullanarak çalışmamaktadırlar. Ülkede sanayi potansiyelinin esas hissesinin Bakü ve yakın çevresinde yerleşmiş olması halkın aynı bölgelere akımını arttırmıştır. Bundan dolayı bağımsızlıktan sonra ülkenin diğer bölgelerinde yaşayan nüfusun da başkent Bakü'ye akımı artmıştır. Bölgelerdeki işsizlik yüzünden iş bulamayanlar Bakü'ye yönelmiştir ki, bu da sonuçta başkentte nüfus yoğunluğunun artmasına ve birçok problemin meydana çıkmasına sebep olmuştur. Hem Bakü, hem de ülkenin diğer bölgelerinde kronik işsizliğin yaşanıyor olması nedeniyle binlerce halk ülkeyi terk etmiştir. Ülkede devlet istatistik enstitüsünün verilerine göre 67 şehrin, merkezi harcamalara bağlı olduklarını, yani onların ekonomik olarak başkente bağımlı olduklarını göstermektedir. Ülke genelinde bölgelerin merkeze bağımlılığı %60'a yakındır. Sanayinin nispeten geliştiği Sumgayıt'ta bu oran %46.8, Gence'de %51.8, Mingeçevir'de %66.8 teşkil ederken, diğer bölge ve illerde bu oranlar daha yüksek seyir göstermektedir¹³⁷. Bu bağımlılık oranları ancak bölgelerin kalkınmasına kompleks yaklaşım sonucunda azalabilecektir.

¹³⁷ Center of Regional Development in Azerbaijan, 2007: "Regionların İnkişafı", (Çevrimiçi) <http://azregionaldevelopment.org/cgi-bin/>, 16 Mart 2007.

Petrol anlaşmalarının sonucu yabancı sermayenin Bakü’de bulunması ve bu nedenle ticari ve hizmet sektörünün başkentte toplanması, şehrin gelişmesine çok önemli katkı sağlamıştır. Başkentte alt yapı işleri, inşaat, karayolları yapımı hızlandırılmıştır. Ancak şehir içindeki bu gelişmeler şehir çevresindeki kasabalara yansımamıştır. Kasabalar başkentten iç kısmına veya kendisine oranla gelişmemiş durumda kalmıştır. Bunu dikkate alarak, 26 Şubat 2006 yılında bölgesel ekonomik kalkınma programıyla eş zamanda uygulanabilecek nitelik taşıyan Bakü çevresi kasabaların sosyo-ekonomik kalkınmasının hızlandırılmasına ait tedbirler programı hazırlanıp onaylanmıştır¹³⁸. Bu program uygulanmaya başladıktan sonra şehir çevresindeki kasabalarda alt yapı çalışmaları hızlandırılmış, inşaat işleri artmış, çevre düzenlemeleri yapılmıştır.

2.3.2. Abşeron Ekonomik Bölgesi

Abşeron Ekonomik Bölgesi ülkenin ekonomik faaliyetlerinin önemli bir kısmının gerçekleştiği bir bölgedir. Bu bakımdan Abşeron Ekonomik Bölgesi ülke ekonomisinin temsili konumundadır. Ülke üretiminin büyük bir payı bu bölgede gerçekleşmektedir. Ülkenin başkenti Bakü şehri coğrafi konumu itibarıyla bu bölgede yerleşmektedir. Ancak devlet tarafından uygulamaya konulan bölgesel kalkınma programlarında Bakü şehri ekonomik bölgelere ait edilmemektedir. Ekonomik bölgeler ayrımı Bakü dışında bulunan arazilere ait edilmektedir.

Abşeron ekonomik bölgesi zengin doğal kaynaklara sahip olan bölgelerden biridir. Bakü etrafındaki ve Hazar denizindeki petrol ve doğal gaz kaynaklarını dikkate alırsak bölge en zengin bölge konumuna girebilir. Petrol ve doğal gaz madenlerini dikkate almazsak bile bölge yine ülkenin en zengin bölgelerinden biridir. Bölgenin doğal madenleri, alçıpan taşı, hızar taşı, çimento hammaddesi, kuvars ve inşaat için yararlı olan kumdan ibarettir. Aynı zamanda Abşeron yarımadasında zengin tedavi amaçlı kaplıcalar bulunmaktadır. İklimsel-banyo tedavi imkanları ve

¹³⁸ A.e.

bölgede bulunan kaplıcalar bölgenin turizm bakımından gelişmesine imkan vermektedir.

Sanayi bölgesi olan Abşeron ekonomik bölgesi, petrol, doğal gaz, petrokimya ve kimya, siyah ve ve elvan metalurji diye nitelenen demir ve demir dışı metal tesisleri, organik ve inorganik kimya sanayiisi, petrol yan sanayii, tekstil , hafif ve qıda sanayiisinin yer aldığı bir bölge niteliğini taşır. Bölgede çok önemli inşaat, ulaşım ve hizmetler sektörü faaliyet göstermektedir. Bu ekonomik bölge aynı zamanda güçlü yakıt-enerji kaynağına sahiptir. Ülkede üretilen petrol, doğal gaz ve elektrik enerjisinin önemli bir kısmı bu bölgenin payına düşmektedir. Bölgenin inşaat sanayiisi müesseselerinde şişe-cam, polimer inşaat malzemeleri üretilmektedir¹³⁹.

Abşeron ekonomik bölgesi ülkenin diğer bölgelerine göre daha çok gelişmiş alt yapıya sahiptir. Azerbaycan'ın en önemli demiryolları ve karayolları, su ve hava hatları bu bölgenin arazisinden geçmektedir. Bölgenin Hazar denizi sahillerinde yerleşmesi ulaşım araçlarının genişlemesi imkanını arttırmaktadır. Bölgede ulaşım araçları türlerinin büyük çoğunluğu faaliyet göstermektedir¹⁴⁰.

Abşeron ekonomik bölgesi aynı zamanda sosyal tesislerin, ilmi ve araştırma enstitülerinin, üniversite ve akademilerin, büyük spor salonlarının, sağlık kurumlarının ve diğer altyapı ve sosyal tesislerin yerleştiği bir bölgedir.

2.3.3. Gence-Kazak Ekonomik Bölgesi

Gence-Kazak ekonomik bölgesi Agstafa, Daşkesen, Gedebe, Hanlar, Kazak, Samuh, Şemkir, Tovuz idari illerinin yanı sıra Gence ve Naftalan şehirlerini kapsamakla Azerbaycan'ın batısında yerleşmektedir. Bölge uygun ekonomik-cografî mevkiye sahiptir.

¹³⁹ ACDİK, *Azerbaycanın Regionları*, Bakü, Seda Neşriyyatı, 2006, s. 129.

¹⁴⁰ *Azerbaycan Respublikası Regionların Sosial-İktisadi İnkişafı Dövlət Programı (2004-2008'li yıllar)*, s.12.

Gence-Kazak ekonomik bölgesi zengin doğal kaynaklara sahip olan bölgelerden biridir. Demir madeni, bakır, alçıpen taşı, mermer, alüminyum, seolit, çimento ve alçı hammaddesi bölgeye mahsus doğal kaynaklardır. Bölgeden geçen Kura nehri üzerinde ise hidrolik istasyon bulunmakla beraber bölgede hidro-enerji rezervleri de vardır.

Gence-Kazak ekonomik bölgesi ülkenin ekonomik açıdan en büyük ve en önemli ikinci bölgesi sayılmaktadır. Bölge, aynı zamanda ülkede üretilen sanayi çıktısının %12-13'lük kısmına sahip olmakla ülkenin ikinci sanayi bölgesi yerini almıştır. Bölgede hem kaynakların hasılatı ve hem de işlenmesi sanayisi mevcuttur. Gence'de ve Daşkəsən'de metalürji hammaddelerinin elde edilmesi ve işlenmesi müesseseleri yerleşir. Ağır sanayi bölge ekonomisinde çok önemli yer almaktadır. Hafif sanayi üzere trikotaj ve halıcılık ilk sıralarda yer almaktadır. Gence-Kazak ekonomik bölgesinde temel sanayi alanları; elektrikli aletler, haberleşme ekipman üretimi, tarım makineleri, otomobil, metalürji, pamuk, iplik, tekstil, halı, seramik, çimento, alüminyum, cam, gıda sanayi üzere şekerlemedir. İnşaat sanayisinde temel işletmeler, ev inşaat yapı şirketleri, metal-beton, tuğla-seramik, ve mermer fabrikaları mevcuttur¹⁴¹.

Bölgede tarım ve hayvancılık da önemli bir paya sahiptir. Ülkenin tarım ürünlerinin %13-14'ünü üreten bölgede temel tarım ürünleri, patates, buğday ve üzumdür. Ülkenin patates üretiminin yaklaşık %80'i, üzümün %30'u bu bölgede üretilmektedir. Bölgede üretilen pamuk sadece Goranboy idari ilde üretilmektedir. Bu bölgede bahçecilik ve meyvecilik de gelişmiştir. Ülkede büyük ve küçükbaş hayvancılık da önemli gelişme kaydetmiştir. Ülkede üretilen hayvancılık ürünlerinin % 15'i bu bölgeden karşılanmaktadır. Bölgede bulunan iller farklı tarım ürünleri üzerine ihtisaslaşmıştır. Şöyle ki, Kazak, Ağstafa Şemkir ve Samuh illeri üzüm üretimi, Gədəbəy, Şemkir, Tavuz illeri patates üretimi, Goranboy ili tahıl üzerine ihtisaslaşmıştır. Bölgede pamuk üretimi sadece Goranboy ilinde gerçekleşir¹⁴².

¹⁴¹ A.e., s.14.

¹⁴² ACDİK, *Azərbaycanın Regionları 2007*, s.44 .

Gence-Kazak ekonomik bölgesinin sistemli kalkınmasında ulaşım sisteminin çok önemli rolü vardır. Bölge Azerbaycan'ı Gürcistan ve bu cumhuriyet vasıtasıyla Karadeniz kıyılarıyla birleştiren demiryolları ve karayolları üzerinde yerleşmektedir. Hazar denizinden çıkarılan petrolü ve doğal gazı dünya pazarına çıkarmak için yapılan petrol ve doğal gaz boru hattı bu ekonomik bölgeden geçmektedir.

Bölgelerin kalkınma programına uygun olarak 2006 yılında Gence'de 1286'sı sürekli nitelikte olan 1556 yeni iş yerleri açılmıştır¹⁴³.

2.3.4. Şeki-Zagatala Ekonomik Bölgesi

Azerbaycan'ın zengin bölgelerinden olan Şeki-Zagatala ekonomik bölgesi Balaken, Gah, Gebele, Oğuz, Zagatala ve Şeki idari illerinin arazisini oluşturmakla Azerbaycan'ın kuzey batısında yerleşmektedir.

Bölge maden rezervleriyle zengindir. Ülkenin bakır rezervlerinin bütünü, kükürtün %90'ı, kurşunun %97'si, çinkonun %99'u bu ekonomik bölgenin payına düşmektedir. Kafkas bölgesinin iri polimetal yatağı olan Filizçay yatağı bu bölgenin arazisinde yerleşmektedir. Dağlık ve dağ eteği yerlerde çingil kum ve diğer inşaat materyelleri mevcuttur. Şeki-Zagatala ekonomik bölgesinin %27'sini orman arazisi oluşturuyor. Ekonomik bölge bol su rezervlerine sahiptir¹⁴⁴.

Bölge ekonomisinin esasını tarım ekonomisi oluşturmaktadır. Bölge tütünçülük, ipek dokumacılığı, meyve, tahıl ve üzüm yetiştirilmesi, et süt ve et yün esaslı küçük baş hayvan yetiştirilmeciliği ile temsil olunmaktadır. Azerbaycanda üretilen tütünün %75'den fazlası, tahılın % 17'si, ipek böceği yetiştirilmesinin %35'i yeşilçay yaprağının %2'si bu ekonomik bölgenin payına düşmektedir¹⁴⁵.

¹⁴³ Center of Regional Development in Azerbaijan, 2007 : "Gence Şeheri", (Çevrimiçi) <http://azregion.aldevelopment.org/cgi-bin/>, 16 Mart 2007.

¹⁴⁴ ACDİK, *Azerbaycanın Regionları 2007*, s.47.

¹⁴⁵ Aras, *a.g.e.*, s.176.

Şeki-Zagatala ekonomik bölgesi hayvancılık ürünlerinin üretiminde genel ülke üretiminin %10'unu oluşturmaktadır. Şeki-Zagatala ekonomik bölgesi sanayi yönden zayıf ve tek taraflı olarak gelişmiştir. Toplam sanayi üretiminin %3'ü bu bölgenin payına düşmektedir. Bölgenin toplam sanayi üretiminin yarısını Şeki ili karşılamaktadır. Ekonomik bölgenin sanayi sektörü genel olarak tarım ürünlerini imal eden hafif ve gıda sanayi alanında ihtisaslaşmıştır. Hafif ve gıda sanayi bölge sanayi üretiminin %95'ini karşılamaktadır. Şeki gıda işletmeleri ve şarap fabrikaları Gebele, Gah, Balaken ve Nic meyve sebze konserve fabrikaları, Zagatala fındık ve çay fabrikaları Şeki et üretimi işletmesi gıda sanayinin esas müesseseleridir. İlave olarak bölgenin iç talebini karşılayan fırıncılık, Şark unlu mamülleri alkolsüz içecekler üreten küçük işletmelerde faaliyet göstermektedir¹⁴⁶.

Hafif sanayinin esasını ipekkilik oluşturmaktadır. Bölgede bulunan bütün il merkezlerinde çeşitli ölçekli dokuma atölyeleri faaliyet göstermektedir. Tütüncülüğün kalkınmasıyla ilgili olarak bölgede tütün – fermentasyon fabrikaları faaliyet göstermektedir.

2.3.5. Lenkeran Ekonomik Bölgesi

Azerbaycan Cumhuriyetinin Lenkeran Ekonomik Bölgesi, Astara, Celilabad, Lerik, Masallı, Yardımlı ve Lenkeran idari illerini kapsamakla, Azerbaycan'ın Güney-Doğu bölgesinde yerleşmektedir. Lenkeran ekonomik bölgesinde maden rezervleri azdır. İnşaat kumu, kil, çay taşları, gipso bölgenin ekonomik kalkınmasında önemli rol oynamaktadır. Ekonomik bölge termik mineral sularla zengindir.

Ekonomik bölgenin ekonomisinin esasını tarım-sanayi kompleksi oluşturmaktadır. Rutubetli subtropikal iklim, verimli topraklar, yeterli emek rezervleri tarım ekonomisinin kalkınması için bölgede büyük fırsatlar yaratmaktadır.

¹⁴⁶ Nezirova B.T., Paşayev N.E. ve İmrani Z.T., “Şeki-Zagatala İktisadi Rayonunda Kend Teserrüfatının Arazi Teşkili”, **Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Haberleri**, Yer Bilimleri Serisi, Sayı 4, 2003. s.10-23.

Tarım alanında sebzeçilik, çaycılık, üzüm ve tahılçılık önemli yer tutmaktadır. Azerbaycan cumhuriyetinde üretilen çayın %99'u, sebzenin %27'si, tahıl ürünlerinin %15'i, patatesin %24'ü, üzümün %13'ü, meyvenin %10'u bu bölgenin payına düşmektedir¹⁴⁷. Ekonomik bölge önemli sitrus meyveciliği bölgesidir. Hazar denizinin kıyılarında balıkçılık da bölge ekonomisine katkı sağlamaktadır.

Lenkeran ekonomik bölgesinin sanayii yerli tarım ürünlerinin katkısıyla gelişmiş ve bitkicilik ve balıkçılık ürünlerinin üretimine dayanmaktadır. Bölgede üretilen sanayi üretiminin %90'ı gıda sanayinin payına düşmektedir¹⁴⁸. Gıda sanayinde balık ürünleri üretimi, çay üretimi, meyve-sebze konserveleştirme, şarap üretimi, tütün üretimi önemli paya sahiptir. İlave olarak bölgede küçük ölçekli işletmeler ve atölyeler bazında et, süt, peynir, fırıncılık faaliyetleri de mevcuttur. Lenkeran bölgesinde piliç sanayi de gelişme kaydetmiştir. Ekonomik bölgenin sistematik kalkınmasında bölgenin ulaşım sistemi önemli rol oynamaktadır. Bölgede bulunan Bakü-Astara-İran karayolları hem ticarete hem de ulaşımında bölge ekonomisine büyük katkı sağlamaktadır. Bölgenin coğrafi yerleşimi ve güzel iklim durumu bölgede turizm sektörünün gelişmesi için çok önemli olanaklar tanımaktadır. Bölgede şimdilik çok az turizm şirketleri faaliyet göstermektedir.

2.3.6. Guba-Haçmaz Ekonomik Bölgesi

Azerbaycan'ın Kuzey doğusunda yerleşen Guba-Haçmaz Ekonomik Bölgesi Deveçi, Guba, Gusar, Haçmaz, Siyezen illerini kapsamaktadır.

Guba-Haçmaz ekonomik bölgesinin doğal kaynakları petrol, doğal gaz, kum, çakıl, kildir. Ekonomik bölge geniş nehir şebekesine ve bol miktarda su rezervine sahiptir. Bölge arazisinin %10-11'i ormanlarla kaplanmıştır¹⁴⁹.

¹⁴⁷ ACDİK, *Azerbaycanın Regionları 2007*, s.63.

¹⁴⁸ Aras, *a.g.e.*, s.184

¹⁴⁹ *Azerbaycan Respublikası Regionların Sosial-İktisadi İnkişafı Dövlət Programı (2004-2008'li yıllar)*, s.19.

Bölge ekonomisinin esasını tarım ekonomisi oluşturmaktadır. Bölgenin tarım sektörü genellikle sebze ve meyve üretimi üzere uzmanlaşmıştır. Bölgenin her tarafında tahıl ekilmektedir. Yayla ve benzer arazilerde büyükbaş hayvancılık ve piliç üretim sahaları ve fabrikaları, dağlık bölgelerdeyse küçükbaş hayvancılık kalkınmıştır. Piliç sanayi bölgede Deveçi ve Siyezen’de iş imkanları yaratmıştır.

Bölge ekonomisinin sektörler bakımından kalkınmasında yine tarım ekonomisinin önemli rolü olmuştur. Bölgedeki tarım hafif ve gıda sanayisinin kalkınmasına destek olmuştur. Bölgenin tarım sanayi müesseselerinin esasını meyve-sebze konserve üretimi, balık üretimi, halı dokuma işletmeleri oluşturuyor. Petrol ve doğal gaz üretimi Siyezen’de, elektroteknik fabrikası Guba’da, metal hurdalarının imalı Haçmaz ilinde bu ekonomik bölgenin ağır sanayisinin esasını oluşturmaktadır¹⁵⁰.

2.3.7. Aran Ekonomik Bölgesi

Aran Ekonomik Bölgesi Ağcabedi, Ağdaş, Beylegan, Berde, Bilesuvar, Göyçay, Hacıgabal, İmişli, Kürdemir, Neftçala, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Ucar, Zerdab idari illerini ve Ali Bayramlı, Mingəçevir ve Yevlah şehirlerini kapsamaktadır.

Aran ekonomik bölgesinin en önemli yeraltı kaynakları petrol, doğal gaz, iyotlu ve bromlu maden suları, çeşitli inşaat materyelleridir. Bu kaynaklar genellikle, bölgenin merkez ve geney-doğusunda toplanmıştır. Bol güneş enerjisi, Kura ve Aras nehirlerinin su kaynakları, ekine yararlı geniş toprak fonu bölgenin en önemli doğal kaynaklarındandır. Aran ekonomik bölgesi hem yeraltı hem yerüstü yanacak-enerjetik kaynaklarına sahiptir.

¹⁵⁰ Center of Regional Development of Azerbaijan: 2007, “Guba-Haçmaz İktisadi Rayonu”, (Çevrim içi) <http://azregionaldevelopment.org>, 16 Mart 2007.

Aran ekonomik bölgesinde sanayi diğer bölgelere göre nispeten gelişmiştir. Bu durum Sovyet döneminden bölgede kurulan bazı sanayi tesislerinin varlığından oluşmuştur. Bölgenin sanayii genellikle güney-batısında Ali Bayramlı, Salyan, Neftçala'da ve kuzey-batıda Mingeçevir ve Yevlah şehirlerinde toplanmıştır. Elektroenerjetik sahası bölgenin kalkınmış ve uzmanlaşmış alanlardan biri olarak kaydedilebilir. Mingeçevir şehrinde faaliyet gösteren iki elektrik enerjisi istasyonlarının ürettiği enerji ülkede üretilen enerjinin yaklaşık %60'ını oluşturmaktadır.

Kimya, makine, hafif gıda, inşaat malzemeleri üretimi ekonomik bölge sanayisinin esasını oluşturmaktadır. Kimya sanayi tesisleri Mingeçevir, Salyan, Neftçala şehirlerinde faaliyet göstermektedir. Salyan'da plastik malzemeler fabrikası, Neftçala'da Yod-Brom fabrikası mevcuttur. Mingeçevir, Ali Bayramlı ve Salyan ekonomik bölgenin makina sanayinin esas merkezleri durumundadırlar. Ekonomik bölgeye ait olan tüm idari illerin merkezlerinde gıda sanayi tesisleri mevcuttur. Bu sahaya ait olan işletmeler arasında pamuğun üretiminde önemli role sahip olan pamuk temizleme fabrikaları yüksek üretim kapasitelerine sahipler. Bundan ilave pamuk tekstil dokumacılığı, yünün ön üretimi, suni deri üretimi, halıcılık hafif sanayinin bölgeye mahsus en önemli sahalarıdır. Bölgenin gıda sanayisi, meyve-sebze, balık konserveleri, et-süt ve hayvancılık ürünlerinin üretimine dayanmaktadır. Saatlı ilinde yeni kurulan şeker fabrikası bölge halkının istihdamı için çok geniş imkanlar sağlamıştır. Bu şeker fabrikasının kurulmasıyla Azerbaycan şeker ithalatçısı konumundan şeker ihracatçısı konumuna geçen bir ülke olmuştur.

Ülkenin diğer bölgelerine oranla kalkınmış sanayiye sahip olan bölgede tarım sektörünün de çok önemli payı bulunmaktadır. Bölgenin tarım ekonomisi sulama ekinciliğine sahiptir. Pamuk üretimi, tahıl, üzüm, kuru subtropikal meyve üretimi bölge tarımının uzmanlaşmış sahalarıdır. Azerbaycan'da üretilen pamuğun %90'ı bu

bölgede üretilmektedir¹⁵¹. Ekonomik bölgede ilaveten patates ve şeker pancarı üretilmektedir.

2.3.8. Yukarı Karabağ Ekonomik Bölgesi

Yukarı Karabağ ekonomik bölgesi Ağdam, Terter, Hocavend, Hocalı, Şuşa, Cebrail, Füzuli illerini ve Hankendi şehrini kapsıyor. Ekonomik bölgenin Hocavend, Hocalı, Şuşa, Cebrail illerinin ve Hankendi şehrinin tamamı, Ağdam ve Füzuli illerinin arazileri ise kısmen ermeni işgaline uğramıştır. Bu nedenle Devlet Kalkınma Programı çerçevesinde, bu ekonomik bölge üzere, Ağdam ve Füzuli illerinin işgal altında olmayan arazilerinin ve Terter ilinin kalkınmasıyla ilgili tedbir ve planların uygulanması öngörülmüştür¹⁵².

Yukarı Karabağ ekonomik bölgesinde ekonominin esasını tarım sektörü oluşturmaktadır. Tarım sektörünün esas sahaları, üzümçülük, tahılçılık, meyvecilik ve tütüncülüktür.

Ekonomik bölgede hayvancılık özellikle yüksek dağlık sahalarda etlik-yünlük ve diğerlerinde etlik-sütlük yönünde gelişmiştir. Aynı zamanda bu bölgede ipekçilik için yetiştirilen barama-ipek böceği ve arıcılık geliştirilmektedir. Ekonomik bölgenin sanayisi yerli tarım ürünlerinin imalına dayanmaktadır.

Bölge arazisi, ermeniler tarafından defalarca tahrip edilmiş, bölgedeki ormanlıklar, hayvan ve bitki türleri zarar görmüştür. Tahrip edilen alanlardaki ekonomik kayıp yaklaşık 22 milyar ABD Doları olarak tahmin edilmektedir¹⁵³.

¹⁵¹ **Azərbaycan Respublikası Regionların Sosial-İktisadi İnkişafı Dövlət Programı (2004-2008'li illər)**, s.21.

¹⁵² Aras, **a.g.e.**, s.188.

¹⁵³ Azərbaycan İktisadi Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, 2007: "Azerbaijan Economic Damages and Heavy Tolls Caused By Armenian Aggression", (Çevrimiçi) www.economy.gov.az/htmls/aggressionhtml, 14 Mart 2007.

Yukarı Karabağ ekonomik bölgesine ait olan araziler ermeni işgalinden kurtarıldıktan sonra bu bölgenin sosyo-ekonomik kalkınmasıyla ilgili olarak özel devlet programı hazırlanarak uygulanacağı yönetim tarafından ifade edilmektedir.

2.3.9. Kelbecer-Laçın Ekonomik Bölgesi

Kelbecer-Laçın ekonomik bölgesi Kelbecer, Laçın, Zengilan, Kubatlı idari illerini kapsamaktadır.

Bölge ekonomisinin esasını tarım ekonomisi ve özellikle hayvancılık oluşturmuştur. Küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık, arıcılık kalkınmış sahalardan olmuştur. İktisadi bölgenin arazisi altın, civa, mermer, inşaat için kullanılan taşlar, kopal, perlit ve başka doğal kaynakları mevcuttur.

Bölgeye ait olan tüm iller ermeni işgali altındadır ve bu yüzden bölgeye mahsus doğal kaynaklar özellikle, altın ve civa yatakları ermeniler ve onlarla kanunsuz şekilde işbirliğine giden yabancı şirketler tarafından çıkarılmakta ve taşınmaktadır.

Kelbecer-Laçın ekonomik bölgesine ait olan araziler ermeni işgalinden azat edildikten sonra bu bölgenin sosyo-ekonomik kalkınmasıyla ilgili olarak özel devlet programı hazırlanarak uygulanacağı devletin bölgelerin kalkınmasına yönelik hazırladığı devlet programında ifade edilmektedir.

2.3.10. Dağlık Şirvan Ekonomik Bölgesi

Dağlık Şirvan Ekonomik Bölgesi Ağsu, İsmayıllı, Kobustan ve Şamahı illerini kapsamakla Azerbaycan'ın merkez hissesinde-Şirvan ovasında yerleşmektedir.

Şirvan ekonomik bölgesi doğal kaynaklarla zengin değildir. Bölgede genellikle taş, çakıl, kum, ahenk ve başka inşaatta kullanılacak hammaddeler mevcuttur. Şamahı, Aksu, İsmayilli illerinde kil yatakları önemli yere sahiptir.

Ekonomik bölgenin dağlık bölgesi tedavi yönlü mineral sularla zengindir. İktisadi bölgede esas olarak ekincilik, üzümçülük, şarapçılık ve hayvancılık sahaları yer almaktadır. Ekincilikte en önemli yeri tahılçılık tutmaktadır. Diğer ekincilik sahaları yerli tüketim özelliği taşımaktadır.

Şirvan ekonomik bölgesi eski yerleşim sahası olsa da sanayi yönünden nispeten zayıf gelişmiştir. Ekonomik bölgenin sanayinin esasını yerli tarım ürünlerini imal eden gıda ve hafif sanayi sahaları oluşturmaktadır. Bölgenin hafif sanayi esasen şarapçılık meyvecilik dokuma ve halıcılık sahaları ile temsil olunmuştur. Gıda sanayinde esas yeri üzüm mahsullerini imal eden şarapçılık tutmaktadır.

Dağlık Şirvan ekonomik bölgesinin toplam toprak alanı 684 bin hektardır. Bölgede tarım sektörüne yararlı alan 408 bin hektarı oluşturmakla, toplam alanın %59.7'ni oluşturmaktadır. Ekonomik bölgede orman alanı 82 bin hektar (%12), diğer alanlar ise 183 bin hektar (%26.8) 'dır¹⁵⁴. Ekonomik bölge ülkenin mal üretiminin 145.8 milyon Manatlık kısmını vermektedir. Bölgeye yapılan sermaye yatırımları 24.6 milyon Manat oluşturmaktadır. Sanayi üretiminin 5.9 milyon Manat ve tarım sektörü üretiminin 83 milyon Manatlık kısmını bu bölge vermektedir¹⁵⁵.

2.3.11. Nahçıvan Ekonomik Bölgesi

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Nahçıvan ekonomik bölgesini oluşturmaktadır. Bölgeye ait olan idari iller: Babek, Culfa, Ordubad, Sederek, Şahbuz, Şerur illeri ve Nahçıvan şehri bu ekonomik bölgeyi oluşturmaktadır. Ekonomik-coğrafi konumu itibariyle ve Ermeniler tarafından Nahçıvan'la Azerbaycan arasında bulunan ve tarihi

¹⁵⁴ Center of Regional Development of Azerbaijan, 2007: "Dağlık Şirvan İktisadi Rayonu", (Çevrimiçi) <http://azregionaldevelopment.org>, 17 Mart 2007.

¹⁵⁵ A.e.

olarak Azerbaycan toprakları olan bölgelerden ve bununla birlikte Yukarı Karabağ'ın ve çevre illerinin Ermeniler tarafından işgali ve bölgelerde yaşayan Azerbaycanlıların bölgeden çıkarılması sonucu bölgenin Azerbaycan'la kara bağlantısı tamamen ortadan kaldırılmıştır. Böylece bölgenin Azerbaycan'la bağlantısı sadece havayolu vasıtasıyla kurulabilmektedir. Kara yolu ile bölgeye ulaşım İran üzerinden sağlanmaktadır.

Nahçıvan ekonomik bölgesi doğal kaynaklar bakımından zengindir. Bölgede bulunan doğal kaynaklar arasında molibden, polimetal filiz, taş tuzu, dolomit, mermer, inşaat ürünleri, demir-beton, kum, çingil, maden suları yer almaktadır. Bölge mineral su kaynakları bakımından da çok zengindir. Şöyle ki, bölgede iki yüzden fazla mineral su kaynağı bulunmaktadır.

Ekonomik bölgenin esas sanayi alanları; enerji, elektronik ürünler, çimento, şeker, gıda, alüminyum tabaklar, mobilya üretimi, ipekçilik, halıcılık ve tekstil-trikotajdır. Azerbaycan'ın toplam sanayi üretiminin yaklaşık %2.6'sı bu bölgenin payına düşmektedir. Nahçıvan şehri sanayi üretimi ve sanayi istihdamı bakımından önemli yere sahiptir. Bölgedeki sanayi üretiminin yarısı ve sanayi üretim işgücünün %35'i Nahçıvan şehrinin payına düşmektedir. Sanayide önde gelen alanlar enerji, alüminyum fabrikaları, mobilya ve otomobil tamir işletmeleridir¹⁵⁶.

Nahçıvan ekonomik bölgesinde hafif ve gıda sanayisi de önemli yer tutmaktadır. Hafif sanayi alanlarından tekstil, ipek işleme, halıcılık, dokuma atölye ve işletmeleri yer almaktadır. Gıda sanayisinde konservecilik, mineral ve su şişeleme, et ve balık ürünleri işletmeleri önemli yer tutmaktadır.

Tarım ve hayvancılık sektörü bakımından bölgede üzüm, tütün, meyve-sebze, tahıl, şeker pancarı, et-süt ve yün üretimine yönelik hayvancılık, arıcılık gelişme göstermektedir. Ülkede üretilen toplam tarım ürünlerinin %3.6'sı Nahçıvan ekonomik bölgesi tarafından üretilmektedir. Nahçıvan bölgesi ülkede tütün üretimi

¹⁵⁶ A.e.

bakımından ikinci sırada yer almaktadır¹⁵⁷. 1992 yılında Nahçıvan'da başlayan tarım reformları 1996 yılından itibaren daha da hızlanmıştır. Bu dönemlerde tarım üretiminin hacmini arttırmak için çiftçilere bazı yardımlar yapılmıştır. Her geçen yıl bölgede tarım üretiminde artış görülmektedir.

2.4. AZERBAIJAN EKONOMİSİNİN SEKTÖREL ANALİZİ

2.4.1. Tarım Sektörü

2.4.1.1. Azerbaycan'ın Tarım Sektörünün Özellikleri, Yapısı ve Ekonomideki Yeri

Tarımsal üretim açısından Azerbaycan oldukça elverişli doğal şartlara sahip bulunmaktadır. Yüzölçümü 86.6 bin km² olan ülke topraklarının 45,9 bin km²'sini tarıma elverişli alanlar oluşturmaktadır. Mevcut durumda 16,2 bin km²'lik alanda tarımsal üretim gerçekleştirilmektedir. Bu da toplam potansiyel tarım alanının %32'si demektir. Bu alanın 10,9 bin km²'sinde sulı tarım yapılmaktadır. Toplam sulanabilir alanın ise 32 bin km² olduğu hesaplanmıştır¹⁵⁸. Ormanlık arazilerinin alanı 10,4 bin km² olan ülke, müsait tarım alanlarına sahip olmakla birlikte, modern tarım yöntemlerinin kullanılamaması nedeniyle, mevcut potansiyelinden yeterince faydalanamamaktadır¹⁵⁹.

Petrol ve doğal gazdan sonra Azerbaycan ekonomisinde en önemli sektörü tarım oluşturmaktadır. Ülke nüfusunun yaklaşık % 45'i tarım sektöründe faaliyet göstermektedir¹⁶⁰. Tarım sektörü, Azerbaycan'da en fazla istihdamı sağlayan sektördür. Ancak bu sektör, yapısal yetersizlikler ve yatırım yetersizliği nedeniyle büyük ölçüde sübvansiyonlara bağımlı durumdadır.

¹⁵⁷ A.e.

¹⁵⁸ “Kend Teserrüfatı Haggında Ümumi Melumat”, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijan.az/_Economy/_Agriculture/_agriculture_a.html, 25 Mayıs 2007.

¹⁵⁹ A.e.

¹⁶⁰ A.e.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da geniş çaplı toprak reformu yapılmış ve Sovyet döneminden kalma kollektifler ve devlete ait çiftlikler kaldırılmıştır. Bunların yerine daha küçük ve özel teşebbüs tarafından işletilen çiftlikler kurulmuştur. Bu çiftliklerin toplam tarımsal üretim içerisindeki payı 1995 yılındaki %60'tan 2004 yılında yüzde %98'e yükselmiştir. Diğer yandan ekimi yapılan ürün çeşitlerinde de son dönemde değişiklikler yaşanmıştır. Bir dönem ülkede ağırlıklı olarak pamuk üretilirken, son yıllarda sebze ve meyvelere daha fazla önem verilmeğe başlanmıştır. Hübubat üretimi ise aynı dönemde ikiye katlanarak yılda 2 milyon ton seviyesine ulaşmıştır¹⁶¹.

Azerbaycan kendi halkının beslenmesi için gerekli olan gıda maddelerinin üretimi açısından elverişli doğal şartlara sahiptir. 2003 yılı resmi istatistik verilere göre bu sektörde kurulu 619 müessese bulunmaktadır. Bunlardan et-süt sanayiinde 105, ekmek ve ekmek mamulleri üretiminde 218, şekerleme ürünleri ile ilgili 9, şarap üretim konusunda 128, çay fabrikaları 16, tütün fabrikası 6, un ve bulgur üretim müesseselerinden 201 adet müessese, ayrıca hayvansal ve bitkisel yağ, makarna, bisküvi gibi gıda sektöründe kurulu küçük, orta ve büyük ölçekli işletmeler bulunmaktadır¹⁶².

Tarım sektöründeki yetersizlikler nedeniyle Azerbaycan, gıda alanında ithalata bağımlı durumdadır. 2000'li yılların başlarında ülkenin toplam ithalatının yüzde 15'inden fazlasını gıda ve içecekler oluşturmuştur. 2004 yılı itibariyle Azerbaycan'da gıda işleme alanında faaliyet göstermekte olan 671 kuruluş vardır ve büyük ölçüde modernizasyona ihtiyaç duyan bu sektörde faaliyetler genellikle Guba ve Lenkeran bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Sektörde konserve meyve ve sebze üretiminin ağırlığı söz konusudur, ancak Sovyet döneminde bu alanda 43 fabrika faaliyette bulunduğu halde, 2000'li yılların başlarında sadece birkaç tane fabrika üretime devam etmiştir¹⁶³.

¹⁶¹ ACDİK, *Azerbaycanın Regionları*, s.33-57.

¹⁶² A.e.

¹⁶³ ACDİK, *Azerbaycanın Statistik Göstercileri 2005*, Seda Yayınları, Bakü, 2006, s.67.

Azerbaycan'da sosyo-ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi sürecinde ülke coğrafi ve demografik yapısını dikkate alırsak, tarım sektörünün bu kalkınma sürecinde önemlilik arz ettiğini belirtmek gerekir. Azerbaycan'ın tarım ekonomisinde geleneksel sektörler olan tahılcılık, üzümculük, meyvecilik, pamuk üreticiliği, tütün, çay, ipek üretimin ve diğer sahaların kalkınması en önde gelen görevlerden olacağı, bölgelerin kalkınmasıyla ilgili devlet programında önemle belirtilmektedir.

Tüm ülkelerde olduğu gibi, Azerbaycan'da da, tarım sektörünü ve bu sektördeki gelişmeyi direkt etkileyen bir unsurun da sektörün yapısının hangi şekilde ve hangi özelliklere sahip olduğudur. Ayrıca, Azerbaycan bir geçiş ülkesi olduğu için diğer sektörler gibi tarım sektöründe de bir sistem değişikliğinin uygulanması söz konusu olmaktadır. Sistem değişikliği çerçevesinde uygulanan reformlar sonucunda ülkede değişik mülkiyet biçimleri ve toprağa sahiplik sistemi şekillenmiştir. Tarıma yararlı topraklar devlet, belediye, ve özel mülkiyet olmak üzere üç yere ayrılmaktadır.

Özellikle XX. yüzyılda Azerbaycan Sovyetler Birliğinin bir cumhuriyeti olduğu dönemde tarım sektörü kendisinin altın dönemini yaşamıştır. 1990 yıllarına kadar ülkede üretilen 543.0 bin ton pamuk ürünlerinin %75'i, 1196 ton üzüm ürünlerinin %70'i, 856.2 ton sebzenin %35'i, 367 ton meyvenin %12'i, 53.0 ton tütünün %81'i esasen ham malzeme olarak ülke dışına ihraç olunmakla yüksek gelir elde edilmekteydi¹⁶⁴.

Devlet bütçesinin gelirlerinde tarım sektörünün payı %35-40'ları oluşturmaktaydı. Aynı yıllarda ülke bazında 19 pamuk imali fabrikası, 120 üzüm imali, 17 şarap, 70 meyve ve sebze konserve fabrikası, 16 çay fabrikası, 20'ye yakın et ve süt imali, 8 tütün imali müesseseleri faaliyet göstermekteydi¹⁶⁵.

¹⁶⁴ A.e.

¹⁶⁵ IFAD, **Republic of Azerbaijan, Country Strategic Opportunities Paper**, Rome, September 2003, s.7.

Planlı ekonomi döneminde ürün alışı ve satışında belirli uygunsuzluklar da bulunmaktaydı. Bu sebepten de tarımsal ticaret faaliyeti kendine has özelliği ile seçilmekteydi. Merkezden planlaştırılan üretim, satış ve mübadele sistemi esasen devletin kontrolü ile gerçekleşmekteydi. Hür rekabete esaslanan işletmecilik ve ticaret anlayışı yoktu.

Nüfusun gıda ürünleri ve sanayinin hammaddeye olan talebi ve gıda rezervleri fonu devlet tarafından önceden belirlenmekteydi. Sovyetlerin işletmecilik türleri olan “**kolhoz**”* yani kollektif işletmecilik (bundan böyle **kolhoz**) ve “**sovhoz**”ların yani sovyet işletmesi (bundan böyle **sovhoz**) ürettikleri ürünler planlanmış ve önceden yapılmış anlaşmalar esasında genellikle, devlet tedarik kurumlarına, imal fabrikalarına ve perakende ticaret yapan devlet müesseselerine gönderilmekteydi. Üretilmiş ürünler, Sovyet planlı ekonomisinin talebi gereği devlet tarafından onaylanmış genel fiyatlar çizelgesine esasen satılıyordu. Devlet tarafından yapılan satınalmalar, bu yıllar için tarımsal ticaretin daha da geliştirilmesi açısından en güvenilir ve teminatlı satış yolu olmuştur. Sovyetler döneminde tarımsal ticaretin satış kanallarından bir diğeri ise tüketim birlikleri vasıtasıyla ürünlerin alımı ve satışı olmuştur.

Böylelikle bu dönemde, yani seksenli yılların sonuna kadar tarım ürünlerinin üretimi artan tempoyla gelişmekteydi. Yalnız, XX. yüzyılın sonlarında Sovyetler Birliğinin dağılması sonucunda ekonomik ilişkiler kesilerek geleneksel pazarlar kaybedilmiştir. Diğer taraftan Dağlık Karabağ sorununun meydana çıkması ve Ermenistan’ın Azerbaycan’a askeri tecavüzü sonucunda %20’ye kadar toprakların kaybedilmesi, mülteciler ordusunun oluşması ulusal ekonomiye etki göstererek onun gelişimini zayıflatmıştır¹⁶⁶.

1990 yılına oranla 1995 yılında tarımsal ürünlerin üretimi 2, tütün 6.2, sebze 2, üzüm 4, çay 3.2, tahıl 0,35, patates 0,17, bostan ürünleri 0,38, et üretimi 2.1, süt

¹⁶⁶ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, **Azerbaycan Yerinde Pazar Araştırması**, Haz: Esin Şen, Cengiz Karabayır ve Alpaslan Emek, Ankara, Aralık 2005, s.8.

üretimi 1.1, yumurta üretimi 0,54 kez azalmıştır¹⁶⁷. Böylelikle “**kolhoz-sovhoz**” işletmecilik sistemleri yeni ekonomik ilişkiler şartlarında kendini doğrultmayarak iflas etmiştir.

Üretim esaslarının bozulması ve dağılması, hızlanmış, hastalık ve zararlı böceklerle karşı mücadele çalışmalarının yürütülmemesi, veteriner hizmetlerinin yetersizliği, hayvan seçimi ve hayvanların cins terkinin iyileştirilmesi çalışmaları pratikte zayıflamağa başlamıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını elde ettikten sonra toplum hayatında demokratik değişiklikler, ekonominin gelişim sürecinde ise piyasa ekonomisine geçiş süreci başlamıştır. Ülke ekonomisinin bütün alanlarında geçen on yıl süresinde esaslı reformlar başlatılmıştır.

Artık ülkede başlatılmış ekonomik reformların yapı unsuru olarak tarım reformlarının birinci aşaması bitmiş durumdadır. Tarımsal reformlar sonucunda ülkede bulunmuş 1970 kollektif mülkiyete dayalı üretim yerleri olan kollektif işletmeler (**kolhoz**) ve devlet işletmeleri (**sovhoz**) bazında 41 adet devlet tohumculuk ve damızlık müesseseleri oluşturulmuş, diğer çiftliklerin toprak ve teçhizatı pay alma hukukunu taşıyan vatandaşlar arasında devlet tarafından bölüştürülmüştür¹⁶⁸.

Sistem değişikliğine uğramış çiftliklere ait 1393.3 bin hektar toprak alanı 3415.9 bin kişiyi bir araya getiren 868.9 bin ailenin özel mülkiyetine devredilmiştir. Ortalama hesapla bir aileye 1.6 hektar toprak alanı verilmiştir. Tarımsal reformların yapıldığı kollektif ve devlet işletmelerinde ve diğer devlet tarımsal üretim müesseselerinin envanterinde 545902 bin Manat değerinde emlak bulunmuştur¹⁶⁹.

¹⁶⁷ ACDİK, *Azerbaycanın Statistik Göstercileri 2005*, s. 68.

** **kolhoz** – rusça ifade “kollektivnoe hozyaistvo”nun kısaltılmış şekli, “kollektif işletmecilik” anlamı taşımaktadır.

*** **sovhoz** – rusça ifade “sovyetskoe hozyaistvo”nun kısaltılmış şekli, “sovyet işletmeciliği” anlamı taşımaktadır.

¹⁶⁸ A.e.

¹⁶⁹ A.e., s.69.

Devlet İstatistik Komitesi'nin 01 Ocak 2006 yılı tarihli açıklamasına göre mülkiyetçilerin toprak ve emlak payı esasında 2651 aile çiftlikleri, 156 kooperatif, 1191 kolektif müessese, 594 diğer tarımsal müesseseler oluşturulmuştur. Hiç bir işletme şeklinde birleşmeyerek kendi işini yürüten ailelerin sayısı ise 844.0 bin kişidir. Artık ülkedeki toplam tarımsal üretimin %99.8'i özel tarım sektörüne aittir¹⁷⁰.

Piyasa ekonomisi sistemine geçiş süreciyle ilgili olarak Azerbaycan'ın tarım sektörünün mevcut durumunu aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

- Ülkenin toplam nüfusunun %48.5'i tarım için uygun kırsal alanlarda yaşıyor¹⁷¹.
- Çalışma gücü olan nüfusun yaklaşık %40'ı tarım sektöründe çalışıyor¹⁷².
- Gayri Safi Yurt İçi Hasılda tarımsal üretimin payı 2004 yılında %10,8; 2005 yılında ise %9.2 olmuştur¹⁷³.

Özel mülkiyette olan topraklar genellikle ekine yararlı topraklar olmakla ülkenin tarıma yararlı toprak sahasının %29.3'ünü oluşturmaktadır. Tablo 17'de ülkenin toprak alanları ve tarıma yararlı toprakların yüzölçümü ve payı gösterilmektedir. Özelleştirilen toprak alanları kırsal bölgelerde yaşayan 850 binden fazla aileye paylaştırılmıştır. 2004 yılının verilerine göre bir aile ortalama 1.95 ha toprak sahasına sahip olmuştur¹⁷⁴.

¹⁷⁰ ACDİK, 2007: "Kend Teserrüfatı Göstercileri", (Çevrimiçi), <http://www.azstat.org>, 19 Mart 2007.

¹⁷¹ T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, **Azerbaycan Yerinde Pazar Araştırması**, Haz: Esin Şen, Cengiz Karabayır ve Alpaslan Emek, Ankara, Aralık 2005, s.57

¹⁷² Fazil İsmayilov, **Azerbaycan'da İktisadiyyatın Herterefli İnkişaf Ettirilmesinin Bazı Problemleri**, Gence, Gence Poligrafiya Yay., 2006, s.155.

¹⁷³ ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2006, Ümumi Daxili Mehsul", (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publicatons/azfigures/2006>, 12 Ocak 2007

¹⁷⁴ A.e.

Tablo 17: Toprak Alanları

	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Bin hektar						
Toplam arazi	8660.0	8660.0	8660.0	8660.0	8660.0	8660.0
Tarıma yararlı topraklar	4740.4	4745.6	4744.9	4754.6	4754.6	4755.0
Orman arazisi	1037.4	1037.6	1037.0	1037.8	1037.8	1037.9
Topraküstu su kaynakları	399.5	399.6	398.2	398.2	398.2	392.8
Diğer topraklar	2482.7	2477.2	2479.9	2469.4	2469.4	2474.3
Yüzdeyle						
Toplam arazi	100	100	100	100	100	100
Tarıma yararlı topraklar	54.7	54.8	54.8	54.9	54.9	54.9
Orman arazisi	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0	12.0
Topraküstu su kaynakları	4.6	4.6	4.6	4.6	4.5	4.5
Diğer topraklar	28.7	28.6	28.6	28.5	28.5	28.6

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Tebii Ehtiyatlar”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/013.shtml>, 09 Mart 2007.

Azerbaycan’da yeni tarımsal yapı çerçevesinde çiftçilik ve bağcılık olmak üzere küçük ölçekli özel toprak mülkiyetleri oluşmuştur. Tarım faaliyetleri için yararlı olabilecek toprakların bir kısmı yerel yönetimlerin-belediyelerin ihtiyat fonuna ayrılmıştır. Kanunlara göre belediyelere ayrılan bu topraklar da fiziki ve hukuki şahısların kullanımına, kiralamasına ve ülke vatandaşlarına ve hukuki şahısların mülkiyetine verilebilmektedir.

Ekin ve çok yıllık çiftçilik sahalarından farklı olarak hayvancılık için kullanıma ayrılan yaz ve kış otlakları, hayvan yetiştirme alanları devlet mülkiyetinde kalmış, ülke nüfusunun hayvanları için otlak meraları belediye mülkiyetine verilmiştir. Bu alanlar kanunlara uygun olarak hayvancılık ürünleri üretimcilerine kullanım için ayrılabilir ve kiralanabilir¹⁷⁵. Çiftçilik ve hayvancılık altyapıları için önemlilik taşıyan toprak sahaları ya devlet ya da belediye mülkiyetindedir.

¹⁷⁵ ACDİK, *Azerbaycan Erzag Tehlukesizliyi 2002*, Bakü, Seda Yayınları, 2002, s. 53.

Toprak reformlarıyla toprak sahipliğinin belirlenmesi tarım sektöründe üretimin organizasyonu biçimlerinin özelliklerinin de belirlenmesine neden olmuştur. Ekin alanlarının önemli hissesinin ve çok yıllık çiftçiliğin kırsal kesime verilmesi, kolektif ve devlet işletmelerinin ve diğer tarım sektörü müesseselerinin ortadan kaldırılması, onların elinde bulunan üretim araçlarının özelleştirilerek bu alanda çalışmış insanlara verilmesi ülkede tarım sektöründe yerel nüfusun önem kazanmasıyla sonuçlanmıştır.

Reformlar sonucu toprak ve emlak payı almış ailelerin bir kısmı aile-çiftçi işletmeleri kurmuşlar. Resmi istatistik ayırmalara göre, tarım sektöründe işletmecilik türlerinin aile-çiftçi işletmeleri, tarım sektörü müesseseleri ve diğer kurumlardan oluşmaktadır. Bu bölümlenin hangi ilkeleri dikkate alarak yapıldığı belirtilmemiştir¹⁷⁶. Tarım sektörü müesseseleri ve diğer kurumlar sektörüne hukuki şahıs gibi devlet tarafından kayıtlara alınmış tarım faaliyetiyle uğraşan kurumlar; tarım sektörü üretimi kooperatifleri, küçük müesseseler ve b. sanayi esaslı piliç sektörü, gayri-tarım sektörü sahalarının esasında kurulmuş yardımcı kurumlar, ilmi araştırma, eğitim-tecrübe müesseseleri ve kurumları yer almaktadır.

Azerbaycan'ın tarım sektörünün yapısını incelediğimiz için bu sektörde esas yeri tutan ürünlerin neler olduğu, sektördeki yeri ve önemi hakkında da bilgi vermemizin yararlı olacağı kanısındayız. Azerbaycan tarım sektöründe yer alan esas ürünler: üzüm, tahıl, pamuk, fındık, çay, şekerpancarı, zeytin ve tütündür.

Tarım ve hayvancılık sektörü, petrol dışı sektörler arasında Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik gelişmesinde etkili olabilecek en önemli sektördür. Azerbaycan'daki zengin tarım alanları ve değişik iklime sahip bölgeler, geniş çeşitlilikte, kaliteli ve işlenmeye değer ürün yetiştirilmesini mümkün kılmaktadır.

¹⁷⁶ Hamza Halilov, **Agrar İktisadiyyatda Sistem Transformasiyalari ve Modernleştirme Şeraiti**, Bakü, Mütercim Yay., 2005, s. 69.

Azerbaycan’da yeryüzünde mevcut 11 iklimsel bölge türünün 9’u mevcuttur. Bu çeşitlilik subtropik iklimden tundra iklimine kadar uzanmaktadır. Bir sezonda birden fazla hasat elde etmek mümkündür. Ülke ikliminin çeşitliliği farklı ürünlerin üretimine imkan vermektedir. Kısaca iklimi tarımsal üretime oldukça elverişli olan Azerbaycan’ın başlıca tarım ürünleri ise buğday, pamuk, tütün, çay, zeytin, sebze ve meyvedir. Ülkenin kendi kendine yetecek kadar tahıl üretim potansiyeli vardır.

Sovyet döneminde büyük bir artış gösteren tahıl üretimi 1970 ve 1980’li yıllarda yıllık bir milyon tona kadar çıkmıştır. Ayrıca birim alandan elde edilen ürün miktartı da 1913 ve 1970 arasında üç kattan fazla artış göstermiştir. Sovyet yönetimi Azerbaycan’daki tahıl üretimini daha ileri seviyelere götürmek yerine şarap endüstrisi üzerinde durmayı tercih etmiştir.

1970’lerde Azerbaycan tarımının özellikle şaraplık üzüm üretimi yönünde geliştirilmesi için girişimlere başlanmıştır. Yaklaşık 70.000-80.000 hektar arazi şaraplık üzüm üretimine açılmıştır. Bu amaçla planlanan hedef 1990’larda yıllık 3 milyon ton üzüm üretimi sağlamak olmuştur¹⁷⁷.

Sovyet döneminde yukarıda bahsedilen politikalar ışığında Azerbaycan’da rejimin gerekli gördüğü üç tarımsal üretim kolu geliştirilmiştir: pamuk, şaraplık üzüm ve sebze. Bu ürünlerin çok az bir kısmı Azerbaycan’da tutulmaktaydı. Örneğin, üretilen pamuk Rusya’ya gönderilmekteydi.

Sovyet rejimi Azerbaycan’ı her zaman bağımlı kılarak kendi bünyesi içerisinde tutmaya çalışmıştır. Azerbaycan her yıl Birlik Fonu denilen kurumdan ortalama 1.200.000 ton süt ve süt ürünleri ile 35.000-40.000 ton et ve et ürünleri almaktaydı. Azerbaycan’da hayvancılığın gelişmesi için gereken hayvan yemi üretim izni merkezi yönetim tarafından verilmemekteydi. Bunun sonucu olarak Azerbaycan’da diğer Sovyet Cumhuriyetlerine oranla çok daha az et ve süt ürünleri

¹⁷⁷ Ehmedov E., M.Hacıyev, **a.g.e.**, s.83.

tüketilmiştir. Örneğin Sovyetler Birliği'nin ortalama kişi başına düşen yıllık et tüketimi 65 kg iken Azerbaycan'da bu miktar 37 kg civarında olmuştur¹⁷⁸.

Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra, özelleştirmenin başlamasıyla birlikte tarım arazilerinin de özel mülkiyete devredilmesini Bağımsız Devletler Topluluğu içerisinde uygulayan tek ülke olmuştur. Toprakta devlet mülkiyetinden özel ve kolektif mülkiyete geçiş büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir.

SSCB'nin dağılmasından sonra eski tarımsal ürün pazarını büyük ölçüde kaybeden ve genelde üretim gücü içinde bulunan Azerbaycan'ın tarımsal üretimi 1990-1995 yılları arasında %48 oranında azalmıştır¹⁷⁹. Azerbaycan'da tarımda kendi iç yapısına uygun yeni devlet politikaları ile sektöre işlevsellik kazandırılması sonucu, Sovyet rejimi ve sonrasındaki geçiş sürecinde üretimi azalan tarım ürünleri üretiminde yeniden artış yaşanmaya başlamıştır. Ülkede Sovyet rejimi döneminde azaltılan ürünler tekrar üretim olanağı kazanma aşamasındadır.

Yıllara göre Azerbaycan'ın bitkisel ve hayvansal ürünler üretiminde de önemli artışlar olduğu görülmektedir. Ülkenin tarım sektöründe sebze üretiminin önemli bir yeri bulunmaktadır. Eskiden pamuk ekilen pek çok alanda çiftçiler pamuğa göre daha çok gelir getiren sebze üretimine yönelmişlerdir. Sebze üretiminde önemli bölgeler Lenkaran-Astara ve Guba-Haçmaz bölgeleridir. Sebze yetiştirilen alan toplamı 1991 yılında 39 bin hektarken 2003 yılında 73.1 bin hektar alanda sebze üretimi gerçekleştirilmiştir¹⁸⁰. 1992-1995 yıllarında yılda ortalama 450-500 bin ton sebze üretilirken, 2004 yılında bu miktar 1.076,2 bin tona ulaşmıştır¹⁸¹. Üretilen sebzelerin başında domates, yeşil yapraklı sebzeler, kavun, karpuz ve salatalık gelmektedir.

¹⁷⁸ Aras, **a.g.e.**, s.80., TİKA, 2005: "Azerbaycan-Türkiye Tohum Üretim ve Araştırma İşletmesi Projesi ile İlgili Görüntüler", (Çevrimiçi), <http://www.tika.gov.tr/>, 22 Mayıs 2007.

¹⁷⁹ Aras, **a.g.e.**, s.90.

¹⁸⁰ "Kend Teserrüfatı Göstercileri, Bitkicilik", (Çevrimiçi) http://www.azerbaijan.az/_Economy/_Agriculture/_agri-culture_a.html, 09 Mart 2007.

¹⁸¹ Aras, **a.g.e.**, s.96.

Azerbaycan ekonomisinin %26.4 büyüdüğü 2005 yılında tarımsal üretimdeki artış sadece %4.6 olmuştur. Diğer önemli bir nokta ise tarımsal üretim artışının son yıllarda hız kestiğidir. 2000 yılında %12.1 olan artış, 2001 yılında %11.1'e, 2002 yılında %5.3'e inmiş ve 2003 yılında %5.6 olarak gerçekleşmiştir¹⁸².

Ülkede ilk kez çay üretimi 1930'lu yıllarda Lenkeran-Astara bölgesinde gerçekleştirilmiştir. Sovyet döneminde çay üretimi 1960'lı yılların sonu ve 1970'li yılların başında en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Azerbaycan'ın çay üretimi 1970'lerde 34.000 ton civarında iken bu miktar geçen zaman zarfında azalarak 1.900 tona kadar düşmüştür¹⁸³. Bu durum o zamanlarda ülkede çalışır durumda çay işleme fabrikasının bulunmayışından kaynaklanmaktadır. Bakü'de bulunan çay fabrikaları Türk şirketlerince satın alınmış ve çiftçiler yeniden çay üretimine başlamıştır. Bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınması ile ilgili devlet programı çerçevesinde Lenkeran ve Astara'nın da yer aldığı ülkenin güney bölgesinde çaycılığın geliştirilmesi için bazı önlem ve teşvikler uygulanmaktadır. Devlet programına uygun olarak 2007 yılında Lenkeran bölgesinde çaycılığın geliştirilmesinden 19 milyar Manat gelir elde edilmesi hedeflenmiştir¹⁸⁴.

Pamuk üretiminde eskiden önemli bir yere sahip olan ülkede üretim, büyük kısmı Rusya ve Özbekistan'dan gelen nitrojen gübre ve biçme makineleri gibi girdilerin eksikliği ve bunların yedek parça fiyatlarındaki artışlar nedeniyle düşmüştür. Ülkenin pamuk üretimi potansiyelini yılda 830 bin ton olduğu söylenmektedir. Azerbaycan'ın pamuk üretiminin %70'i hammadde olarak ihraç edilmektedir¹⁸⁵. Önemli ölçüde pamuk üretilmesine rağmen, pamuk işleme tesisleri az sayıdadır. Pamuk işleme tesislerinin ve giyim sanayiinin çok gelişmemiş olması nedeniyle Azerbaycan kendi pamuğunun yukarıda gösterildiği gibi çok büyük bir kısmını ihraç etmektedir.

¹⁸² "Kend Teserrüfatı", (Çevrimiçi) http://www.azerbaijan.az/_Economy/_Agriculture/_agriculture_a.html, 09 Mart 2007.

¹⁸³ Ehmedov E., M. Hacıyev, **a.g.e.**, s.86.

¹⁸⁴ Aras, **a.g.e.**, s.94.

¹⁸⁵ **A.e.**

Ülkede tütünçülük daha çok Şeki-Zagatala bölgesinde gelişmiştir. Sovyet döneminin son yıllarında 62 bin metrik tona ulaşan tütün üretimi bağımsızlık sonrası dönemde önemli oranda azalma kaydetmiştir¹⁸⁶. Azerbaycan yabancı ülkelere tütün ihraç edememektedir. Yurt dışına tütün ihraç edilmesi için ülke arazisinde 20-25 bin ton tütün ithal edilmelidir. Azerbaycan’da ise yılda toplam 4 bin ton tütün yaprağı üretmek mümkündür. Ülkenin sigara üreticileri esas hammaddeyi yabancı ülkelere getirmekteler. Ülkede üretilen tütün yaprağının kalitesinin düşük olması ise bazı bölgelerin bu saha ile henüz yeni ilgilenmeye başlamasından kaynaklanmaktadır.

Ülkede geliştirme potansiyeli olan alanlardan biri de fındık üretimi ve buna ait sanayi faaliyetleridir. Fındık, başta Zagatala olmak üzere Bakü, Guba ve Haçmaz’da üretilmektedir. Kabuklu fındığın %65’i AB’ye ihraç edilmektedir¹⁸⁷. 2006 yılında AB ülkelerine fındık ihracı, üründe bazı sağlığa zararlı maddelerin olduğu nedeniyle durdurulmuş, sonralar bu önleme ortadan kaldırılmıştır¹⁸⁸.

Ülkede üretiminin tekrar gündeme geldiği bir başka ürün de şekerpancarıdır. Azerbaycan, Sovyet rejimi döneminden önce önemli miktarda şekerpancarı üretmekteydi. Ancak Sovyetler Birliği zamanı Ukrayna’nın bu ürünü üretmesi ve Sovyetlerin tüm ihtiyacını karşılaması dolayısıyla merkezi planlı ekonominin ve üretimin şartları nedeniyle Azerbaycan’da şekerpancarı üretimi durdurulmuştur. Bağımsızlıktan sonra Beylegan, Nahçıvan, Sabirabad, İmişli ve Salyan yörelerinde tekrar üretilmeye başlanmıştır. Ülkede şekerpancarı fabrikasının olmaması nedeniyle 2006 yılına kadar üretilen şeker pancarı Türkiye’ye ve İran’a işlenmek üzere gönderilmekteydi. 2006 yılından sonra ise “Azersun” Holding bünyesinde İmişli’de şekerpancarı fabrikası açılmıştır. Bölgesel sosyo-ekonomik kalkınma programı çerçevesinde Nahçıvan, Şeki, Masallı ve Bilesuvar bölgelerinde şeker fabrikalarının kurulması planlanmıştır¹⁸⁹. Ülkede Kobustan, Şirvan, Muğan arazisi ve Abşeron

¹⁸⁶ Ehmedov E., M. Hacıyev, **a.g.e.**, s.87.

¹⁸⁷ Aras, **a.g.e.**, s.92.

¹⁸⁸ Azerbaycan Gazetesi, 2008: “Fındık İhracatında Bu Yıl da Problem Olmayacak”, **Azerbaycan Gazetesi**, (Çevrimiçi) <http://azerbaijan.news.az/index.php?Lng=aze&Pid=20441>, 24 Şubat 2008.

¹⁸⁹ Aras, **a.g.e.**, s.92.

ilinin bazı yöreleri zeytin üretimine uygundur. Tablo 18’de Azerbaycan’da üretilen başlıca tarım ürünleri ve miktarı yer almaktadır.

Tablo 18: Başlıca Tarım Ürünleri Üretimi (Bin Ton)

Ürün Adı	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Tahıl	1.540,0	2.016,6	2.195,9	2.057,1	2158,2	2126,9	2078,3
Patates	469,0	605,8	694,9	769,0	930,4	1083,1	999,3
Sebzeler	780,8	916,4	974,6	1.040,0	1076,2	1126,6	1185,8
Pamuk	91,5	83,6	80,4	99,5	135,7	196,4	130,1
Tütün	17,3	12,7	3,3	4,7	6,5	7,1	4,85
Yeşil Çay Yaprağı	1,1	1,4	1,4	0,944	1,048	0,7	0,65
Üzüm	76,8	68,1	62,1	65,0	54,9	79,7	94,1
Diğer Meyveler	738	788,4	847,1	926,1	775,7	625,1	661,4
Et (Diri Çekide)	195,8	205,4	223,6	239,9	254,5	262,8	273,6
Süt	1.031,1	1.073,4	1.119,8	1.167,8	1213,7	1251,9	1299,5
Yumurta (Milyon Adet)	542,6	554,0	561,6	670,6	829,4	874,6	760,9
Kirli Yün	10,9	11,2	11,8	12,1	12,3	13,1	13,6
Ayçiçeği Tohumu	---	5,3	11,2	18,9	---	---	---
Şeker Pancarı	---	41,3	115,8	129	56,8	---	---

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Bitkiçilik, Heyvandarlık”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/indexaz>, 21.04.2007.

Azerbaycan’da tarım sektörünün yapılaşması aşamasının sonuçlanmadığı için bununla ilgili zamanla yapılacak reformlar, tarım sektörünün gelişme potansiyelinin gerçekleştirilmesi bakımından önem taşımaktadır.

2.4.1.2. Azerbaycan'da Hayvancılık, Arıcılık ve Balıkçılık Sektörlerinin Genel Durumu

Ülke genelinde 1996 yılına kadar devlete ait hayvanların hemen hepsi (%99.8 büyükbaş ve %98 küçükbaş) özel sektöre dağıtılmıştır¹⁹⁰. Kalan miktar ise hükümet tarafından damazlık amacıyla kullanılmak için devlete ait işletmelerde kalmıştır. Bağımsızlık sonrası hayvancılık ülke ihtiyacını karşılayacak şekilde gelişmiştir. Fakat 1998 yılına kadar hayvancılık sektöründe büyük düşüşler meydana gelmiştir. Ülkede geçmişle mukayese edildiğinde et ve süt ürünleri üretimi artış kaydetmektedir. Bu üretimlerin hepsi özel çiftliklerce sağlanmaktadır. Ülkede gerçekleştirilen özelleştirme sonucu 1998'den itibaren büyükbaş hayvan yetiştiriciliği artmaktadır. Ayrıca ülkede süt ürünlerinin kalitesi de geliştirilmektedir. Azerbaycan şirketleri 15 çeşidin üstünde süt mamülünü üretmektedir¹⁹¹.

Hayvancılık ürünlerinin üretimiyle ilgili veriler Tablo 19'da yer almaktadır. Tablodan da görüldüğü gibi hem hayvancılık ürünleri üretimi, hem de hayvan sayısı sürekli olarak artmaktadır. 2003 yılı ile karşılaştırıldığında 2004'te tarım sektöründe toplam ürün %4.6, bitkisel üretimde %3.6 olurken hayvancılık üretiminde bu artış %6 oranında olmuştur¹⁹². Azerbaycan'ın kırmızı et ithal etmediğini, ancak tavuk ithal ettiğini söylemek mümkündür. 2004 yılı verilerine göre et ürünlerinin %24'ü ve yumurtanın %35'i ithal edilmektedir.

Tablo 19'daki verileri incelediğimiz zaman et üretiminde 1990 yılına oranla 1998 yılına kadar gerileme yaşanmış ve bu gerileme 1998 yılı ardından yeniden artış sürecine dönüşmüştür¹⁹³. Süt üretiminde ise 1997 yılına kadar azalmanın ardından yeniden artış sürecine girilirken, 1997-2004 yıllarında üretiminin hem devamlı olarak artış kaydettiği hem de 1990 yılı üretim düzeyinin üzerinde olduğu görülmektedir.

¹⁹⁰ Aras, **a.g.e.**, s.92.

¹⁹¹ "Kend Teserrüfatı", (Çevrimiçi) http://www.azerbaijan.az/_Economy/_Agriculture/_agriculture_a.html, 09 Mart 2007.

¹⁹² ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Heyvandarlık", (Çevrimiçi) <http://azstat.org/publications/azfigures/2007/az/013.shtml>, 09 Mart 2007.

¹⁹³ **A.e.**

Yumurta üretiminin de 1998 yılına kadar azalma kaydettiği, bu yıldan sonra ise yeniden artışa geçtiği görülmektedir¹⁹⁴.

Arıcılık: Ülkede arıcılık ürünü olarak en fazla üretilen ürün bal olmaktadır. Ancak ülkede polen, arı sütü, mum, çiçek tozu gibi ürünlerin de üretimi mümkündür. Arı üretim teknolojisi ve arıları muhafaza metotları ülkede aşağı düzeydedir. Ülkenin bala olan talebinin yerli üretimle karşılanması için şimdiki üretimin defalarca artırılması gerekmektedir. Böyle bir artışa ülkenin iklim şartları, zengin bitki örtüsü ve arı türleri imkan vermektedir. Bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınması ile bağlı devlet programında arıcılık sahasının kalkınmasına özel önem verilmektedir. Bu amaçla arıcılıkla uğraşan ailelerin sayısının 5 kat artırılması hedeflenmektedir¹⁹⁵.

Balıkçılık: Hazar Denizi'nin dünya piyasasındaki önemini artıran sektörlerden birisi de balıkçılık sektörüdür. Hazar Denizi, Petrol ve doğal gaz rezervlerinin yanı sıra kaliteli ve zengin balık rezervlerine de sahip kapalı su havzasıdır. Dünya'da en kıymetli balık türlerinden biri olan Mersin balığının esas vatanı Hazar Denizi sayılmaktadır. Mersin balığı aynı zamanda havyar elde edilen balık türüdür. Hazar'da, özellikle Mersin balığı ve bu balığın ürünü olan havyar üretimi önemli bir ekonomik gelir olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁹⁶. BDT ülkelerinde Hazar havzası, balık avının %55-56'sını, yiyecek balık ürünlerinin %40-42'sini, balık konserve ürünlerinin %50'sini sağlamaktadır¹⁹⁷.

Ülkede balıkçılığın gelişmesi için gerekli ve yeterli şartların olmasına karşın nüfusun balık ve balık ürünleri ile temini minimum düzeydedir. Nüfus artışı göz önüne alındığında balık ve balık ürünlerine mevcut talep 100 bin tondan fazla olmaktadır. Ancak yılda reel olarak elde edilen balık ve balık ürünleri bu rakamın %20'sine tekabül etmektedir. 1997-2004 yılları arasında ülkede balık avlanmasında bir artış kaydedilmiştir. 2005 yılına gelindiğinde balık avının 25 bin tona yaklaştığı

¹⁹⁴ A.e.

¹⁹⁵ Aras, a.g.e., s.111.

¹⁹⁶ A.e., s.105.

¹⁹⁷ Nebi Nebiyev, **İktisadiyyat, Cemiyyet ve Ekoloji Mühiti**, Ağrıdağ Neşriyatı, Bakü, 2000, s.221.

görülmektedir¹⁹⁸. Son yıllarda Dünya Bankası gibi uluslararası finans kuruluşlarının ve yabancı müteşebbislerin desteği ile gerçekleştirilen projelerle balık üretimi ve işleme potansiyeli arttırılmaya çalışılmaktadır.

Tablo 19: Hayvancılık Ürünleri Üretimi

Yıllar	Et (bin ton)	Süt (bin ton)	Yumurta (milyon adet)
1990	175.5	970.4	985.3
1991	153.5	947.7	958.2
1992	112.7	850.4	812.2
1993	92.5	798.5	584.5
1994	84.4	783.7	494.0
1995	82.0	826.5	455.8
1996	85.7	843.3	477.3
1997	90.5	881.5	492.4
1998	99.9	946.5	509.0
1999	104.6	993.4	526.3
2000	108.7	1031.1	542.6
2001	114.1	1073.7	555.5
2002	124.6	1119.9	561.6
2003	134.4	1167.8	670.6
2004	154.5	1213.7	829.4
2005	149.3	1251.9	874.6
2006		1299.5	760.9

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Heyvandarlık”, (Çevrimiçi)
<http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/013.shtml>, 09 Mart 2007.

2.4.1.3. Milli Gelir, İstihdam ve Dış Ticaret Açısından Tarım Sektörünün Önemi

Tarım sektörü, Azerbaycan ekonomisinde en önemli sektörlerden birini teşkil etmektedir. Nüfusun yaklaşık %40’lık kısmı tarım sektöründe istihdam edilmekle

¹⁹⁸ A.e.

beraber ülkede çalışanların ortalama aylık gelirlerinin en az olduğu sektör de tarım sektörü olmaktadır¹⁹⁹. Gelişmiş ülkelerde tarım ile uğraşan bir şahıs 50-60 kişiyi geçindirdiği halde Azerbaycan'da tarım faaliyetiyle uğraşan bir şahıs kendi ailesinin geçimini ancak temin edebilmektedir.

Bu alanda 1996 yılında sürdürülen reform çalışmaları hızlı bir şekilde devam etmektedir. Bağımsızlıktan sonra ilk defa 1996 yılında bir çok tarım ürününde üretim artışı görülmüştür. Özel sektör işletmelerinde geçen yıla göre ekim alanları %170, büyük baş hayvan sayısında ise %12 oranında artış görülmüştür. Özel sektörün tarım ürünlerindeki payı %3-4 olmuştur. 1995 yılına göre 1996 yılında tahıl üretiminde 97 bin ton (%11), patates üretiminde 54 bin ton (%34), sebze üretiminde 162 bin ton (%38), pamuk üretiminde 247 ton (%0.1), et üretiminde 3500 ton (%4.3), süt üretiminde 15 bin ton (%1.8), yumurta üretiminde 21 milyon adet (%4.5) ve yün üretiminde ise 65 ton (%1.7) artış olmuştur²⁰⁰.

2006 yılı için resmi istatistik açıklamaya göre, ekin sahalarının ve hava durumlarının bitkicilik ürünlerinin yetiştirilmesi için elverişsiz olmasına rağmen, tarım ekonomisi ürünlerinin üretimi alanında belirli başarılar elde edilmiş ve bazı ürünlerin üretimi artmıştır. Resmi istatistik verilere göre, 2006 yılında mısırla beraber, 2078.3 bin ton tahıl, 999.3 bin ton patates, 1185.8 bin ton sebze, 661.4 bin ton meyva, 130.1 bin ton pamuk, 94.1 bin ton üzüm, 4845 ton tütün, 169.3 bin ton şeker pancarı, 655 ton çay yaprağı üretilmiştir²⁰¹.

Hayvancılık alanında hayvanların sayısı ve hayvancılık ürünlerinin üretimi artmıştır. 2006 yılında 273.6 bin ton et, 1299.5 bin ton süt, 760.9 milyon adet yumurta, 13.6 bin ton yün ve 63 bin ton ipek böceği üretilmiştir²⁰².

¹⁹⁹ İsmayılov, **a.g.e.**, s.155.

²⁰⁰ ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Bitkicilik, Heyvandarlık", (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/indexaz>, 21.04.2007.

²⁰¹ **A.e.**

²⁰² ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Kend Teserrüfatı", (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/indexaz>, 22.04.2007.

Tablo 20’de 2000-2006 yılları itibariyle tarım sektörünün GSYİH içindeki payı gösterilmektedir. Tablodan da görüldüğü gibi, tarım sektörünün GSYİH içindeki payı her geçen yıl azalmıştır. 2000 yılında GSYİH içinde tarım sektörünün payı %15.9 olduğu halde 2006 yılında bu oran %6.9 olmuştur. Aslında sanayi sektörünün gelişmesi ve tarım sektörünün GSYİH içindeki payının azalması ancak tarımda verimliliğin yükselmesi bir kalkınma süreci olarak kabul görülmektedir. Ancak Azerbaycan’da bu durum yüksek verimlilikle beraber gerçekleşmemektedir. Devlet kurumlarının açıklamalarına göre ülkede tarım ürünlerinin üretiminin aşağı yukarı hepsi özel sektör tarafından üretilmiştir²⁰³.

Tablo 20: Tarım Sektörünün GSYİH İçindeki Payı (2000-2006)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Tarım sektörü, Avcılık ve Ormancılık	15.9	14.7	13.8	12.2	10.8	9	6.9
Balıkçılık	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Kend Teserrüfatı”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/013.shtml>, 09 Mart 2007.

Tablo 21’de ise tarım sektörünün yıllar itibariyle büyüme hızı yer almaktadır. 2001-2005 yılları arasında sektörde büyüme hızı aynı oranlar civarında gerçekleşse de 2006 yılında büyüme hızı keskin şekilde azalmış ve sadece %0.9 olarak gerçekleşmiştir.

²⁰³ ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Kend Teserrüfatı”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/in dexaz>, 22.04.2007.

**Tablo 21: GSYİH’da ve Tarım Sektöründe Büyüme Hızı
(Bir Önceki Yıla Oranla)**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
GSYİH’da Büyüme (%)	11.1	9.9	10.6	11.2	10.2	26.4	34.5
Tarım Sektörünün Büyüme Oranı (%)	12.1	11.1	6.4	5.6	4.6	7.5	0.9

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Kend Teserrüfatı”, (Çevrimiçi), http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/001.shtml#t1_5, 09 Mart 2007.

Bağımsızlığını kazandıktan sonraki ilk dönemde Azerbaycan’da diğer sektörlerde olduğu gibi dış ticarete de çok büyük boyutta gerileme yaşanmıştır. Azerbaycan’ın ihracatında tarım ürünlerinin payı keskin şekilde düşmüştür. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin 1996 yılında yaptığı 631.2 milyon ABD Doları tutarındaki toplam ihracatının, 55 milyon ABD Dolarından fazlasını tarım ürünleri oluşturmuştur. Bu rakam tarım ürünlerinin ihracatta payının sadece %8.7 olduğunu göstermektedir²⁰⁴.

Son yılların verilerini dikkate aldığımız zaman, Azerbaycan’ın 2004 yılında gerçekleştirdiği 3,61 milyar ABD Dolarlık toplam ihracatının %4,2’sini, 154,9 milyon ABD Dolarla tarım ve gıda sanayi ürünlerinin birlikte ihracatı oluşturduğunu görmekteyiz. Bu ürün grubu ülkenin toplam ihracatı içinde önemli bir paya sahip olmamakla birlikte, son yıllarda ihracatının artış eğiliminde olduğu görülmektedir. 2004 yılı toplam tarım ve gıda sanayi ürünleri ihracatı bir önceki yıla göre %21.4 oranında artış göstermiştir²⁰⁵.

Azerbaycan’ın tarım ve gıda sanayi ürünleri ihracatı genel olarak incelendiğinde, ihracatı gerçekleştirilen ürün çeşidinin çok sınırlı sayıda olduğu ve ihracatta Rusya Federasyonu başta olmak üzere bir kaç ülkeye büyük bir bağımlılık bulunduğu görülmektedir. Ancak, Azerbaycan’da uygulanan tarım politikaları

²⁰⁴ FAO, 2005: “Total Agricultural Imports”, (Çevrimiçi) http://faostat.fao.org/Portals/_Faostat/documents/xls/Total_Agricultural_Imports.xls, 22 Nisan 2007.

²⁰⁵ FAO, 2005: “Key Statistics of Food and Agriculture External Trade”, (Çevrimiçi) http://www.fao.org/es/ess/yearbook/vol_1_2/pdf/Azerbaijan.pdf, 22.Nisan 2007.

sonucunda, bu ürün grubunun üretiminde gerçekleşmesi beklenen artışlar paralelinde, ihracatının ve ihraç edilen ülke sayısının artacağı tahmin edilmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti iklim, toprak özellikleri ve diğer imkanlar açısından kendi ihtiyacını karşılayacak bir potansiyele sahiptir. Ancak, daha önce belirtilen faktörlerin etkisiyle bugün tarım ürünlerinin bir bölümünde ihtiyacını karşılayamamakta olup, bu nedenle çeşitli ülkelerden 1996 yılında 269 milyon ABD Dolar tutarında gıda maddesi ithal etmek zorunda kalmıştır. Bu da Azerbaycan'ın aynı dönemdeki toplam ithalatının %30'una denk gelmektedir²⁰⁶. Bundan sonraki yıllarda da Azerbaycan'ın ithalatında gıda ürünlerinin payı aynı düzeylerde kalmıştır.

Azerbaycan'ın yaklaşık 3,5 milyar ABD Doları olarak gerçekleşen 2004 yılı toplam ithalatının %11.8'ini 414.58 milyon ABD Dolarlık tarım ve gıda sanayi ürünleri oluşturmuştur. 2003 yılına göre %33.3 artış gösteren toplam tarım ve gıda sanayi ürünleri ithalatı içinde en çok hububat ithalatı gerçekleştirilmektedir. 193.12 milyon ABD Dolar olarak gerçekleşen hububat ithalatı toplam tarım ve gıda sanayi ürünleri ithalatının %46.6'sını oluşturmaktadır. 2004 yılı hububat ithalatı bir önceki yıla göre %67.8 gibi önemli bir oranda artış göstermiştir²⁰⁷. 2005 yılında Azerbaycan'da gıda ürünlerinin dış ticaretinde 121 milyon ABD Dolar açık oluşmuştur. 2004 yılına oranla 2005 yılında gıda ürünlerinin ithalatının toplam ithalat içindeki payı %11.8'den %10.7'ye düşmüştür. Gıda ürünleri gruplarından hayvansal ürünlerin ithalatı %17.4, hayvansal ve bitkisel yağlar ve piyler %70,9, hazır gıda ürünleri, alkollü ve alkolsüz içecekler, tütün mamüllerinin ithalatı %26,4 artmış, bitkisel ürünlerin ithalatı %25.9 azalmıştır. 2004 yılına oranla 2005 yılında ülkede gıda ürünlerinin ihracatı 2,1 kez artmıştır²⁰⁸. 2005 yılında Azerbaycan tarım ürünleri ihracatına göre 220 Dünya ölkesi sıralamasında 100. sırayı almıştır²⁰⁹.

²⁰⁶ FAO, 2005: "Total Agricultural Imports", (Çevrimiçi) http://faostat.fao.org/Portals/_Faostat/documents/xls/Total_Agricultural_Imports.xls, 22 Nisan 2007.

²⁰⁷ A.e.

²⁰⁸ ACDİK, 2007: "Erzag Tehlikesizliği Üzere İnformasiya Sistemi", (Çevrimiçi) http://www.azstat.org/foodsecurity/bull_2006/az/002.shtml, 30 Nisan 2007

²⁰⁹ FAO, 2006: FAO Country Statistics, (Çevrimiçi) http://faostat.fao.org/Portals/Faostat/documents/xls/Total_Agri-cultural_Exports.xls, 15 Mayıs 2007

Tablo 22’den görüldüğü gibi 1999 yılından 2005 yılına kadar olan dönemde gıda ürünlerinin ithalatı yaklaşık 2 defadan fazla artmıştır. Ancak gıda ürünlerinin toplam ithalattaki payı 1999 yılından 2005 yılına gelindiğinde gıda ürünlerinin toplam ithalattaki payı azalarak %20.1’den %10.6’ya kadar gerilemiştir. Aynı resmi istatistik verilere göre gıda ürünlerinin ülkenin toplam ihracatındaki payı 1999 yılında %6.5 olsa da 2005 yılına kadar bu oran daha düşük düzeyde gerçekleşmiştir. 2005 yılında ise gıda ürünlerinin toplam ihracattaki payı %7.1 olarak ilk kez 1999 yılındaki düzeyi aşmıştır.

Tablo 22: Yıllara Göre Gıda Ürünlerinin İhracatı ve İthalatı Değişimi

	1999	2001	2002	2003	2004	2005
İthalat						
Gıda ürünleri ithalatı (Milyon ABD Dolarıyla)	207.5	234	238.1	310.9	414.6	447.5
Gıda ürünleri ithalatının toplam ithalattaki payı (%)	20.1	16.4	14.3	11.8	11.8	10.6
İthalatı yapılmış gıda ürünleri gruplarının toplam gıda ürünleri ithalatındaki payları						
Hayvansal ürünler	12.8	14.8	14.4	12.2	9.2	10
Bitkisel ürünler	55.9	49.9	44.6	47	56	38.4
Piyler, Hayvansal ve bitkisel yağları	6.1	5.5	5.7	8	7.4	8.1
Hazır gıda ürünleri, alkollü ve alkolsüz ürünler, tütün	25.2	29.8	35.3	32.8	27.5	43.5
İhracat						
Gıda ürünleri ihracatı (Milyon ABD Dolarıyla)	60.2	55.5	67.7	127.6	154.9	326.7
Gıda ürünlerinin toplam ihracattaki payı (%)	6.5	2.4	3.1	4.9	4.3	7.5
İhracatı yapılmış gıda ürünü gruplarının toplam gıda ürünleri ihracatındaki payları						
Hayvansal ürünler	1	0.5	0.2	1.3	0.8	0.4
Bitkisel ürünler	37.7	37.3	52.5	47.1	46.6	59.2
Piyler, Hayvansal ve bitkisel yağları	5.6	5.3	6.3	32.2	31.2	20.9
Hazır gıda ürünleri, alkollü ve alkolsüz ürünler, tütün	55.7	56.8	40.9	19.3	21.4	19.4

Kaynak: ACDİK, 2007: “Erzag Tehlikesizliği Üzere İnformasiya Sistemi”, (Çevrimiçi) http://www.azstat.org/foodsecurity/bul1_2006/az/002.shtml, 30 Nisan 2007.

Tablo 23'te FAO'nun istatistik verilerine göre Azerbaycan'da 1992 ve 2005 yılları arasında tarım ürünlerinde gerçekleşen ihracat ve ithalat verileri verilmiştir. Bu verilerden yola çıkarak aynı tabloda ülkenin tarım ürünleri ihracatının ithalatı karşılama oranları hesaplanmıştır. 1992'ten başlayarak bu oranda düşüş yaşanmıştır. 2005 yılında tarım ürünlerinin ihracatının ithalatını karşılama oranı 2004 yılına oranla 2 kez artış kaydetmiştir.

Tablo 23: Tarım Ürünlerinde Gerçekleşen İhracat ve İthalat Rakamları, İhracatın İthalatı Karşılama Oranları

Yıllar	Tarım Ürünlerinin İhracatı (Bin ABD Doları)	Tarım Ürünlerinin İthalatı (Bin ABD Doları)	Tarım Ürünlerinde İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1992	169782	264760	64,13
1993	181427	328153	55,29
1994	161624	390258	41,41
1995	169251	494973	34,19
1996	138300	367105	37,67
1997	167282	345854	48,37
1998	125529	379827	33,05
1999	83086	235530	35,28
2000	125883	305348	41,23
2001	67776	220154	30,79
2002	77934	264933	29,42
2003	116176	352203	32,99
2004	135000	531738	25,39
2005	303930	599311	50,71

Kaynak: FAO, 2006: FAO Country Statistics, (Çevrimiçi) http://faostat.fao.org/Portals/_Faostat/documents/xls/Total_Agricultural_Exports.xls 15 Mayıs 2007 ve
FAO, 2006: "Total Agricultural Imports", (Çevrimiçi) http://faostat.fao.org/Portals/_Faostat/documents/xls/Total_Agricultural_Imports.xls 24 Nisan 2007.

Tablo 24'te 2006 yılı için gıda ürünlerinin dış ticareti verileri yer almaktadır. 2006 yılında gıda ürünlerinin toplam ithalatı payı %10.6 düzeyinde kalmıştır. Gıda ürünlerinin ithalatında ise en yüksek payı hazır gıda ürünleri almaktadır. Gıda ürünlerinin toplam ihracattaki payı ise tekrar düşerek %5.1 olmuştur. İhracatta bitkisel ürünlerin payı %2.5, hayvansal ve bitki yağlarının payı %1, hazır gıda

ürünleri, alkollü ve alkolsüz içecekler, tütün mamüllerinin payı %1.6 düzeyinde kalmıştır²¹⁰.

Tablo 24: Gıda Ürünlerinde Dış Ticaret Verileri (2006 Yılı)

Grupların adı	İthalat Bin ABD Doları	%	İhracat Bin ABD Doları	%
Toplam ihracat ve ithalat	5267639,5	100,0	6372157,0	100,0
Hayvansal ürünler	41207,0	0,8	647,9	0,0
Bitkisel ürünler	201665,8	3,8	156295,1	2,5
Hayvansal ve bitkisel yağlar ve piyler	40655,7	0,8	63369,7	1,0
Hazır gıda ürünleri, alkollü ve alkolsüz ürünler, tütün	273233,4	5,2	101742,0	1,6

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Xarici Ticaret”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/018.shtml>, 30 Nisan 2007.

2.4.2. Sanayi Sektörü

Azerbaycan’da sanayi işletmelerinin tümü Sovyetler Birliği dönemindeki başka cumhuriyetlerle ilişkili olduğundan bağımsızlık sonrasında sanayi sektöründe büyük problemler yaşanmıştır. Bağımsızlık öncesi dönemlerde Azerbaycan ekonomisinde sanayi sektörü çok önemli yere sahip olmuştur. İstatistiki verilere göre, 1988 yılında milli gelirin %42.1’i sanayi sektörünün payına düşmüştür²¹¹. Bağımsızlık sonrası ilk yıllar sanayi işletmelerinin serbest piyasa ekonomisine uyumlaştırılma dönemi olarak değerlendirilebilir. Sanayi ürünleri üretimi 1991-1994 yıllarında düşmeye başlamış, sanayi işletmeleri üretim kapasitesini düşürmüş ve %15-%20 kapasiteyle çalışmaya başlamışlar²¹².

1995 yılı sonunda sanayi ürünleri üretiminde 1990 yılına oranla %70 gerileme yaşanmıştır²¹³. Bağımsızlığın ilk yıllarında sanayi üretimi alanında devlet

²¹⁰ ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Kend Teserrüfatı”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/az-figures/2007/az/018.shtml>, 30 Nisan 2007.

²¹¹ Aras, **a.g.e.**, s. 77 ve Ehmedov E, M. Hacıyev, **a.g.e.**, s.38.

²¹² Nadirov ve d., **a.g.e.**, s.157.

²¹³ Eyyubov, **a.g.e.**, s.71.

yönetiminin zayıflaması, uyumlu bir istikrar programının olmaması ve işletmelerin denetimden uzak kalması ise, sanayi üretiminde hızlı düşüşün esas nedenleri olmuştur.

Azerbaycan ekonomisinin petrole dayalı olması nedeniyle, sanayi sektörünün temelini petrol ve yan sektörleri oluşturmaktadır. Azerbaycan sanayi potansiyelinin %20'lik kısmını, petrol işletme makineleri üretim sektörü ve bununla ilgili makine ve inşaat sektörü oluşturmaktadır. Petrol işletme makineleri üretimi Azerbaycan'ın en eski ve ana sanayi dalıdır. SSCB döneminde bu sektör, SSCB ihtiyaçlarının %70'ini karşılamaktaydı²¹⁴. Ancak çok eski teknoloji ile üretim yapılması, hammadde ve yedek parça yokluğu gibi nedenler, ülke ihtiyaçlarının çok üstünde kapasiteye sahip olan fabrikaların ya eski kapasitelerinin çok altında üretim yapmasına ya da kapanmasına neden olmuştur.

Hükümet petrole bağlı endüstrileri stratejik sanayi dalları olarak kabul etmiş ve özelleştirme kapsamına almıştır. 1995 yılından başlayarak ülkede reformların uygulanması süreci belirlenmiş ve ayrıca ortak üretim amacıyla yabancı yatırımcıları ülkeye çekmek üzere bir program başlatılmıştır.

Petrol ve petrol ürünleri ağırlıklı bir sanayi yapılanmasına sahip olan Azerbaycan'da 1990 yılından itibaren hızla düşen sanayi üretimi siyasi ve ekonomik istikrarın sağlanmağa başladığı 1995 yılından itibaren tekrar yükselme trendine girmiştir. 1994 yılında %20.8 olan oran 1995'de %29.6 olarak gerçekleşmiştir²¹⁵.

1995 yılından itibaren ülkede yeni sanayi işletmeleri kurulmaya başlamıştır. Yeni kurulan sanayi işletmelerinin %90'ı özel sektöre ait küçük ve orta ölçekli işletmelerdir²¹⁶. Sovyetler döneminden kalan büyük sanayi işletmeleri eski teknolojiye sahip ve verimlilik bakımından düşük tesislerdir. Bu nedenle

²¹⁴ Eyyubov, a.g.e., s.72.

²¹⁵ Aras, a.g.e., s.78.

²¹⁶ A.e.

Azerbaycan’da üretilen petrol ve madenlerinin büyük kısmı hammadde veya yarı mamül olarak satılmaktadır.

Sanayi ürünlerinin GSYİH içindeki payı 1995-1998 yılları arasında yeniden düşüş yaşamış ve 1999 yılında %28.2 olarak gerçekleşmiştir. Sanayi üretiminin 2000 yılında GSYİH içindeki payı %36’ya kadar büyüme göstermiştir. Sanayi üretimindeki bu artışta esas olarak, petrol, doğal gaz, petrol yan ürünleri ve petrol teknik ekipmanları, demir çelik ürünleri, demir cevheri, çimento, bazı kimyasal ve petrol-kimya ürünleri ve tekstil ürünleri rol oynamıştır²¹⁷. 1996-2000 yılları Azerbaycan’da istikrarın sağlandığı yıllar olarak kaydedilmektedir. Bu dönemlerde GSYİH’da yaşanan artış daha çok petrol üretim sanayisindeki artıştan ve buna bağlı olarak inşaat faaliyetlerinin artışından kaynaklanmıştır. 1996-2002 yılları arasında sanayi üretiminin hacmi %23.2 artmıştır²¹⁸.

GSYİH içinde sanayi ürünlerinin payı 2001 yılında %37.6 olmuş, 2002 yılında düşüş kaydederek %34.9 olarak gerçekleşmiştir. 2003 yılından yeniden artışa geçen bu oran %37.8 olmuş, 2004 yılında ise %38.1 olarak gerçekleşmiştir²¹⁹.

Azerbaycan’da sanayi üretiminin esas bölümünü oluşturan petrol üretim ekipmanları imalat sanayi sektörü ve buna bağlı olarak makine-sanayi sektörü oluşturmakta ve bu sektör sanayinin %20’ni oluşturmaktadır. Enerji imalatı sanayi, elektronik ve metal işleme, makine ve gemi yapımı, lastik ve tekstil sanayisi önde gelen sanayi dallarıdır²²⁰.

Ağır sanayi dalında genellikle ara mal ve yarı mamul üretilmektedir. Ağır sanayinin de temelini petrol sanayisi oluşturmaktadır. Ülkede ağır sanayi bölge olarak Sumgayıt şehrinde merkezleşmiştir. Bu şehirde 88 ana sanayi kuruluşu faaliyet göstermekte ve Azerbaycan hükümeti bu bölgedeki sanayi kurumlarının

²¹⁷ Aras, **a.g.e.**, s.79.

²¹⁸ Nadirov v.d., **a.g.e.**, s.163.

²¹⁹ ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2005, Senaye”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 20 Mart 2007.

²²⁰ Aras, **a.g.e.**, s.80.

rehabilitasyonuna yönelik 25 yıllık bir kalkınma planı hazırlamıştır. Bu planı gerçekleştirmek için öngörülen ve ihtiyaç duyulan yabancı yatırım miktarı 30 milyar ABD Dolar kadardır²²¹.

Gıda sanayisi ve gıda maddeleri üretiminde de diğer sektörler gibi son yıllara kadar keskin bir düşüş yaşanmıştır. Ülkedeki gıda sanayisinde esas yeri şarap üretimi tutmaktadır.

Hafif sanayide, tekstil, halı, deri ürünleri, mobilya üretimi gibi sanayi kolları önemli yere sahiptir. Tekstil sanayisinde orta, büyük ve küçük ölçekli çok sayıda tesis mevcuttur. Tekstil sektörü de bağımsızlıktan önceki bir kaç yılda ve bağımsızlıktan sonraki ilk yıllarda önemli ölçüde düşüş kaydetmiştir. Eskiden Sovyetler döneminde bu sanayi kolu ülkenin sanayisinin %10-15'ini oluşturmaktaydı²²². Bu alanda çalışanları sayısı önemli bir miktara sahipmiş. Ancak 2005 yılı başı itibariyle bu sanayi kolunun ülke sanayisindeki payı %3-5 olarak kaydedilmiş ve bununla birlikte sektörde çalışanların sayı da çok önemli ölçüde azalmıştır²²³. Halen de bu sektör ithal malları ile rekabette güçlük çekmektedir. Ülkede pamuk üretiminin olmasını da dikkate alırsak pamuğa dayalı tekstil tesislerinin kurulması çok önemli ve yararlı olacaktır.

Enerji imalatı sanayi, elektronik ve metal işleme, makine ve gemi inşası, lastik ve tekstil sanayi dalları önde gelen sanayi dallarıdır. Bağımsızlıktan sonra, petrole dayalı sanayi dallarından olan metal işleme ve kimya sektörlerinde üretime yönelme başlamıştır. Özellikle son yıllarda metalürji ve petrol makineleri üretimi alanlarında önemli gelişmeler yaşanmaktadır.

Sanayi sektörüne yatırımları arttırmak için hükümet bir takım önlemlere el atmıştır. Şöyle ki, 1997 yılından itibaren yeni gümrük vergisi ve KDV oranları yürürlüğe girmiş, yatırımları koruma önlemleri atılmıştır. Yatırım için kullanılan

²²¹ A.e., s.81.

²²² A.e.

²²³ A.e.

her türlü ham madde, yarı mamul, makine ve teçhizat ithalatı gümrük vergisinden muaf tutulmuştur²²⁴.

Özel sektörün gelişmesiyle beraber bu sektörün sanayi sektörü içindeki payının yıldan yıla artmakta olduğu görülmektedir. 1998 yılında özel sektörün sanayi sektöründeki payı %26.4 olduğu halde, 2002 yılında %43.9 olarak gerçekleşmiştir²²⁵. Bu oran 2004 yılında %57 olarak kaydedilmiştir²²⁶. Özel sektörün gelişmesiyle paralel olarak devlet sektöründe yer alan büyük sanayi işletmeleri faaliyetlerini durdurmuş ve bir sıra tesisler esas amaçlarına uygun olmayan diğer imalat sanayileri için özelleştirilmiştir.

Azerbaycan'da madencilik, sanayi sektörü içinde çok önemli yere sahiptir. Azerbaycan doğal kaynaklar bakımından çok zengin bir ülkedir. Ancak ülkede bulunan maden üretimi tesisleri çok geride kalmış ve modernizasyona ihtiyacı olan verimsiz işletmeler düzeyinde kalmıştır.

Ülkede demir rezervlerinin miktarı 200-250 milyon ton olarak tahmin edilmektedir. Demir cevheri çıkarımı SSCB'nin dağılmasından sonra önemli ölçüde düşmüştür²²⁷.

Azerbaycan'da zengin altın yatakları da mevcuttur. Ülkede bulunan önemli değerlere sahip altın yataklarının bir kısmı Ermenilerin işgali altında bulunan Kelbecer bölgesindedir. Zaman zaman Azerbaycan hükümetinden habersiz bazı yabancı şirketlerin işgalcilerle birlikte yatakları araştırmak ve işletmek amacıyla bu bölgede araştırma çabaları içinde oldukları bilinmektedir.

Azerbaycan ekonomisinde sanayi sektörü içinde enerji sahasının önemli payı var. Ülkede sekiz termik santral ve altı hidroelektrik santrali mevcuttur. Üretilen elektrik enerjisinin %82'si termik elektrik santrallerinde, diğer kısmı hidroelektrik

²²⁴ A.e., s.82.

²²⁵ Nadirov v.d., a.g.e., s.163.

²²⁶ Aras, a.g.e., s.82.

²²⁷ A.e., s.83.

santrallerde üretilmektedir²²⁸. Ülkede üretilen elektrik enerjisi miktarı ülkenin kendi ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. Bunun nedeni büyük ölçüde üretim tesislerinin eskimesinden ve bakım onarımın yapılmamasıdır. Enerji ihtiyaçlarını karşılayabilmek için Azerbaycan; İran, Rusya ve Türkiye’den enerji ithal etmektedir.

Enerji ihtiyaçlarını gidermek için 2004 sonlarında Cumhurbaşkanı tarafından “alternatif enerji kaynaklarının kullanımı”na ilişkin devlet programı imzalanmıştır. Bu doğrultuda 2005-2015 yıllarını kapsayan “Azerbaycan Cumhuriyetinin Yakıt-Enerji Kompleksinin Geliştirilmesi” hakkında bir devlet programı da Cumhurbaşkanı tarafından imzalanmıştır. Ev ve sanayi enerji taleplerini karşılamak için hükümet tarafından enerji arzını arttırmak amacıyla öncelikler arasında; verimsiz ve eski olan Ali Bayramlı elektrik santralının rehabilitasyonu, özel sektör tarafından orta ölçekle elektrik santrallerinin inşası, küçük su ve rüzgar enerji santrallerinin inşası, yeni hidra-enerji santrallerinin inşası yer almaktadır²²⁹.

Öngörülen devlet programları çerçevesinde hedeflere ulaşılabilmesi için yaklaşık 1 milyar ABD Dolarına ihtiyaç duyulmaktadır. Programa göre ülkede elektrik üretimi %4,5 kez artacaktır. Sonuçta 2015 yılında elektrik enerjisi 2004 yılı ile mukayesede 1.7 kat artarak 38 milyar kWh olacaktır²³⁰.

Son yılların resmi istatistik verilerini dikkate alırsak, ekonominin esas sektörlerinden olan sanayide üretim hacminin 2004 yılında 2003 yılına oranla %5.7 artış göstermiş olduğu görülmektedir. 2004 yılında sanayideki üretim hacmi enerji-yakıt sanayisi müesseselerinde %2.5, bundan dolayı petrol üretiminde %1.1, petrol imalında %9.1, elektro enerji sahasında %1.6, metal sektöründe %51.4, kimya ve petrol-kimya sanayi müesseselerinde %25.1, makine ve metal işletmeciliği

²²⁸ A.e., s.84.

²²⁹ Azerbaijan Investment Promotion and Advisory Foundation, **Brief Overview of Business Practices, New Investment Opportunities and Legal Environment**, Baku, yy.2005, s.56.

²³⁰ Aras, a.g.e., s.87, “Enerji Sektörünün Veziyyetini Yaxşılaşdırmaq Üçün 1 Milyard Dollar Lazımdır”, **525-ci Gazete**, No: 53, 23 Mart 2005, s.2.

sanayisinde %59.5, inşaat malzemeleri sanayisinde %53.0, gıda sanayisi müesseselerinde %0.1, hafif sanayide %4.7 artmıştır²³¹.

Ekonomik faaliyet sahaları bölgesüne uygun olarak sanayi sektörünün maden işletmeciliği sahasındaki üretim hacmi %2.2 artmıştır. İmalat sanayinin üretim hacmi içindeki payı %1.4, elektrik enerjisi, doğal gaz ve su üretimi ve dağıtımı sahasında %0.8 düşüş yaşanmıştır²³².

2004 yılında sanayi üretiminin %43'ü devlet ve %57'si özel sektör tarafından üretilmiş ve 2003 yılına oranla devlet sektöründeki üretim hacmi %5, özel sektörün payına düşen üretim hacmi %6.2 artmıştır²³³.

Ülke tarihinde sanayi sektöründe yaşanan en yüksek büyüme hızı 2005 yılında gerçekleşmiştir. 2005 yılında 2004 yılına oranla %33.5 büyüme yaşanmıştır²³⁴. Petrol üretimi 2004 yılına oranla %42.9, doğal gaz üretimi ise %14.7 artmıştır. Petrol sektörüyle beraber, sanayiinin gayri petrol sektöründe de üretim hacmi artmış ve 2.7 milyar AZM'lık (eski Manat) ürün üretilerek %12.3 büyüme kaydedilmiştir. Örme ve dikiş sanayisi, nakliye araçları ve makinelerinin üretimi, metal sanayi, gayri-metal mineral maddeleri üretimi sahalarında büyüme daha yüksek olmuştur. Yıl içinde televizyonlar, yolcu taşıma arabaları, soğutma ve buzdolabı makineleri parçaları, tarım ekonomisi ürünlerinin temizlenmesi ve seçilmesi için makineler, beton karıştırıcı gibi Azerbaycan'da üretilmeyen ürünlerin üretimine başlanmıştır. Sanayi müesseselerinde çalışanların sayısı artarak 156.100 kişiye ulaşmıştır. Çalışanların aylık ortalama ücretleri %12.5 artmıştır²³⁵.

Son resmi istatistik açıklamalara göre 2006 yılında sanayi sektöründe % 36.6 büyüme kaydedilmiştir. Üretim hacmi enerji sektörü müesseselerinde %42.2, petrol

²³¹ ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2005, Senaye", (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 25 Mart 2007.

²³² A.e.

²³³ A.e.

²³⁴ A.e.

²³⁵ A.e.

üretiminde %45.3, petrol ürünleri imalında %2.3, elektro enerji sektöründe %6.9, makine ve metal işletmeciliği sahalarında %18.7, petrol ve petrol-kimya sanayisi müesseselerinde %11.4, metalürji alanında %15.1, gıda sektörü müesseselerinde %4.0, inşaat malzemeleri üretiminde %1.0, orman ürünleri ve selüloz-kağıt sanayide %20.8, şişe ve çini kap sanayisinde %34.0 artmıştır²³⁶.

Sanayinin maden işletmeciliği bölümünde üretim hacmi %44.7, imalat sektöründe %6.6, elektrik enerjisi, gaz ve suyun üretimi ve dağıtımı alanında % 8.0 artış kaydedilmiştir. Bir önceki yıla oranla 2006 yılında sanayinin genel üretim hacmi içinde maden işletmeciliğinin payı %5.8, elektrik enerjisi, doğal gaz ve suyun üretimi ve dağıtımının payı ise %0.9 düşüş kaydetmiştir²³⁷.

2006 yılında toplam sanayi üretiminin %76.7'si özel sektör tarafından üretilmiş, ve bu 2005 yılına oranla %51.0 artış göstermiştir. Devlet sektöründeki üretim hacminin payı %3.9 olmuştur²³⁸. Tablo 25'te yıllar itibariyle sanayi sektöründe gerçekleşen büyüme hızları yer almaktadır.

Tablo 25 : Sanayi Sektöründe Büyüme Hızı (Bir Önceki Yıla Oranla)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Sanayi Sektöründe Büyüme	106.9	105.1	103.6	106.1	105.7	133.5	136.6

Kaynak: ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Senaye", (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/012.shtml>, 05 Nisan 2007.

2.4.3. Hizmet Sektörü

Azerbaycan'da hizmet sektörünün GSYİH içindeki payı 1998'de %52.4, 1999'da %48, 2000'de %41.7, 2001'de %40.8, 2004'te ise yaklaşık %37 olarak

²³⁶ A.e.

²³⁷ ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Senaye", (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/012.shtml>, 05 Nisan 2007.

²³⁸ A.e.

gerçekleşmiştir. Hizmetler sektörü içinde yer alan önemli alt sektörler: eğitim, sağlık, turizm, finans, ulaşım ve haberleşme sektörleridir²³⁹.

Ulaştırma: Ulaştırma alanında Azerbaycan'ın büyük miktarda yatırıma ihtiyacı vardır. Ulaşımında daha çok karayolu tercih edilmektedir. Karayollarının toplam uzunluğu 36.700 km, demiryollarının uzunluğu ise 2.957 km'dir. Karayolu bağlantılarındaki zorluklar, Azerbaycan'ın diğer ülkelerle ticari ilişkilerini olumsuz etkilemektedir. Örneğin Türkiye ile doğrudan karayolu bağlantısının olmayışı, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde başka ülkeleri de söz sahibi yapabilmektedir. Azerbaycan'ın açık denizlere çıkışı yoktur. Fakat Bakü limanından Hazar'a kıyısı olan diğer devletlerle deniz seferleri yapılmaktadır. Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki deniz seferleri oldukça işlektir. Azerbaycan'da bes havaalanı bulunmaktadır: Bakü Haydar Aliyev Uluslararası Havaalanı ile Gence, Nahçıvan, Yevlah ve Zerdab havalanları. Azerbaycan'dan 30 ülkeye doğrudan uçuş yapılmaktadır.

Ulaştırma Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik gelişmesini karakterize eden önemli altyapı alanlarından biridir. Ekonominin diğer alanları ile birlikte ulaştırma sektörü de hızla gelişmektedir. Ulaştırmada özelleştirme programlarının daha hızlı gerçekleştirilmesi, özel sektörün ve müteşebbisçiliğin gelişmesine makul ortam oluşturulmasının sonucu, son 10 yılda bu alanda ortalama yıllık olarak %10 artış izlenmektedir. Azerbaycan bu göstergelere göre BDT ülkeleri içerisinde birincidir²⁴⁰.

Azerbaycan'da yük ve yolcu taşımacılığında daha önemli konuma sahip otomobil vasıtalarıyla yük taşınması tüm yük taşımacılığının %51,3'ünü oluşturmakta olup, 2005 yılı ile mukayesede %10 artmıştır. 2006 yılında otomobil araçlarının sayısı önceki yıllarda olduğundan daha fazla artmıştır. 2006 yılında Azerbaycan'da 688 bin adete varan otomobillerin sayısı, 2005 yılı ile mukayesede %13,2 artmıştır. Otomobillerin %14,1'ini yük otomobilleri, %4'ünü yolcu otobüsleri,

²³⁹ Aras, **a.g.e.**, s.111.

²⁴⁰ T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2007: "Yıllık Raporlar", (Çevrimiçi) <http://musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR2006.DOC>, 16 Mayıs 2007.

%80'ini binek otomobilleri oluşturmaktadır. Otomobillerin %78'ni veya 520.320 adedi vatandaşlara mahsus olmakla, onların %75'i binek otomobillerdir. Ortalama olarak Azerbaycan'da nüfusun her 1.000 kişiden 81'i veya her 100 aileden 35'i binek otomobillerine sahiptir²⁴¹.

Telekomünikasyon: 2006 yılında telekomünikasyon alanında faaliyet gösteren müesseseler tarafından 571,8 milyon Manatlık veya 2005 yılı ile mukayesede %24 çok telekomünikasyon hizmeti verilmiştir. Gelişme hızına göre telekomünikasyon alanı ekonominin diğer alanlarından daha fazla gelişmektedir. Hizmetlerin %27,6'sı devlet, %72,4'ü ise özel sektör tarafından gerçekleştirilmiştir. Hizmetlerin %75'i halka yöneliktir²⁴².

Azerbaycan'ın telekomünikasyon altyapısı henüz yeterince gelişmemiş olsa da bu alanda büyük yatırımlar yapılmaktadır. Devlete ait telekomünikasyon şirketi "Aztelecom", sabit hatlarda ve telekomünikasyonun birçok alanında tekel konumundadır ve bu şirketin 2008 yılından önce özelleştirme kapsamına alınması ön görülmemektedir. Aztelecom, Sovyet döneminden kalan sabit hat sisteminin modernizasyonu için yatırımlarını artırmıştır.

Cep telefonu hizmetinden gelen gelir %23 artarak 374 milyon Manat teşkil etmiştir. 1/1/2007 tarihi itibariyle cep telefonu abone sayısı 3,3 milyon olmuş ve her 100 kişiye düşen cep telefonu sayısı 2005 yılı ile mukayesede %44.6 artarak 39 aboneye ulaşmıştır²⁴³.

Bölgelerde gerçekleştirilmiş telekomünikasyon hizmetlerinin hacminde artış gözlenmektedir. Abşeron ekonomik bölgesinde telekomünikasyon hizmetlerinin hacmi %9.7, Quba-Haçmaz ekonomik bölgesinde %13.7, Dağlık Şirvan ekonomik bölgesinde %9.6, Şeki-Zagatala ekonomik bölgesinde %25.9, Aran ekonomik

²⁴¹ A.e.

²⁴² A.e.

²⁴³ A.e.

bölgesinde %16.8, Gence-Kazak ekonomik bölgesinde %15.2, Nahçıvan ekonomik bölgesinde %11.9, Lenkeran ekonomik bölgesinde %15.2 artmıştır²⁴⁴.

Turizm: Zengin bir kültürel mirasa ve doğal güzelliklere sahip olan Azerbaycan’a gelen turist sayısı her geçen yıl artmaktadır. Ülkede turizm sektörü için gerekli iklim, doğal güzellikler, tarihsel ve kültürel servetler mevcuttur. Azerbaycan Devlet statistik Komitesi verilerine göre 1995 yılında ülkeyi 93 bin yabancı ülke vatandaşı ziyaret etmişken bu sayı 2005’te 1.66 milyona yükselmiştir²⁴⁵.

Ülkeye, 2006 yılı içinde turizm amacıyla 739.583 kişi gelmiş, ülkeden turizm amacıyla 1.829.765 kişi gitmiştir. Turistlerden gelen döviz miktarı ise 554,7 milyon ABD Doları civarındadır²⁴⁶. Son yedi yıl itibariyle, turizm amacıyla ülkeye gelenlerin sayısı ile döviz miktarları tablo 26’da gösterilmektedir.

Tablo 26: Azerbaycan’a Gelen ve Giden Turist Sayısı (2000-2006)

Yıl	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Gelen turist (Kişi)	7.000	6.524	428.000	629.000	785.910	680.207	739.583
Döviz Miktarı (Milyon\$)	6.3	4.3	321,3	472,3	589,4	510,2	554,7

Kaynak: T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2007: “Yıllık Raporlar”, (Çevrimiçi) <http://musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR2006.DOC>, 26 Mayıs 2007.

Azerbaycan devleti tarafından “2002-2005 Yıllarında Azerbaycan’da Turizmin Kalkınması İle İlgili Devlet Programı” hazırlanmış Devlet Programına göre ülkeye yabancı turistleri çekmek için yeni turistik tesislerin kurulması

²⁴⁴ A.e.

²⁴⁵ ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Turizm”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/indexaz>, 19 Mayıs 2007.

²⁴⁶ T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2007: “Yıllık Raporlar”, (Çevrimiçi) <http://musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR2006.DOC>, 16 Mayıs 2007.

öngörülüşür²⁴⁷. Son yıllarda Azerbaycan’da bu konuda önemli ilerlemeler gerçekleştirilmiş ve ülkenin turistik bölgelerde standartlara uygun yeni tesisler kurulmaya gayret edilmektedir. İlave olarak bölgelerde yeni turizm altyapısı kurmak ve turizmi geliştirmek amacıyla yatırım projeleri hazırlanmaktadır²⁴⁸.

Bankacılık ve Finans: 1992 yılında kurulan ve 1995 yılında bağımsızlık kazanan Azerbaycan Merkez Bankası (“Milli Bank”), para politikalarından ve finans sektörünün denetlenmesinden sorumludur²⁴⁹. Merkez Bankası, çalışmalarını Aralık 2004 tarihli Merkez Bankası Kanunu çerçevesinde yürütmektedir.

Azerbaycan’da bankacılık sistemi, Merkez Bankası (Milli Bank olarak adlandırılmaktadır.) ve ticari, kredi bankaları olmak üzere iki hissedenden oluşmaktadır. Azerbaycan’da Merkez Bankası, hem diğer kredi bankaları gibi faaliyet göstermekte, hem de özel bankaların ve kredi kuruluşlarının denetimini yapmaktadır. Ülkede Merkez Bankasının dışında iki devlet bankası vardır. Bunlardan biri, kuruluş sermayesinin %51.1’i devletin olan Azerbaycan Beynelhalk Bankası-ABB, diğeri ise %100 devlet sermayeli Bank Kapital’dir. Bunların dışında ülkede 44 özel banka faaliyet göstermektedir. Mevcut 44 bankanın ülke genelinde faaliyet gösteren toplam 420 şubesi bulunmaktadır²⁵⁰. Özel bankalar her geçen yıl ülkenin bölgelerinde şubeler açmakla ülke geneline yayılmaktadır.

Azerbaycan halkı arasında bankacılık sistemine güvenin düşük olması, tasarrufların nakit olarak tutulmasına yol açmaktadır. 2005 yılı sonu itibariyle toplam mevduat hacmi, 1.4 milyar ABD Doları, başka bir deyişle GSYİH’nin yüzde 10’una, karşılık gelmektedir²⁵¹. Bu mevduatın yüzde 80’i döviz mevduatıdır. Azerbaycan’da bankacılık faaliyetlerinde bulunan 43 bankanın bir kısmının mali durumları sağlıklı olmadığı için hükümet, asgari sermaye şartını Ocak 2006’da 3.5 milyon ABD

²⁴⁷ A.e.

²⁴⁸ A.e.

²⁴⁹ **Azerbaycan Respublikası Bank Sistemi Haqqında Melumat Toplusu**, Azerbaycan Banklar Assosiasiyası Neşriyyatı, Bakü, 2000, s.5-6.

²⁵⁰ T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2007: “Yıllık Raporlar”, (Çevrimiçi) <http://musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR2006.DOC>, 26 Mayıs 2007.

²⁵¹ A.e.

Dolardan 5 milyon ABD Doları yükseltmiştir²⁵². En büyük bankalar, kamuya ait olan “Kapital Bank” ile kısmen özelleştirilmiş olan Azerbaycan Beynelhalk Bankası-ABB veya “International Bank of Azerbaijan”dır. Sektör, yabancı bankalara açıktır. Bankacılık sektörünün özel sektöre açtığı krediler nominal olarak artsa da, toplam kredi hacminin GSYİH içindeki payı artmamaktadır²⁵³.

Sigortacılık: Azerbaycan’da sigorta sektörü fazla gelişme göstermemiştir. Ülkede sağlık sigortası ile ilgili yeni kanun Milli Meclis alt komisyonu tarafından hazırlanmaktadır. Bu kanundan sonra bu alanda çok önemli gelişme yaşanacağı bilinmektedir. Ülkede 2006 yılı verilerine göre, 28 sigorta şirketi faaliyet göstermektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti Sigorta Kanunu’na göre sigorta şirketlerinde yabancı sermayenin payı %49’dan fazla olamamaktadır. Sigorta şirketlerinin 12’sinin sermayesi 2 milyon Manat, 11’nin sermayesi 2-3 milyon Manat, 5’nin sermayesi 3-7,5 milyon Manat’tır. Sigorta konusunda faaliyet gösteren Türk ortaklı şirketler de bulunmaktadır. Bunlar Günay Anadolu Sigorta ve Başak-İnam Sigorta’dır. Günay-Anadolu Sigorta Şirketinin payının %51’i Azerbaycan’ın Günaybankı’na, %49’u ise Türkiye’nin Anadolu Sigorta Şirketine aittir²⁵⁴.

2.5. AZERBAIJAN’DA SEKTÖREL VE BÖLGESEL DENGESİZLİKLER, HOLLANDA HASTALIĞI BELİRTİLERİ VE ALINAN ÖNLEMLER

Azerbaycan’da sektörel ve bölgesel dengesizlikler en önemli sorunlardan birini oluşturmaktadır. Tablo 27’deki verileri incelediğimiz zaman Azerbaycan’ın ekonomik bölgeleri içerisinde başkent Bakü ve Abşeron bölgesinin üretim çıktısında sanayi sektörünün payı diğer bölgelerden çok daha fazladır. Başkent Bakü şehrinde gerçekleşen toplam üretimde sanayi sektörünün payı %69,4, Abşeron bölgesinde ise

²⁵² A.e.

²⁵³ A.e.

²⁵⁴ ACDİK, 2007: “2006 Yılında Azerbaycan’ın Ekonomik Bölgelerinde Ana Sektörlere Göre Mal Üretimi”, (Çevrimiçi) http://www.azstat.org/foodsecurity/bul1_2006/az/007.shtml, 12 Nisan 2007.

%62.8 olmuştur²⁵⁵. Sanayi tesislerinin daha çok bu iki bölgede bulunması ve bu nedenle ülke içindeki dağılımının eşitsizliğine göre, bu iki bölgeden sonra yer alan ekonomik bölge Aran ekonomik bölgesidir ki, bu bölgenin sanayi üretimi %29 civarında olmakla Bakü ve Abşeron'un sanayi üretiminden iki kat azdır²⁵⁶. Böyle bir durum ülkede bölgesel ve sektörel dengesizliğin varlığıyla izah edilebilir.

Bölgelerdeki üretimde tarım sektörünün payını incelediğimiz zaman ülkedeki on ekonomik bölgenin sekizinde tarım sektörünün toplam üretim miktarı içindeki payının %40'tan fazla, beş bölgede ise %50'den fazla olduğunu görürüz. Bu durum tarım sektörünün ülke ekonomisi açısından önemini göstermektedir²⁵⁷.

Ülkede GSYİH içinde tarım sektörünün payının artmasıyla özellikle belirtilen bölgelerin ekonomik açıdan büyümesi arasında sıkı bir ilişki söz konusu olmaktadır. Bu yüzden ülkenin ekonomik büyüme ve kalkınmasında sanayi sektörünün bölgesel dağılımına ve tarım sektörünün gelişmesine önem vermek gerekir.

²⁵⁵ A.e.

²⁵⁶ A.e.

Tablo 27 : Azerbaycan’ın Ekonomik Bölgelerinde Ana Sektörlerde Mal Üretimi (2006 Yılı Bölge Genel Üretimine Göre)

Ekonomik Bölgeler	2006 yılında mal ve hizmet üretiminin hacmi endeksi	Sektörler (%)					
		Sanayi	Tarım Sektörü	İnşaat	Ulaşım	İletişim	Ticaret
Abşeron	100	62,8	7	13,5	2	1	13,7
Gencə - Kazak	100	24	44,2	12,3	3,3	0,7	15,5
Şeki - Zagatala	100	11,3	52,6	13	3,1	1	19
Lenkeran	100	5,8	53,5	15,4	3,2	0,8	21,3
Guba - Haçmaz	100	8,5	55,6	19	2,1	0,6	14,2
Aran	100	29,7	45,1	8,5	2,3	0,5	13,9
Yukarı Karabağ	100	2	43,1	28	0,8	0,3	25,8
Kelbecer - Laçın	100	6,4	91,9	0	0	1,7	0
Dağlık Şirvan	100	4,6	63,2	8,6	3,1	0,8	19,7
Nahçıvan	100	15,5	24,4	23,9	5,4	2,3	28,5
Bakü şehri	100	69,4	0,1	15,4	8,5	2,8	3,8
Azerbaycan üzere toplam	100	60,1	8,6	15,1	7,3	2,4	6,5

Kaynak: ACDİK, 2007: “Erzaq Tehlukesizliyi”, (Çevirimiçi)

http://www.azstat.og/foodsecuriy/ bull_2006/az/ 007.shtml, 12 Nisan 2007.

Tablo 28’de ülkenin ekonomik bölgelerinin genel üretimdeki payı ve sektörler üzere bölgelerin ülke geneli içindeki payları verilmiştir. Bu tablodaki verilere göre yine ülkenin başkenti ile diğer bölgeler arasındaki aşırı farklılık kendini göstermektedir. Başkent Bakü’deki üretim, ülke genelindeki üretim hacminin %79.8’ini oluşturmaktadır. Diğer 10 ekonomik bölgenin ise toplam üretimdeki payı sadece %20.2 olmaktadır. Ayrıca tarım sektörü hariç diğer sektörlerdeki üretim hacminin de çok büyük kısmı Bakü’deki üretimin payına düşmektedir.

Tablo 28: Azerbaycan'ın Ekonomik Bölgelerinde Ana Sektörlerde Üretim Miktarına Göre Bölgelerin Ağırlığı (2006 Yılı)

Ekonomik Bölgeler	2006 yılında mal ve hizmet üretiminin hacmi endeksi	Sektörler					
		Sanayi	Tarım Sektörü	İnşaat	Ulaşım	İletişim	Ticaret
Abşeron	1,9	1,9	1,5	1,7	0,5	0,8	3,9
Gencə - Kazak	3,9	1,6	20,1	3,2	1,7	1,2	9,4
Şeki - Zagatala	1,5	0,3	9	1,3	0,6	0,6	4,3
Lenkeran	1,8	0,2	11,4	1,9	0,8	0,6	6
Guba - Haçmaz	1,7	0,2	10,9	2,1	0,5	0,4	3,7
Aran	6,3	3,1	32,8	3,5	2	1,3	13,4
Yukarı Karabağ	0,6	0	3,1	1,1	0,1	0,1	2,4
Kelbecer - Laçın	0,1	0	0,7	0	0	0	0
Dağlık Şirvan	0,6	0,1	4,7	0,4	0,3	0,2	1,9
Nahçıvan	1,9	0,5	5,4	3	1,4	1,8	8,3
Bakü şehri	79,8	92,1	0,6	81,8	92,2	93,1	46,7
Azerbaycan üzere toplam	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: ACDİK, 2007: “Erzaq Tehlukesizliyi”, (Çevirimiçi) http://www.azstat.org/foodsecuriy/bull_2006/az/007.shtml, 16 Nisan 2007.

Ekonomik bölgelerin yatırım açısından basit analizini yapmak için tablo 29’da gösterilen verilere dikkat etmemiz yeterli olacaktır. Tablo 29’da verilen resmi rakama göre, ülke genelinde yapılan yatırımların %78’i bir bölgenin- başkent Bakü’nün payına düşmektedir. Yatırımlardan en yüksek pay alan ikinci bölge Abşeron ekonomik bölgesinin payı ise %4’tür. Diğer ekonomik bölgelerin payı ise bundan daha da düşüktür. Bu da yatırım açısından da bölgeler arası dengesizliğin mevcut olduğunu göstermektedir.

Tablo 29: Azerbaycan’ın Ekonomik Bölgelerinin Ülkedeki Toplam Yatırımdan Aldıkları Paylar

Ekonomik Bölgeler	Sermaye Yatırımları %	
	Toplam yatırım miktarına göre paylar	Önceki Yıla oranla artış
Abşeron	4	185,2
Gencə - Kazak	2,2	183,7
Şeki - Zagatala	1,9	800
Lenkeran	1,6	106,5
Guba - Haçmaz	2,6	480
Aran	2,7	178,4
Yukarı Karabağ	0,7	100,9
Kelbecer - Laçın	-	-
Dağlık Şirvan	0,3	49,2
Nahçıvan	3,2	152,1
Bakü şehri	78	102,6
Azerbaycan üzere toplam	100	114,8

Kaynak: ACDİK, 2007: “Erzaq Tehlükesizliyi”, (Çevirimiçi) http://www.azstat.org/foodsecurity/bull_2006/az/007.shtml, 16 Nisan 2007.

Azerbaycan’ın ekonomik bölgelerinin özelliklerini üretim ve yatırım açısından analiz ederken ülkede bölgelerarası ve sektörler arası dengesizliğin bulunduğunu açık şekilde görmekteyiz. Bu dengesizlikler ülkede ekonomik açıdan tehlikeli sorunlar meydana çıkarabilir ki, bunlardan biri de “Hollanda hastalığı”dır.

Genel anlamda “Hollanda hastalığı”; bir ülke ekonomisinde bir sektörün hızlı gelişimi karşısında diğer sektörlerin gelişmemesi, geri kalması veya çökmesi olarak tanımlanabilir.

Hollanda hastalığı (Dutch disease) bir doğal kaynağın keşfi ya da aşırı kullanımı neticesinde bir ekonominin sanayisizleştirilmesi anlamına gelmektedir. 1960’lı yıllarda Kuzey Doğalgaz yataklarının bulunmasından sonra Hollanda’da ortaya çıktığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. Özel anlamda ise, sadece doğal kaynaklara dayalı petrol sanayine dayalı büyüme süreci ve bu sektörün aşırı kullanımının getirdiği ekonomik yapının, diğer sanayilerin sağlıklı gelişmesini

engellemesidir. Literatürde Hollanda sendromu ya da hastalığı olarak anılan bu durum, var olduğu ülkenin dengesiz iktisadi büyümesine işaret etmektedir.

Hollanda hastalığının temel belirtilerinden bazıları ülkede görülmektedir. Bu belirtiler arasında; ülke para biriminin yabancı para birimleri karşısında değer kazanması, ihraç mallarının rekabet gücünün olmaması veya azalması, üretim faktörlerinin marjinal verimliliğinin en yüksek olduğu şekilde dağılımdan uzak olması, genelde ekonominin, özelde ise sanayi veya tek bir sektörün tek yönlü gelişimi, talebin ithalata bağımlı olması, bütçenin çok hissesinin petrol gelirlerine bağlı olması gösterilebilir²⁵⁸.

Azerbaycan'da sektörel yatırımların daha çok petrol sektörüne yapılması ve bu doğrultuda GSYİH'nın önemli bir bölümünün petrol gelirlerinden oluşması endişe vericidir. Bütün dikkatlerin sadece enerji kaynaklarına yöneltilmesi ekonomi için risk demektir. Böyle bir yöneliş ekonominin bazı konjonktürel dalgalanmalara açık olması sonucunu doğurmaktadır. Petrol sektörünün tek taraflı gelişimi nedeniyle dünya piyasalarındaki fiyat değişimleri GSYİH, bütçe dış ticaret üzerinde de dalgalanmalara neden olmaktadır.

Azerbaycan'da Hollanda hastalığı'nın belirtileri olarak aşağıdaki gelişmeler gözlenmektedir;

Ülkede dış ticarete konu olmayan sektörlerin (perakende ticaret ve otel gibi) GSYİH içindeki payının petrol üreticisi olmayan geçiş ülkelerindekinden çok daha hızlı büyüdüğü görülmektedir²⁵⁹.

İkinci etki ekonomide tek bir sektörün diğer sektörlerle göre daha çok büyümesi ve gelişmesi bunun sonucunda diğer sektörlerle yapılan yatırımların azlığı, sektörler arası dengesizliğin piyasa mekanizmasının işlerliğini engellemesi; Petrol

²⁵⁸ V.A.Hüseynov, **Manatın bahalaşması ve İktisadi inkişaf: Hollanda Hastalığının Mezmunu Ve Alametlerinin Araştırılması**, Bakü, Seda Yayınları, 2005, s.47.

²⁵⁹ A.e., s.48.

gelirlerinin ithal malları alımında harcanması, özellikle yatırım malları yerine üretim mallarının ithal edilmesi durumunda ülkenin ticaret bilançosunun açık verebilecektir.

Ülkenin dünya ekonomisiyle bütünleşmesinde ve ülkeye yabancı sermayenin çekilmesinde yalnız petrol sektörüne istinat etmek yanlıştır. Ülkenin yıllık ihracatının %90'a kadar kısmını petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. İthalatın yarısını yakın kısmını ise tarım ve özellikle gıda ürünleri oluşturmaktadır. Aslında, Azerbaycan'ın doğal iklim ve toprak durumu ülkede tarım ürünlerinin üretiminin artırılmasına imkan vermektedir. Buna göre de petrol dışı sektörlerle yabancı sermayenin çekilmesi için gerekli şartların oluşturulması gerekmektedir²⁶⁰.

Hollanda hastalığı tehlikesinin yanı sıra, yatırımların hemen hepsinin Abşeron bölgesinde özellikle başkent Bakü'de toplanması sonucu diğer bölgelerde yabancı ve yerli yatırımların az olması Azerbaycan ekonomisi açısından önemli bir tehlikedir.

Daha önce de bahsedildiği gibi üretim ve yatırımların bölgeler arasındaki eşitsiz dağılımı ülkede hem bölgelerarası hem de sektörler arası dengesizliğin belirgin numunesi olmaktadır. Ülkedeki genel üretim hacminin yaklaşık %80'nin ve sanayi üretiminin %92.1'nin yalnız bir bölgede gerçekleştirilmesi bunu açık şekilde göstermektedir²⁶¹.

Ülkede toplanan vergilerin %90'ı başkent Bakü'nün payına, %10'u ise Nahçıvan, Mingeçevir, Sumgayıt gibi büyük şehirler de dahil olmak üzere başkent dışında kalan şehirlerin payına düşmektedir. Bu verilere göre durum değerlendirildiğinde, 2000 yılına kadar Bakü haricinde ülkenin ağır ekonomik şartlarda olduğu söylenebilir²⁶².

²⁶⁰ Ariel Cohen, "Caspian basin confronts Boom and bust energy cycle", (Çevrimiçi), <http://sibnet.tm>, 01 Nisan 2007.

²⁶¹ ACDİK, 2007: "2006 Yılında Azerbaycan'ın Ekonomik Bölgelerinde Ana Sektörlere Göre Mal Üretimi", (Çevrimiçi) http://www.azstat.org/foodsecurity/bul1_2006/az/007.shtml, 16 Nisan 2007.

²⁶² Nazim İmanov, "İlk 10 ilin Yekunları: İktisadiyyat" **Meşveret Bülteni**, No:7(43) Ekim 2001, s.36.

Yukarıda belirtilen olumsuzluklarla beraber Azerbaycan ekonomisi, iç piyasa bakımından yeterli bir potansiyele sahiptir. Bu durum üretimin çeşitli sektörlerde artmasına zemin oluşturmaktadır. Azerbaycan bir taraftan petrol ve doğalgaz gelirlerinin 2008 yılından itibaren keskin şekilde artacak olması ve diğer taraftan da mevcut kaynakların tükenme ihtimali ile birlikte Azerbaycan’da mevcut makro ekonomik istikrarın korunması, gelirlerin bir kısmının gelecek nesillere aktarılması zaruretiyle petrol ve doğalgaz gelirlerinin uzun vadeli kullanım stratejisinin hazırlanması ihtiyacını doğurmuştur. Tüm bunların yanı sıra belirlenen petrol stratejisinin başarıyla uygulanması sonucunda petrol ve doğalgaz gelirlerini petrol dışı sektörlerle aktararak ekonominin dengeli gelişimini ve gelirlerin verimli bir şekilde kullanımını sağlamak amacıyla 27 Eylül 2004 tarihli Cumhurbaşkanı kararnamesiyle “Petrol ve Doğalgaz Gelirlerinin Uzun Vadeli Kullanımı Stratejisi” kabul edilmiştir²⁶³.

Ülkede Hollanda hastalığının karşısının alınması için politik, kurumsal, makro-ekonomik, sektörel ve bölgesel bazda çeşitli önlemler alınmakta ve buna çalışılmaktadır. Bölgesel sosyo-ekonomik kalkınma programı ile petrol dışı sektörlerin ve Bakü dışı bölgelerin kalkındırılması amaçlanmıştır.

2.6. AZERBAYCAN’IN TÜRKİYE İLE EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLERİ

Azerbaycan Cumhuriyeti kendi bağımsızlığını kazandıktan sonra bağımsız ülke gibi ilk kez Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmıştır. Bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan Serbest Piyasa Ekonomisi modelini benimsemiştir. Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmek amacıyla ilk anlaşma 1992 yılının Kasım ayında imzalanmıştır²⁶⁴. Ülkeler arasında ikili ticaretin finansmanı, Küçük ve Orta

²⁶³ T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2007: “Yıllık Raporlar”, (Çevrimiçi) <http://musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR2006.DOC>, 26 Mayıs 2007.

²⁶⁴ Hasan Selçuk, **Yeni Yüzyılda Azerbaycan’ın Sosyo-Ekonomik Yapısı**, Tasam Yayınları, İstanbul 2004, s.173.

ölçekli sanayi işletmelerinin geliştirilmesi ve teknik işbirliği, Gümrük işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma, bilimsel, teknik, sosyal, kültürel ve iktisadi sahalarda işbirliği, iki ülke arasında gümrük evrakları ve işaretlerinin karşılıklı tanınması gibi konularda değişik tarihlerde protokol ve anlaşmalar imzalanmıştır. Azerbaycan ile Türkiye arasında yapılan diğer anlaşmalar ise, “Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Hakkında Anlaşma” ve “Türkiye İle Azerbaycan Arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması’dır²⁶⁵.

Ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde önemli rol oynayan Türkiye-Azerbaycan Karma Ekonomik Komisyonu ilk dönem toplantısı 25-26 Şubat 1997 tarihlerinde gerçekleştirilmiş ve ilişkilerin geliştirilmesi yönünde önemli kararlar alınmıştır. Daha sonra müteakip toplantıları gerçekleştirilen KEK’in IV. dönem ve son toplantısı 26-29 Temmuz 2006 tarihleri arasında Bakü’de yapılmıştır²⁶⁶.

Ayrıca, belirtmek gerekir ki, Türkiye ile Azerbaycan arasında tarım, eğitim, sağlık, çevre, standardizasyon, istatistik, haberleşme, savunma ve ulaştırma gibi alanlarda ilişkiler de artarak devam etmektedir. Türkiye, bağımsızlığa kavuştuğu ilk günden itibaren Azerbaycan’ın dünya ile bütünleşmesine yardımcı olmak amacıyla siyasi, ekonomik ve diğer konularda ilişkilerin geliştirilmesine büyük önem vermiştir. Serbest piyasa ekonomisi modelini benimseyen Azerbaycan ile bu konuda sahip olduğu tüm tecrübesini aktarmaya ve paylaşmaya çaba göstermiştir. Ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi konusunda pek çok ikili anlaşmalar imzalanmıştır.

Ekonomik ve ticari ilişkiler kapsamında her iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi genişlerken, diğer taraftan Türk firmaları Azerbaycan’da doğrudan ticari ve sanayi faaliyetlere başlamışlardır. Azerbaycan ekonomisinde aktif olarak yer alan Türk müteşebbisleri, telekomünikasyon, bankacılık ve sigortacılık, finansal kiralama,

²⁶⁵ A.e.

²⁶⁶ T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2007: “Yıllık Raporlar”, (Çevrimiçi) <http://musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR2006.DOC>, 2 Haziran 2007.

inşaat-taahhüt, basın-yayın, eğitim, sağlık, ulaştırma, otomotiv, imalat sanayi, petrol gibi hemen her konuda faaliyet göstermektedirler. Bu faaliyetlerin bir kısmı ferdi girişim, bir kısmı küçük ve orta ölçekli işletmeler şeklinde başlamış ve bunlardan bazıları, başarılı çalışmaları neticesinde, özel sektörde Azerbaycan'ın öncü kuruluşları haline gelmişlerdir.

Bankacılık faaliyetlerinin ikili ticari ilişkilerin geliştirilmesinde büyük önemi bulunmaktadır. Azerbaycan'da Ziraat Bankası'nın ortaklığı ile kurulan Azer-Türk Bank bu konuda öncü olmuş ve daha sonra kurulan Royalbank, Koç Bank, İş Bankası Azerbaycan ve Cibank gibi Türk sermayeli bankalar Türk şirketlerinin çalışmalarına büyük katkılar sağlamışlardır²⁶⁷.

Türk sermayeli şirketler Azerbaycan'ın serbest piyasa ekonomisine adaptasyonunda doğrudan ve dolaylı olarak birikimleriyle, tecrübeleriyle önemli rol oynamaktadırlar. Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk şirketleri sayısı konusunda tereddütler bulunmaktadır. Devlet İstatistik Komitesi, Vergiler Bakanlığı, Adalet Bakanlığı'nın rakamları birbirini tutmamaktadır. Ancak, 2005 yılı sonu itibariyle değişik statülerde toplam 1.837 Türk şirketi, Azerbaycan'da resmi kuruluş işlemini yaparak tüzel kişilik kazanmıştır. Vergiler Bakanlığı'nın kayıtlarına göre, Azerbaycan'da halen değişik sektörlerde toplam 730 Türk şirketi vergi mükellefi olarak faaliyet göstermektedir. Bu şirketlerin 120'si %100 Türk sermayeli, 864'ü müşterek firma, 249'u ise şube olarak faaliyet göstermektedir. Türk firmalarının enerji dışı sektörlerle yönelik yatırımları 600 milyon ABD Doları üzerine çıkmıştır²⁶⁸.

Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk Petrolleri Anonim Ortaklığı-TPAO'nun, 1994-2005 yılları içinde petrol sektörüne yaptığı yatırım 2.100,6 milyon ABD Dolar düzeyindedir. Kayda girmemiş ve üçüncü ülkelere gelen Türk sermayesiyle birlikte, Türk firmalarının toplam yatırım miktarının, 2,7 milyar ABD Doların çok üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Türkiye bu rakamlara göre, ABD

²⁶⁷ A.e.

²⁶⁸ A.e.

ve İngiltere ile birlikte Azerbaycan'a en çok yatırım yapan ülkedir. Azerbaycan'daki petrol dışı yabancı sermaye yatırımlarında Türkiye birinci sırada yer almaktadır. Türk sermayeli şirketlerde 40.000 civarında kişi istihdam edilmektedir²⁶⁹.

Sahip olduğu petrol rezervleri ile gelişmiş batılı ülkelerin ilgisini çeken Azerbaycan'ın bugüne kadar söz konusu rezervleri işletmek amacı ile oluşturduğu yirmi adet uluslararası konsorsiyumun üçünde: Azeri-Çirak-Güneşli sahasında %6.75, Şah Denizi Sahasında %9 ve Araz-Alev-Şark Sahasında %10 TPAO'nun payı vardır²⁷⁰.

Azerbaycan'da önemli projelerin gerçekleştirilmesinde mütâahitlik sektöründe faaliyet gösteren Türk firmalarının imzası bulunmaktadır. Türk firmalarının üstlendikleri projeler arasında TRASECA “İpek Yolu” projesi çerçevesinde kara yollarının inşası, elektrik santrallerinin inşası ve modernizasyonu, iş merkezleri kurulması, lüks konut inşası, Sangaçal terminali tank rezervuar işi, orduevi binası inşası, Milli (Merkez) Banka binasının inşası, Beynelhalk Banka binasının inşası, Bakü Hava Alanı inşası, Nahçıvan Hava Alanı inşası, Bakü Eğlence Merkezi inşası, Avrupa Otel inşası, ISR Plaza inşası, “Güney Mugan” projesi, tarihi ve turistik tesislerin bakım ve onarımı, petrol boru hattı ile ilgili yapım ve onarım işleri, Bakü Sahil Projesi, kombine gaz çevirimi elektrik santrali, Nahçıvan baraj inşası gibi işler yer almaktadır²⁷¹.

1991 yılından itibaren gelişen siyasi ve ekonomik ilişkilere paralel olarak artan dış ticaret hacmi Türkiye lehine fazla vermektedir. Ancak, 1998 yılında yaşanan Rusya krizi sonrası Rublenin devalüe edilmesinin de etkisi ile Rus malları Azerbaycan pazarında mutlak fiyat avantajı sağlamış ve halkın gelir seviyesinin de düşük olması sebebiyle fiyat talebi belirleyici en önemli ölçüt haline gelmiştir. Bu gelişmelerin sonucu olarak, Türkiye'den gelen mallara olan talep azalmıştır.

²⁶⁹ A.e.

²⁷⁰ Aras, a.g.e., s.357.

²⁷¹ T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2007: “Yıllık Raporlar”, (Çevrimiçi) <http://musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR2006.DOC>, 26 Mayıs 2007.

1996,1997 ve 1998 yıllarında Azerbaycan'ın en fazla ithalat yaptığı ülke Türkiye olmuştur. 1999-2000 yıllarında Türkiye, Rusya'dan sonra ikinci, 2001 yılında ise ABD ve Rusya'dan sonra üçüncü sırada, 2002 yılında yeniden Rusya'dan sonra ikinci sırada, 2003 yılında Rusya ve İngiltere'den sonra 3. sıraya inmiştir. 2004 yılında Rusya, İngiltere ve Kazakistan'dan sonra Türkiye 4. sıraya yer almıştır. 2005 yılında ise Türkiye, Rusya Federasyonu, Singapur ve Birleşik Arap Emirlikleri'nden sonra yine dördüncü sırada olmuştur. 2005 yılında Türkiye'nin Azerbaycan'ın ithalatındaki payı %7.4, ihracatındaki payı ise %6.3 olmuştur²⁷².

Türkiye'nin Azerbaycan ile olan ticari ilişkilerinde nakliye önemli bir maliyet unsuru olarak ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan ve Gürcistan'da alınan yüksek yol vergileri ve İran'ın uygulamakta olduğu tonaj sınırlamaları ve yollardaki gecikmeler hem nakliyecilere hem de yük sahiplerine ilave maliyetler getirmektedir. Rekabet şansını sınırlayan bu sorun Kars-Tiflis-Bakü demiryolunun önemini daha da arttırmaktadır.

Şüphesiz ki, ticari ve ekonomik ilişkilerin uzun vadede sağlıklı ve istikrarlı gelişmesinde Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk işadamlarının önemi büyüktür. Azerbaycan ekonomisine yaptıkları yatırımlar, ödedikleri vergiler ve sağladıkları iş imkanları ile göz ardı edilemeyecek katkıları yanında Türkiye ile ticari ilişkilerde de büyük rol oynamaktadırlar. Bu işbirliği Azerbaycan'ın ekonomik bağımsızlığının güçlenmesine katkı sağlarken, aynı zamanda Türkiye ile Azerbaycan arasında ekonomik köprü vazifesi gören işadamlarının önündeki engellerin kaldırılması, finansman sorunlarının çözümlenmesi ve uzun vadeli yatırım kararlarında kendilerini güvencede his edebilecekleri sigorta mekanizmasının kurulması yönünde projeler üretilip uygulamaya konulmasında önemli rol oynamaktadır. İşbirliğinin geliştirilmesiyle ekonomik ve ticari ilişkiler daha sağlam temellere oturacak ve gelişen ilişkiler her iki kardeş ülke halkının refahına hizmet ederken, bölgenin istikrara kavuşmasında da önemli katkılar sağlayacaktır.

²⁷² Aras, **a.g.e.**, s.357.

Halen 2001 yılı verilerine göre, Türkiye’de yatırım yapan Azerbaycan kaynaklı 68 firma bulunmaktadır. Bu firmaların çoğu hizmetler sektöründe faaliyet göstermektedir. Toplam sermayesi yaklaşık 3.03 milyon ABD Dolar olan söz konusu firmaların Azerbaycan kaynaklı sermayelerinin payı yaklaşık %86’dır. Türkiye’de yatırım yapan Azerbaycan iş adamları, hem firma sayısı hem de konulan sermaye miktarı açısından değerlendirildiğinde Orta Asya ve Kafkasya’daki Türk Cumhuriyetleri içerisinde ilk sırayı, Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri içerisinde ise Rusya Federasyonu’ndan sonra ikinci sırayı almaktadır²⁷³.

2006 yılı verilerine göre Azerbaycan’la Türkiye’nin dış ticaret hacmi Azerbaycan İstatistik Kurumunun resmi rakamlarına göre, 774 milyon ABD Doları civarında olmuş, Türkiye İstatistik Kurumuna göre ise, bu rakam 1 milyar ABD Doları aşmış, Türkiye’nin Azerbaycan’a ihracat rakamı 694.558 milyon ABD Doları olarak gösterilmektedir²⁷⁴.

²⁷³ DEİK, **Azerbaycan Ekonomisi ve Türkiye İlişkileri**, Ankara, DEİK Yayınları, Mart-2001, s.11.

²⁷⁴ Türkiye İstatistik Kurumu, 2007: “Ülkelere Göre Dış Ticaret”, (Çevrimiçi) <http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do>, 20 Mayıs 2007.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA UYGULANAN EKONOMİK KALKINMA POLİTİKALARI; TARIM SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ

3.1. AZERBAYCAN'DA GERÇEKLEŞTİRİLEN EKONOMİK REFORMLAR VE KALKINMA UYGULAMALARI

XX. yüzyılın sonlarında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, bağımsızlığının ilk yıllarında bir çok zorluklarla karşılaşmak mecburiyetinde kalmıştır. Sosyo-ekonomik problemlerin çözümü devamlı olarak yönetimin dikkat merkezinde olsa da, Azerbaycan bağımsızlığının ilk yıllarında yüksek başarılar elde edememiştir. 1996 yılında uygulanan ekonomik reformlar sonucunda ülkenin sosyo-ekonomik hayatında gerileme süreci durmuş ve sonuçta kişi başına düşen GSYİH artmış, döviz piyasasında istikrar sağlanmış, bütçe açıklarının minimum seviyeye indirilmesi gibi önemli ve olumlu adımlar atılmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeniden kendi bağımsızlığını kazanması tüm diğer alanlarda olduğu gibi, ekonomide de bağımsız milli siyasetin düzenlenmesine imkan yaratmıştır. Azerbaycan hükümeti, ekonomik politikaların oluşturulması ve uygulanması işinde ve bu amaçla düzenleme mekanizmalarının seçiminde tam serbestlik kazanmıştır.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan hükümeti tarafından ekonomik politikaların uygulanması zamanı geniş ölçüde kullanılan yöntemlerden biri programlaştırma olmuştur. Uygulanan programlarda değişik yöntemler kullanılmıştır. Ülkede uygulanan devlet programları iki ve daha fazla yıl için planlanmakta ve cumhurbaşkanının imzaladığı fermanla yürürlüğe girmektedir. Yönlendiği sektöre göre bünyesinde geniş önlemler sistemini bulunduran bu programlardan genellikle tarım sektöründe, müteşebbisçiliğin geliştirilmesinde, bölgesel kalkınma ve fakirliğin azaltılması yönünde kullanılmış ve kullanılmaktadır.

Son 10 yılda uygulanan ekonomik düzenlemeler sonucu ülkede makroekonomik istikrar sağlanmış, ekonominin kalkınmasına hız verilmiş ve halkın geçim standardı önemli ölçüde iyileştirilmiştir. Ancak geçen bu dönemde ekonomik değişim ve kalkınma bakımından henüz yolun başında olan Azerbaycan, kalkınma çabalarında bölge ayrımına gidecek ve bölgesel kalkınma politikaları uygulayacak durumda olmamıştır. Bu şartlar, daha çok petrol ve doğal gaz üretim ve ihracına yönelik performans harcamayı ve öncelikle bölge ve sektör ayrımına gitmeden yabancı sermayeyi ülkeye çekmeyi gerektiriyordu.

2004 yılından bu yana sosyo-ekonomik kalkınma bakımından yeni aşamaya adım atan Azerbaycan'da çözümü zaruri olan meselelerden biri de bölgelerde özel teşebbüsün gelişmesini arttırarak işgücü, doğal ve ekonomik potansiyeli verimli şekilde kullanarak ekonominin sürekli kalkınması, işgücü istihdamının attırılması ve böylece ülkede yoksulluk seviyesinin azaltılması olmuştur. Bu yönde yürütülen faaliyetlerle bölgelerin ekonomik kalkınmasında mevcut olan keskin farkın giderilmesi ve bölgesel dengenin sağlanmasının temin edileceği amaçlanmaktadır.

Devlet programlarının uygulandığı en önemli sahalardan biri de küçük ve orta işletmeciliğin kalkınmasıdır. Şimdiye kadar bu alanda 1993-1995, 1997-2000 ve 2002-2005 yıllarını içeren “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Küçük ve Orta ölçekli Müteşebbisçiliğin Kalkınmasının Devlet Programı” adlı üç program yürürlüğe konulmuştur. Söz konusu programlardan birincisinde bu alanda normatif-yasal düzenlemelerin yapılması, uygun devlet destek ve düzenleme kuruluşlarının yaratılmasını içermektedir. İkinci program yasal düzenlemelerin iyileştirilmesi, Sahipkarlığa Yardım Milli Fonu’nun faaliyetinin genişlendirilmesi, genel olarak ülke ekonomisinde özel mülkiyetin, özellikle de küçük ve orta işletmelerin rollerinin artırılmasına ait faaliyetleri kapsamaktadır. Sonuçta bu alanda uygulanan üçüncü programın kabul edildiği 2002 yılına kadar özel sektörün GSYİH içindeki payı %71’e, sanayi üretiminde %48.3’e, dış ticarete %59’a, ihracatta %52.6’ya, ithalatta ise %69’a yükselmiştir. İstihdamda özel sektörün payı %70’e yükseldiği halde, bütçe gelirleri içindeki payı %36.6 olmuştur. 2002 yılına kadar kayda alınmış özel işletmelerin sayısı 58600’ü geçmiştir. Bu işletmelerin %80.1’i küçük ve orta ölçekli

müesseseler olmuştur. KOBİ'lerin bu yıllarda GSYİH içindeki payı %25'ten %43'e kadar yükselmiştir ¹.

Azerbaycan'da uygulanan ekonomik kalkınma politikalarından bahsederken, ülkede uygulanmış ve uygulanmakta olan kalkınma amaçlı programları ve içeriğini anlatmakta yarar vardır. Çünkü ekonomi alanında uygulanan kalkınma politikaları söz konusu devlet programlarıyla çok sıkı ilişkilidir. Bu yüzden ülke ekonomisinin kalkınması yönünden önemli sayılan devlet programları sıradaki bölümlerde geniş şekilde açıklanmaktadır.

3.1.1. Bölgesel Kalkınma Programı (2004-2008)

1994 yılının sonlarına doğru “Asrın Anlaşması” olarak adlandırılan petrol anlaşması imzalandıktan sonra bağımsız Azerbaycan'da ekonomik kalkınma süreci başlamıştır. Ancak yapılan yatırımlar ve altyapıda iyileştirme ve yeniden inşa daha çok başkent Bakü'de gerçekleştirilebilmiştir. Buna karşın ülkenin diğer bölgeleri uzun süre dikkat merkezinin dışında kalmıştır. Bu durum başkent ve diğer şehirler arasında sosyo-ekonomik seviyede önemli fark yaratmıştır. Bu farkların oluşması ülke için endişe verici bir durum olarak değerlendirilebilir. Bütçede diğer bölgelerin payı yaklaşık %10-12 olmuştur. Ülkede yapılan yatırımların maksimum %15-17'i diğer bölgelere yapılmaktaydı. Bölgelerde yaşanan işsizlik nedeniyle Bakü'ye başka bölgelerden işgücü akımı artmıştır².

Bölgelerdeki kaynakları verimli şekilde kullanarak, tarım ürünleri üretimini artırmak, petrol dışı sanayi sahalarının; imalat sanayisinin, hizmet ve diğer altyapı donanımlarının, turizmin kalkınmasını temin etmek, istihdam seviyesini yükseltmek ve halkın yaşam standardını daha da iyileştirmek amacıyla bölgesel kalkınmaya yönelik bir program gerekliydi.

¹ Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı,2006: “Azerbaycan Respublikasında Küçük ve Orta Sahipkarlığın İnkişafının Devlet Programı” , (Çevrimiçi) <http://www.economy.gov.az>, 17 Nisan 2007.

² **Azerbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İktisadi İnkişafı Devlet Programı (2004-2008 Yılları)**, Bakü, Nurlar Yayını, 2004, s.5-11.

Bu çerçevede Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik kalkınmasının hızlandırılması hakkında 24 Kasım 2003'te imzalanan ferman ile ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasının esas yönleri belirlenirken, aynı zamanda bölgelerin kalkınması hakkında özel bir devlet programının hazırlanması hakkında emir verilmiştir³.

Azerbaycan bölgelerinin 2004-2008 yılları arasında sosyo-ekonomik kalkınmasıyla ilgili devlet programının onaylanması hakkında ferman Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından 11 Şubat 2004'de imzalanmıştır⁴. Cumhurbaşkanı tarafından onaylanan bu program Azerbaycan bölgelerinin ve dolayısıyla Azerbaycan ekonomisinin dengeli ve sürekli gelişmesini amaçlayan çok önemli bir program gibi ortaya konulmuştur.

Azerbaycan'da ekonomik bölgelerin kalkınması için uygulamaya başlatılan bu program esas olarak 3 bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Azerbaycan'daki ekonomik bölgelerin genel özellikleri, ikinci bölümde bölgelerin sosyal ve ekonomik kalkınmasının esas hedeflerinin neler olduğu yer almakta, üçüncü bölümde ise bölgelerde uygulanması gereken tedbir ve önlemlerin neler olduğu, bu tedbir ve önlemlerin hangi devlet kurumları vasıtasıyla uygulanacağı ve her bir faaliyetin hangi süreyi kapsamaması gerektiği geniş şekilde gösterilmiştir⁵.

Programın başlıca hedefi; çok yönlü ekonomik kalkınmayı başlatarak, sanayinin gelişmesi, ihracata yönelik üretimin teşvik edilmesi, bölgesel girişimciliğin arttırılarak halkın yaşam düzeyinin yükseltilmesi, işsizliğin azaltılması, ülke ekonomisinin kalkınmasında belirtilmiş olan potansiyellerinin incelenerek güvence altına alınması olarak belirtilmiştir⁶.

³ Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı,2006: "Azerbaycan Respublikasında Küçük ve Orta Sahipkarlığın İnkişafının Devlet Programı" , (Çevrimiçi) <http://www.economy.gov.az>, 17 Nisan 2007.

⁴ A.e.

⁵ A.e.

⁶ "Azerbaycan Bölgesel Farklılıkları Gideriyor", **Ekonomik Forum Dergisi**, İstanbul, Nisan 2004, s.11.

Program çerçevesinde kamu yatırımlarının bölgelerdeki altyapının ıslahına, kamu hizmetlerinin korunmasına ve gelecekteki sosyal tesislerin bölgelere yönlendirilmesi ve altyapı projelerine yönelik yabancı yatırımlara devlet desteğinin sağlanması amaçlanmıştır.

Programda devlet destekli projelerin kamu finans kaynaklarıyla bağlantılı olduğu göz önüne alınmaktadır. Özel sektör projelerinin de destek alacağı vurgulanmaktadır. Programda aşağıdaki faaliyetler yer almakla birlikte, devletin, projelerin yürütülmesi için gereken altyapıyı sağlamayı üstleneceği de ifade edilmektedir⁷:

- Altyapı ile ilgili hizmetlerdeki ana hedefler, inşaat, yeniden yapılanma ve modern tarzdaki güç istasyonları, yollar, iletişim hatları, kamu hizmetlerinin iyileştirilmesi, elektrik, su, gaz tedariki ile haberleşmenin modern standartlarda yapılmasının sağlanması ve belediyelerin bu konudaki rolünün artırılması;
- Sanayi alanındaki önemli hedeflerden birinin, bölgelerdeki sanayi kuruluşlarının restorasyonu ile yenilerinin yapılması;
- Programa göre gelecek beş yıl içinde tarımsal işleme kuruluşlarının restorasyonuna ve çiftçiler tarafından yetiştirilmiş ürünlerin pazarlama imkanlarının artırılmasına özel bir önem verileceği;
- Azerbaycan'ın hububat, üzüm, meyve, pamuk, tütün, çay, ipek böcekçiliği gibi tarımsal alanları geliştirileceği;
- Girişimcilik ruhunun geliştirilmesi amacıyla, bölgedeki özel teşebbüsün kalkındırılması, bölgesel özel girişim dayanışma servisleri ile tedarik, pazarlama ve diğer servislerin kurulması, bölgede ticari fuarların düzenlenmesi, turizmin geliştirilmesi, girişimciye teşvik edici vergi-gümrük politikalarının yürütülmesi için devlet desteğinin artırılması.

⁷ A.y.

Programda belirtilen bir konu da, kanunların uluslararası standartlara uyumudur. Buna göre, programda sistemdeki ekonomi kanunlarında şeffaflığın artırılması konusu da yer almıştır.

3.1.2. Bölgesel Kalkınma Programında Uygulanan Tedbirler ve Etkileri

1995-2003 yıllarda uygulanmış geniş ölçülü ekonomik reformlar sıradaki beş yılda insanların yaşam düzeyini önemli derecede yükseltmiş ve bölgelerin sosyal-ekonomi problemlerinin çözümüne imkan yaratmıştır. Bundan sonra uygulanmaya konulan Bölgesel Kalkınma Programı ise bu süreci daha da hızlandırmış ve ayrı ayrı bölgelerin ekonomik problemlerinin çözümü ve ekonomik kalkınması yönünde kendi etkilerini göstermiş ve programın uygulanması halen devam ettiğinden gelecek yıllarda programın etkilerinin daha fazla hissedileceğini söylemek mümkündür⁸.

Devlet programında çeşitli sahaları kapsayan 714 tedbir veya faaliyet yer almaktadır. Bu yapılacak faaliyetin 46'sı makroekonomik dengenin ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasıyla ilgili, 688'i ise 9 ekonomik bölgede ve ayrı ayrı illerde yapılacak tedbirlerle ilgilidir⁹.

Azerbaycan Cumhuriyeti bölgelerinin tam yönlü kalkınmasının gerçekleştirilmesinde ve ekonomik kalkınmanın esası sayılan müteşebbisçilik (sahipkarlık) küçük işletmelerin gelişmesinde ülkedeki yoksulluk düzeyinin düşmesinde ve tamamen ortadan kaldırılmasında son yıllarda uygulanan politikalar sonucu makroekonomik istikrarın sağlanması önemli rol oynamaktadır. Bunu dikkate alarak yönetim gelecek yıllarda da makroekonomik istikrarın sağlanmasını amaç haline getirmiştir. Bu nedenle, 2004-2008'li yıllarda ortalama yıllık enflasyon hızının ve milli para kurunun olumlu düzeyde tutulması, vergi derecelerinin optimum

⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2007 "Azerbaycan Respublikasında Küçük ve Orta Sahibkarlığın İnkişafının Devlet Programı", (Çevrimiçi) <http://www.economy.gov.az>, 17 Nisan 2007.

⁹ Kaspi Gazetesi, 2007: "Regionların İnkişafı RealFaktlarla", **Kaspi Gazetesi**, (Çevrimiçi) <http://www.kaspi.az/fevral/16/analitika/.htm>, 20 Nisan 2007.

düzeyde azaltılması, tarım sektörü üreticilerine uygulanan sübvansiyonların müddetinin attırılması, yeni iş yerlerinin açılmasıyla istihdam sağlanması, gümrük derecelerinin optimum düzeyde tutulması, ülkenin yabancı borçlarının yönetilmesi politikalarının devam ettirilmesi amaçlanmıştır¹⁰.

Para ve maliye politikasında petrol gelirlerinin yükselmesi dolayısıyla milli para Manatın rakebet edebilirliğinin gereken düzeyde tutulmasını sağlayan kur politikasının uygulanmasına ve para arzı araçlarının optimalleştirilmesine özel önem verileceği ön görülmüştür.

Yatırım politikasında devlet yatırımlarının genellikle bölgelerin alt yapı, iletişim ve sosyal tesislerin yapımına yöneltilmesi esas hedef olmaktadır. Değer-fiyat politikalarının halkın yaşam düzeyini ve ödeme gücünü dikkate alarak düzenlenmesi amaçlanmıştır.

Gelecekte Azerbaycan'ın önemli uluslararası kuruluşlara ve ekonomik birliklere girmesi için kanunların ve standartların uluslararası taleplere göre uygunlaştırılması sürecinin hızlandırılması kalkınma programlarında önem verilen bir konu olmaktadır. Dış ticaret politikasının, yerli üretimin ihraç edilmesi için olanaklar sağlanması ve aynı zamanda iç pazarın haksız rekabetten korunmasına yöneltilmesi yönetimce ifade edilmektedir.

Sanayi sektöründe esas amaçlardan biri bölgelerdeki sanayi müesseselerinin faaliyetinin yeniden kurulmasına ve yerel işletmelerin yaratılmasına yönelecektir. Bu zaman tarım sektörü ürünlerinin imalı işletmelerinin yeniden kurulması ve yenilerinin açılmasına, tarım ürünleri üretimiyle uğraşan çiftçilerin ürettikleri ürünlerin satış imkanlarının arttırılmasına önem verilecektir.

Bölgelerin ekonomik kalkınmasının sağlanmasında halkın yaşam düzeyinin yükseltilmesinde alt yapı, sosyal ve belediye hizmetlerinin esas ilkelerinden biri

¹⁰ Azerbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İktisadi İnkişafı Devlet Programı (2004-2008 Yılları), s.5-11.

olduğu dikkate alınarak 2004-2008’li yılları kapsayan zaman içinde bu sahalarda devlet politikasının esas hedeflerinin aşağıdakiler olacağı planlanmaktadır¹¹:

- Yeni ve çağdaş tip elektrik istasyonlarının, yolların, iletişim hatlarının ve diğer alt yapı tesislerinin inşaatı, yeniden kurulması ve geliştirilmesi projelerinin uygulanması;
- Kırsal bölge, il ve kasabalarda ulaşımın karayolları ve alt yapılarının geliştirilmesi;
- Maliye alt yapısının geliştirilmesi;
- Nüfusun, özellikle köy nüfusunun sosyal hizmetlerle: gaz, su elektrik enerjisi, iletişim v.s. ile temin edilmesinin çağdaş taleplere cevap verebilecek yönde ulaştırılması, bu amaçla yeniden yapılanma faaliyetlerinin devam ettirilmesi;
- Alt yapı ve sosyal hizmet tesislerinin yönetilmesinde belediye kurumları ve yerel yönetimlerin rolünün artırılması.

Devletin alt yapı siyaseti, petrol sektörüyle beraber gayri-petrol sektörünün de kalkınmasına, inovasyon teknolojilerinin daha geniş ölçüde uygulanmasına, büyük devlet işletmelerinin özelleştirilmesine, girişimciliğin geliştirilmesine ve ihracat potansiyelinin artırılmasına yöneltileceği kaydedilmektedir.

Özelleştirme sürecinin en esas amaçlarından biri bölgelerde çalışmayan işletme ve üretim sahalarının faaliyetlerinin yeniden devam ettirmesi ve yeni iş yerlerinin açılması olmaktadır.

Bu amaçla aşağıdaki tedbirlerin alınacağı gösterilmektedir¹²:

- Özelleştirme sürecinde şeffaflığın sağlanması;
- Devlet Programına uygun olarak yeni sahaların özelleştirmeye açılması

¹¹ A.e., s. 8-9.

¹² Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2007: “Sahibkarlığın İnkişafı”, (Çevrimiçi), www.economy.gov.az, 22 Mayıs 2007.

ve kamu işletmelerinin özelleştirilmesi sürecinin hızlandırılması;

- Devlet tarafından halka açılmış özelleştirme paylarından maksimum yararlanılması;
- Özel mülkiyetin dokunulmazlığının sağlanması, emlak ve pay sahiplerinin haklarının korunması;
- Taşınmaz mülkiyetin “Devlet Kayıtı” Devlet tarafından kayıtlarının yapılması ve bu faaliyetlerin uluslararası ölçülere cevap verecek düzeyde kurulması;

Programın uygulanacağı yıllarda Azerbaycan’da müteşebbisçilik faktörünün ve koşullarının iyileştirilmesine yönelik sistemli önlemler devam ettirilecek ve bu faaliyetlerin ana hatları bunlar olacaktır:

- Bölgelerde müteşebbisçiliğin gelişmesine devlet mali yardımının artırılması;
- Azerbaycan’ın bütün bölgelerinde her sahada mevcut potansiyeller hakkında bilgilerin elde edilmesi;
- İş adamları ve müteşebbisler için danışma hizmeti, bilgi sağlanması, pazarlama hizmeti v. s. hizmetler gösterecek merkezlerin kurulması;
- Bölgelerde turizmin kalkındırılması;
- İllerde açık ticaret pazarlarının yaratılması;
- Üretilen ürünlerin kalite kontrolünün ve laboratuvar denetiminin güçlendirilmesi;
- Müteşebbisçiliğin teşvikine yönelik vergi gümrük siyasetinin uygulanması;
- Tekelcilerin fiyat tariflerinin devamlı düzenlenmesi;
- Müteşebbis faaliyetine müdahalelerin önlenmesi;
- İpotek, leasing, franchising gibi uluslararası tecrübeye denemiş faaliyet türlerinin desteklenmesi ve kalkındırılması;
- Devlet-iş adamı diyalogunun güçlendirilmesi.

Gelecek beş yılda bölgelerde sosyal politikanın esas amacını, nüfusun ve bölgelerde yaşayan halkın manevi ihtiyaçlarının daha iyi karşılanması, onların yaşam standartının iyileştirilmesi oluşturmaktadır.

Eğitim reformları esas olarak eğitimin strüktürel yapısının ve konusunun yenileşmesi yönünde olacaktır. Bu hedefe ulaşmak için aşağıdaki tedbirler uygulanacaktır¹³:

- Eğitim konusunun güncelleştirilmesi, onun kalitesinin artırılması,
- Nüfusun bütün bölümleri için eğitim almak imkanlarının eşitlendirilmesi,
- İlk, ortaokul ve lise öğrencilerinin bedava ders kitaplarıyla temin edilmesi,
- Üniversite öğrencilerinin burslarının artırılması,
- Okul öncesi eğitim sisteminin iyileştirilmesi,
- Bölgelerde yeni okul binalarının inşası, köy okullarında teknik ve kadro teminatının iyileştirilmesi.

Bilim sahasında en önemli görevlerden biri sahaların ve bölgeleri dikkate alarak özellikle tarım bilimlerinin geliştirilmesinden, bu alandaki bilimsel araştırma ve proje enstitülerinin faaliyetlerinin tarım organizasyonlarıyla ilişkilendirilmesinden ibaret olacaktır.

Hedeflenen amaçlara ulaşmak için sağlık alanında devlet politikasının esas yönleri aşağıdakiler olacaktır¹⁴:

- Devletin mali olanakları çerçevesinde bedava sağlık hizmetlerinin genişletilmesi ve kalitesinin artırılması;
- Ülkede sağlık sigortası sisteminin kurulması;

¹³ Azərbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2005: “Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İktisadi İnkişafı Dövlət Programı (2004-2008 illəri), (Çevirimiçi), <http://www.economy.gov.az/Catalogs/files/file117518093271.doc>, 23 Mayıs 20007

¹⁴ A.e.

- Sağlık ocaklarının ilaç ve teknik makinalarının iyileştirilmesi amacıyla sağlık sanayisi şletmelerinin kurulmasının ve faaliyetlerinin devlet tarafından desteklenmesi;
- Sağlık profilaktik tedbirlerinin güçlendirilmesi ve kalitesinin önemli ölçüde yükseltilmesi;
- Halkın sosyal yönden en düşük gelirli bölümüne sağlık yardımının gösterilmesine bağlı tedbirler sisteminin hazırlanması ve uygulanması;
- Bölgelerde yeni sağlık ocakları binalarının inşası;

Kültür sahasında devlet politikasının strateji amaçları ülkenin kültür potansiyelinin, kaynaklarının ve geleneklerinin korunması, geliştirilmesi, yaratıcılık ve eğitim sisteminin iyileştirilmesinden ibarettir. Kültür sktrnn devlet bütçesi tarafından finanse edilmesi devamlı olarak arttırılacak, kültür sktrnn maddi, teknik ve informasyon alt yapısı kalkındırılacaktır¹⁵.

Yönetimin öngörülerine göre, 2008 yılında GSYİH 2003 yılıyla mukayesede 2.3 kez artacak, kişibaşına düşen GSYİH 1578 ABD Doları, zel sktrn GSYİH daki payı %85 olacaktır¹⁶.

2004-2008 yılında bütün sktrlerde ve aynı zamanda tarım sktrnde üretimin reel artış değeri %62.5 olarak gerçekleşecektir. Ülkede toplam yatırım hacminin 16.8 milyar ABD Dolarına ulaşılması ve bu yatırımın %60 nın bölgelere yneltiledeği devlet programının hedeflerinde kaydedilmektedir¹⁷.

¹⁵ Ali Alirzayev, **Reformlar ve Hızlanma Stratejisi Ortamında Azerbaycanın Sosyal-iktisadi Kalkınma Problemleri**, Bakü, 2005, s.576-580.

¹⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2005: “Azerbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İktisadi İnkişafı Devlet Programı (2004-2008 Yılları), (evirimii), <http://www.economy.gov.az/Catalogs/files/file117518093271.doc>, 23 Mayıs 2007.

¹⁷ A.e.

Bölgelerin kalkınma programında ülkede gelecek beş yılda toplam altı yüz bin iş yerlerinin açılması ve orta aylık ücretin 3.1 kez arttırılması da kaydedilmektedir¹⁸.

Azerbaycan’da bölgelerin kalkınmasıyla ilgili yaşanan olumlu gelişmelerle birlikte, olumsuzlukların da gözlemlendiği bazı kurumlar tarafından iddia edilmektedir. Şöyle ki, ülkede faaliyet gösteren Azerbaycan’da Bölgesel Kalkınma Merkezi sivil örgütü, 26 Ekim 2006 yılında “Bölgelerde Yaşanan Sosyo-ekonomik Değişiklikler: Başarılar ve Problemler” konulu toplantıda bölgelerde yaşanan sosyo-ekonomik değişikliklere ilişkin aşağıdaki yetersizlikleri ve problemleri belirlemiştir¹⁹:

- Ülkede faaliyet gösteren 2426 işletmeden 1424’ü sadece bir ekonomik bölgede-Abşeron ekonomik bölgesinde, diğer ekonomik bölgelerde ise yalnız toplam 1002 işletme faaliyet göstermektedir.
- 2004 yılında Azerbaycan’da yeni yaratılmış sürekli istihdam 83.7 bin 2005 yılında bu 79.2 bine kadar azalmıştır.
- Abşeron ekonomik bölgesinde istihdam 2004 yılına göre artmış, diğer bölgelerde ise istihdamda düşüş yaşanmıştır.
- 2006 yılının ilk yarısında ise istihdam 89 bin olmuştur. Ancak yeni istihdamın sadece %8.6’sı yeni açılan işletme ve kurumların hesabına olmuştur.
- Arazisinin ülkenin toplam arazisinin sadece %3.6’na eşit olduğu Abşeron ekonomik bölgesi, ülkede üretilen sanayi üretiminin %80’ini karşılamaktadır. Bu da ülkede bölgelerarası dengesizliğin bulunmasına açık örnek oluşturmaktadır.
- Ülkede üretilen tarım ürünlerinin %38’i Aran ekonomik bölgesinin payına düşmektedir. Bu veri de ülkede tarım için doğal potansiyeli olan diğer bölgelerin yeterince ve verimli kullanılmadığını göstermektedir.

¹⁸ Center of Regional Development in Azerbaijan, 2007: “Regionlarda Yaşanan Sosial-İktisadi Yenilikler: Uğurlar ve Problemler”, (Çevrimiçi)<http://azregionaldevelopment.org>, 24 Mayıs 2007.

¹⁹ A.e.

Ülkede son 10 yılda uygulanan ekonomik reformlar sonucu kısa zaman içinde makroekonomik sabitliğe ulaşılmış, ekonominin dinamik kalkınması için uygun koşullar sağlanmış ve halkın yaşam düzeyinin önemli ölçüde iyileştirilmesi sürecine girilmiştir.

3.2. AZERBAYCAN'IN TARIM SEKTÖRÜNDE UYGULANAN EKONOMİK KALKINMA POLİTİKALARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

3.2.1. Tarımsal Politikanın Esasları

Bir ülkenin tarımsal kalkınmasını ülke arazisinin tarıma uygun koşullara sahip olmasıyla birlikte, ülkede uygulanan tarım politikaları belirlemektedir. Tarım politikaları ise ülkenin uyguladığı genel ekonomik politikaların bir parçası olmaktadır. Tarımsal kalkınmayı etkileyen tarım sektörünün özellikleri ve sektörde uygulanan ekonomik kalkınma politikaları bir birini etkilemektedir. Her ülkede tarım sektörünün özellikleri, yapısı, tarımsal arazilerin durumu, genişliği ve kullanım amaçları farklı olduğu için ülkeler bu özelliklere göre sektörün kalkınması yönünde uygun politikalar belirlemekteler. Aynı zamanda belirlenen ve uygulanan tarım politikalarının meydana çıkan olumlu veya olumsuz sonuçlarına göre de tarımsal üretimde değişikliklere gidebilmektedirler. Tarımsal üretimde bir diğer unsur da bölgelerin yapısal ve coğrafi özellikleridir. Ülkelerin belirledikleri tarım politikaları bu özellikler dikkate alınarak çoğu zaman bölgesel bazda düzenlenmektedir.

Azerbaycan'da da tarım politikalarının belirlenmesinde ve uygulanmasında da yukarıda belirtilen faktörler dikkate alınmaktadır. Ülkede uygulanmakta olan Bölgelerin Kalkınma Programı da bunu göstermektedir²⁰.

Bundan başka Azerbaycan hükümeti diğer sektörler gibi tarım alanında da uluslararası ekonomik ve mali kurumlarla işbirliği içindedir. Azerbaycan'ın DTÖ-ile

²⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2005: "Azerbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İktisadi İnkişafı Devlet Programı (2004-2008 Yılları), (Çevirimiçi), <http://www.economy.gov.az/Catalogs/files/file117518093271.doc>, 23 Mayıs 20007

(Dünya Ticaret Örgütü) tarım konusunda yaptığı anlaşmalar gereği ve Avrupa Birliği'ne katılım isteğinin uzun süreçte de olsa mevcudluğunu dikkate alarak genel olarak aldığı kararlara göre, yapılması gerekenler AB ile kendi duruşunu karşılıklı tarımsal politika ve uluslararası ticaretteki gelişim seviyesi çerçevesinde belirlemektedir. Anlaşmalarda üzerinde durulan hususları aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür²¹:

- Anlaşmalara göre, insan kaynakları başta olmak üzere, üretim faktörlerinin daha etkin kullanılması, verimliliğin artırılması, tarımla ilgili kuruluşlarda kurumsal kapasitenin güçlendirilmesi, kurumsal hizmet akışında gözlenen sorunların giderilmesi, sektör içi kaynak dağılımında etkinlik ve rasyonel kullanımın sağlanması, üretici örgütlerinin güçlendirilmesi, tarımsal işletmelerin rekabet güçlerinin artırılması ve pazarlama ağlarının geliştirilmesine ağırlık verilecektir.
- Çiftçi Kayıt Sistemi, Tapu-Kadastro Sistemi, Coğrafi Bilgi Sistemi ve Çiftlik Muhasebe Veri Ağının geliştirilmesine önem verilecek ve tarımsal veri tabanını kullanan Tarım Bilgi Sisteminin kurulması faaliyetleri yürütülecektir.
- Risk yönetimi konusunda faaliyetler artırılarak, üretici ve üretim düzeyini risklere karşı korumak amacıyla risk yönetimi araçları geliştirilecektir. Bu çerçevede; tarım ürünlerine yönelik sigorta sistemi, vadeli işlemler borsası, sözleşmeli tarım ve stok yönetimi araçlarının geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve etkin şekilde uygulamaya konulması sağlanacaktır.
- Tarımsal gelişmede bölgesel nitelikli programlar her zaman önem taşımıştır. Bu nedenle “Tarımda Sorunlu ve Öncelikli Üretim Alanlarının Tespit Çalışmaları” çerçevesinde bölgesel özel programların geliştirilmesi çalışmalarına hız verilmesi planlaştırılmıştır.

²¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı Agrar İlim Merkezi, **Kürdemir İli Tarım Master Planı**, y.y., Bakü, 2006, s.20.

- Üreticilerin katılımını ve sorumluluğunu esas alan ve doğrudan üreticilere finansman sağlayan “Kırsal Kalkınma Projeler”ine ilişkin çalışmalara da önem verilmesi amaçlanmıştır.
- Kırsal alanda tarım-dışı sektörlerle destek verilmesi ve kırsal sanayinin yaygınlaştırılması sağlanacaktır. Tarımdan çekilecek nüfusa yeni istihdam imkanları yaratacak projeler geliştirilecektir.
- Tarımsal araştırma kurumlarının etkili bir yapıya kavuşturulması, çeşitli kurum, kuruluş ve üniversiteler tarafından yapılan araştırma faaliyetlerinde koordinasyonun sağlanması faaliyetleri etkin hale getirilecektir.
- Tarımsal araştırmalarda üretici talepleri dikkate alınacak ve uygulanmakta olan araştırma projelerinin geliştirilmesi ve üreticilerin bu projelere katılımı sağlanacaktır.
- Tarım-sanayi entegrasyonunun geliştirilmesi, tarımsal ürünleri işleme sanayinin rekabet edebilirliğini artırıcı nitelikte uygun ve kaliteli hammaddenin temini ile tarımsal sanayiye dönük sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması sağlanacaktır.
- Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin kooperatifçilik ilkeleri doğrultusunda özleştirilmesi sağlanırken, söz konusu kurumların yeniden yapılandırılması durumunda sürdürülebilirliği sağlayıcı gerekli önlem ve politikalar uygulamaya konulacaktır.
- Doğal kaynak kullanımında havza bazında katılımcı proje planlaması ve yönetimi benimsenecektir. Doğal kaynakların sürdürülebilir biçimde kullanılması, gen kaynakların korunması ve saklanması sisteminin kurulması sağlanacaktır.
- Detaylı toprak etütlerinin ve toprak haritalarının yapılması ile toprakların kullanım ve korunmasına ilişkin bir Kanunun çıkarılması, kadastro çalışmalarının tamamlanması ve toprak veri tabanının oluşturulması sağlanarak Arazi Kullanım Planı hazırlanacaktır.
- Hayvansal ürünlerin üretimi geliştirilecek, toplumun hayvansal protein bakımından dengeli ve yeterli beslenebilmesini sağlamak amacıyla

hayvan ıslahı, hayvan hastalık ve zararlılarıyla mücadele ile kaliteli kesif yem ve yem bitkileri üretiminin artırılmasına, meraların ıslahına ve yayım hizmetlerine ağırlık verilecektir.

- Su ürünlerinde sürdürülebilir üretimin artırılması amacıyla; doğal kaynakların rasyonel kullanımı sağlanacak, yetiştiricilik ve açık deniz balıkçılığı geliştirilecek, araştırma ve geliştirme faaliyetlerine önem verilecek ve kamuda etkin kurumsal bir yapının oluşturulması için gerekli düzenlemeler yapılacaktır.
- Azerbaycan'da ormansızlaşma, çölleşme, toprak erozyonu, sel, heyelan ve çığ gibi afetleri önlemek amacıyla; ağaçlandırma, erozyon kontrolü, mera ıslahı ve sosyal ormancılık faaliyetleri geliştirilecek, gerçek ve tüzel kişilerin orman yetiştirme etkinlikleri desteklenecektir. Ormancılık devlet kontrolündedir ve ormandan istifade etme yalnız devletin izniyle yapılır.

3.2.2. Tarım ve Hayvancılık Sektöründeki Temel Problemler ve Sektörde Reform Çalışmaları

Ülkenin iklim şartlarının tarım ürünlerinin yıl boyunca üretimine imkan vermesine karşın, toprak sahalarının ancak %52,2'sinin tarıma elverişli olması dikkat çekicidir²². Tarıma elverişli toprakların büyük bir kısmı rutubetsiz zonaya ait olduğundan, gelişmiş sulama sistemi uygulamadan rekabetçil ürünlerin üretimi zor olmaktadır. Dolayısıyla ülkede tarım sektörünün gelişmesinde sulama ve drenaj sistemleri önemli faktör olarak kalmaktadır. Bu faktörle beraber modern sulama tekniklerinin kullanılamaması ve arazilerin tuzluluk oranlarının yıldan yıla artması dolayısıyla ekin sahaları erozyona maruz kalmaktadır. Ülkede sulanması mümkün olan 3200 bin hektar sahanın ancak 1450 bin hektarı sulanabilmektedir²³. Ayrıca Hazar denizinin seviyesinin artması nedeniyle ekin sahalarının bir kısmı zarar görmektedir. Yapılan hesaplamalara göre 2004 yılında Hazar Denizi'nin seviyesi 8 santimetre kadar yükselmiştir ve bu yükselmenin 150 bin hektar arazinin bozulmasına neden olduğu söylenmektedir. Öte yandan ülkede 115 bin hektar

²² Cahan Memmedov, **Agrar Bölmede Maddi-Tekniki Teminat ve Hizmet İşinin Teşkilî**, Abilov, Zeynalov ve Oğulları Yayınları, Bakü, 2004 s.96.

²³ A.e.

civarında toprakta tuzlanma, 167 bin hektar arazide ise tuzlanma ile beraber su seviyesinin yükselme süreci yaşanmaktadır²⁴.

Tarımın gelişmesini, üretim düzeyinin ve verimliliğin yükselmesini önleyen esas nedenlerden biri de son yıllarda tarım üretimindeki maddi-tekniki altyapıdaki yetersizlikler ve düşüşlerdir. 1990 yılına oranla tarımda kullanılan teknolojik araçlar, traktör, biçer-döver gibi tarım makinelerinin sayısında önemli ölçüde azalmanın olmasıdır²⁵. Mevcut bulunan makinelerin eskimesi ve bakımsız kalması nedeniyle kullanım imkanı ve verimliliği düşmektedir. Son yıllarda toprakların üretime yönelik bilinçli kullanımında gereken hassasiyetin gösterilmemesi de tarım sektörünün en önemli problemlerinden biridir.

Hayvancılıkla ilgili olarak temel problem yem üretiminin yetersiz düzeyde ve üretim maliyetinin yüksek olmasıdır.

Azerbaycan, kendi halkının gıda ihtiyaçlarının karşılanması ve halkın beslenmesi için gerekli gıda maddelerinin üretimi yönünden çok elverişli doğal şartlara sahiptir. Ancak uygun doğal şartların olmasına rağmen, üretimde makina-ekipman yetersizliği ve eskimesi, kaliteli tohum, gübre ve zirai ilaç kullanılmaması gibi nedenlerle ülke potansiyeli yeterince değerlendirilmemektedir.

Tarım sektöründe reform çalışmaları olarak, toprak reformunun uygulanması, **kolhoz** ve **sovhoz**'ların (kollektif işletmeler ve sovyet-devlet işletmelerinin) kapatılarak bu kurumların emlakının köylülere ücretsiz olarak verilmesi, ürün fiyatlarının serbestleştirilmesi, tarım ürünleri üreten işletmelerin özelleştirilmesi ve diğer çalışmalar tarım sektörünün kalkınmasına önemli ivme kazandırmaktadır.

Devlet bütçesinde tarım ve hayvancılık sektörüne ayrılan pay her geçen yıl artmaktadır. Bu artış sektörün toparlanmasında önemli faktörlerden biri olmaktadır.

²⁴ A.e., s.97.

²⁵ İ.G. Soltanlı, "Agrar Sahede Sahipkarlığın İnkişafı ve Onun Devlet Tenzimlenmesi", **Bazar İktisadiyatı Şeraitinde Agrar Munasibetlerin İnkişafı ve Tekmilleştirilmesi**, Elm Yayınları, Bakü, 2006, s.144.

Ülkede mevcut doğal kaynaklardan verimli ve sürekli olarak yararlanmak, toprak yönetimini ve kalitesini iyileştirmek, üretim ve imalat giderlerini azaltmak ve üretimde verimliliği artırmak amacıyla, kırsal bölgelerde çiftçi birliklerinin oluşturulması, çiftçilere yerel danışmanlık hizmetlerinin verilmesi, mikrokredi sisteminin kurularak işlevsel hale gelmesi, altyapı-sulama-drenaj sisteminin modernizasyonu gibi adımlar hazırlanan çeşitli program ve projelerle gerçekleştirilmeye çalışılmış ve bu süreç devam etmektedir.

Azerbaycan’da ülke ekonomisinde önemli yere sahip tarım sektöründe reformların gerçekleştirilmesine ve bu sektörde kalkınma politikalarının hazırlanması ve uygulanmasına başlamak için önce, dünyanın bir sıra ülkelerinin bu alandaki deneyimleri öğrenilmiştir. Tarım sektörü problemlerinin çözüm yollarını belirlemek amacıyla ülke genelinde çeşitli konferans ve toplantılar düzenlenmiştir.

Tarım sektöründe reformların ve kalkınma politikalarının uygulanmasında dünya ülkelerinin deneyimini öğrenmek ve yararlanmak amacıyla 1994 yılında Çin, İsrail, Rusya, Almanya ve Kazakistan’ın tarım ekonomisi üzere ekonomist bilim adamlarının, yönetici ve uzmanların katılımıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi’nde “Tarım Reformlarının Yürütülmesi Deneyimleri” konusunda uluslararası konferans yapılmıştır. Milli Meclis’te ayrıca 24 Aralık 1994 yılında “Tarım Reformunun Gidişatı”, 25 Ağustos 1995 yılında “Ülkede Tarım Sektörü Faaliyetlerinin ve Reformlarının Uygulanması Durumu”, 24 Haziran 1996 yılında “Ülkede Tarım Reformunun Gidişatı Durumu” ve “Toprak Reformu Hakkında” kanun tasarılarının müzakeresi ve diğer ekonomik reformların gerçekleştirilmesi ilkeleri görüşülmüştür. Ek 4’te tarım sektöründe reformların uygulanması ve sektörün kalkınması amacıyla çeşitli yıllarda kabul olunan bazı kanunların listesi verilmiştir.

Ayrıca, ülkenin tarım sektöründeki yöneticileri, uzmanları ve bilim adamları tarafından yabancı ülkelerde: Fransa, İngiltere, Almanya, Arnavutluk, Hollanda, Çin, Türkiye, İran’da tarım sektörü alanında ulaşılmış deneyimler öğrenilmiş ve bu ülkelerin uzmanlarından oluşan bir kurul ülkeye davet edilmiş ve ülkede onlarla

geniş görüşmeler ve fikir paylaşımı yapılmıştır. TACIS programı aracılığıyla Tarım Bakanlığının uzmanları ve yöneticileri için dört aylık kurslar düzenlenmiş ve bu kurslarda pazar ekonomisine geçiş döneminde tarım sektöründe gereken faaliyetlerin özellikleri, ilke ve uygulanma yolları öğrenilmiştir.

Böylece, hem ülke içinde, hem de yabancı ülkelerde toplanmış deneyimler tarım reformunun uygulanması için yasal düzenlemelerin yapılmasına olanak sağlamıştır. 1995 yılı Şubat ayında “Tarım Reformunun Esasları” ve “**Sovhoz** ve Kolhozların Reformu Hakkında” kanunlar kabul olunduktan sonra tarım reformlarının uygulanması sürecinde belirsizlik ortadan kalkmıştır. 1996 yılında yürürlüğe girmiş “Toprak Reformu Hakkında” kanun ise tarım ekonomisinde özel işletmeciliğin yaranmasının esasını oluşturmuştur. 1995 yılı Mart ayında Cumhurbaşkanı fermanıyla Tarım Reformu Komisyonu kurulmuştur. Bu da reformların hazırlanması ve uygulanması sürecini hızlandırmıştır. Bunun sonucunda ülkede “Tarım Reformunun Programı” hazırlanmıştır.

Tarım reformlarının uygulanması süreci zamanı uygun faaliyetlerin yürütülmesi ve reformların uygulanması konusunda meydana çıkacak eksiklikleri belirlemek ve problemlerin çözüm yollarını doğru saptamak için ülkenin iki bölgesinde, Zagatala ve Hızı bölgelerinde yürütülecek reformların deneme aşaması uygulanmıştır. İlave olarak bu yönde Dünya Bankası’nın IFAD kurumuyla birlikte ülkede 6 yerde 1997 yılından başlayarak uyguladığı projeler bu alanda iyi örnekler oluşturmuş ve deneyimlerin kazanılması için geniş olanaklar yaratmıştır.

Bulunduğumuz yıla kadar Azerbaycan’da uygulanan tarımsal politikalar incelendiğinde devlet tarafından tarım sektörünün kalkınması amacıyla yapılan çalışmaları şöyle özetleyebiliriz:

Tarım alanında çalışan bilim adamlarının devlet tarafından desteklenmesi, ihracat iadesi ödemeleri, ithalat korumaları ve vergi politikaları gibi araçlarla, zirai kredi faiz sübvansiyonları, yüksek mahsul üretiminden dolayı madalyalar, araba ve para ödülleri, ekin alanlarının su ile temini, işletmecilerin toprak vergisi hariç bütün

diğer vergilerden muaf tutulmaları, akaryakıtın indirimli fiyatlarla tarım işletmecilerine satılması, tarımsal lizing uygulaması (Agrolizing), tohumculuk ve damızlık üretim alanlarının devlet kontrolünde tutulması, farklı alanlarda çalışan işletmecilerin eğitimci kurs ve seminerlerin organizesinin desteklenmesi, köylerin kalkınması için yatırım teşvikleri v.b. vasıtalarla tarımsal üretimin desteklendiği ve yönlendirildiği tespit görülmektedir.

Ülkede uygulanan tarım politikaları birçok amaca yönelik olmakla birlikte, temel amaç kendi kendine yeterlilik olmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde, şimdiye kadar uygulanan tarım politikaları başarılı olmuştur. Ancak, mevcut politika uygulamalarının en önemlilerinden biri olan destekleme alımları zamanla, üretimin pazar koşullarına uygun olarak gelişmesini engellemiş, üretici gelirlerinde istikrarsızlık yaratmış ve bazı ürünlerin iç ve dış pazarlarda değerlendirilmesini zorlaştıracak şekilde aşırı stokların oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca sürdürülen tarım politikaları, sağlanan desteklerin üreticiye yeteri kadar yansımaması nedeniyle sosyal amaçların gerçekleştirilememesi yanında, kamu kaynaklarına önemli ölçüde yük getirmesi bakımından da olumsuz etkilere sahiptir.

Ülkede tarım sektöründe uygulanan reformları ve kalkınma politikalarını değerlendirmek için tarım reformlarını aşamalar halinde incelemek mümkündür:

Birinci aşama, 1993-1994 yıllarını kapsayan ülkenin tarım sektörünün düştüğü ağır durumun araştırılması, analizi, sektördeki olumsuzlukların boyutlarının belirlenmesi, yasal düzenlemelerin hazırlanması ve esas stratejilerin belirlenmesi aşaması olmuştur. Uygulanan tarım politikaları çerçevesinde ilk aşamada 1.239 **kolhoz**, **sovhoz** feshedilmiş, bu kuruluşların mülkiyeti ve toprakları çiftçilere dağıtılmıştır. Tarımsal reformlar sonucunda özelleştirilmesi planlanan 1.395 bin hektar alanın 1.360 bin hektarı (%97.5) yaklaşık olarak 850 bin aileye (3,4 milyon kişi) devredilmiştir. Ortalama olarak bir aileye 1.6 hektar toprak verilmiştir²⁶. Bir

²⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı Agrar İlim Merkezi, **Guba İli Tarım Master Planı**, y.y., Bakü, 2006, s.13-14.

kısım arazide belediyelere devredilmiş veya devlet elinde kalmıştır. Ancak genel olarak tarımsal üretimin %99'unun özel kesimce üretildiği söylenebilmektedir.

Yabancılar için toprak satın alınması mümkün olmamakla birlikte, 50 yıla kadar toprak kiralanması mümkün bulunmaktadır. Ülkede toprak vergisi dışında tarımda uygulanan bir vergi bulunmamaktadır.

1992-1993 yıllarında ülkede tarım sektörünün düştüğü ağır durumdan kurtulma yolu köklü reformların yapılması, reformlar aracılığıyla üretimin artırılması, geliştirilmesi, devlet mülkiyetinin özelleştirilmesi, özel sektörün kalkınmasına gereken olanakların sağlanması, pazar ekonomisinin esasını oluşturan özel mülkiyet ve müteşebbisçilik ortamının yaratılması olmuştur.

İkinci aşama, 1995-1997 yıllarını kapsayan gerekli yasal düzenlemelerin kabul edilmesi ve belirli alanlarda reformların başlanması aşamasıdır. Bu aşamada, “Tarım reformlarının esasları hakkında”, “**Sovhoz** ve **kolhoz**’ların reformu hakkında”, “Toprak reformu hakkında”, “Anonim ortaklık (şirket) hakkında”, “Leasing hizmeti hakkında”, “Toprak kiralaması hakkında”, Toprak Pazarı hakkında”, “Kredi kuruluşları ve birleşmeleri hakkında”, “Geodezyon ve Kartografi hakkında” Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kanunları, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Toprak Mecellesi, Azerbaycan Cumhuriyeti’nde 1995-1998 yıllarında devlet mülkiyetinin özelleştirilmesinin Devlet Programı, Azerbaycan Cumhuriyeti’nde devlet emlakinin özelleştirilmesinin II. Devlet Programı kabul edilmiştir.

1995 yılından başlayarak ekonominin pazar ilişkileri doğrultusunda kurulması, kırsal kesimlerde tarım reformlarının ve toprak reformlarının uygulanması, özellikle **kolhoz** ve **sovhoz**’ların ortadan kaldırılması, **kolhoz** ve **sovhoz**’lara ait toprakların, hayvan ve emlakın paylaşılması, malların fiyatlarının serbestleştirilmesi, gıda ürünleri imal eden sanayi müesseselerinin özelleştirilmesi gibi tedbirler tarım sektörünün sosyal ve alan kuruluşuna büyük etki göstermiştir.

Üçüncü aşama, 1998-1999 yılları arasında reformların düzenli uygulanması, köylerde planlı sosyalist işletmecilik sisteminin pazar ekonomisi ile yenilenmesi, yeni mülkiyetçilerin ve mülkiyet biçimlerinin meydana çıkması aşaması olmuştur. Bu aşamada 1999-2000’li yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti’nde tarım reformlarının derinleştirilmesi ve tarım sektöründe müteşebbisçiliğin geliştirilmesine yardım gösterilmesine ait Devlet programı gibi normatif yasal düzenlemeler ve kararlar kabul edilmiştir.

Dördüncü aşama, 1999-2002 yıllarını kapsayan tarım reformlarının hızlandırılması ve daha da derinleştirilmesi süresi gibi bilinmektedir. Bu aşamada tarım sektöründe yeni altyapıların geliştirilmesi ve kurulması, finans-banka sisteminin, kredi, vergi ve fiyat politikalarının yenileşmesi, tarım sektörüne devlet yardımının ve desteğinin güçlendirilmesi faaliyetleri başlatılmış oldu.

Tarımda yürütülen reform çalışmaları ile eski tarımsal yapı dağıtılmaya ve yerine özel mülkiyet ilişkilerine dayanan yeni bir tarımsal alt yapı kurulmaya çalışılmaktadır. Yürürlüğe konulan “Toprak Reformu Hakkında Kanun” ile devlete ait olan toprakların %44.7’sinin mülkiyetinin devletin bünyesinde bırakılması, %32.2’sinin mülkiyetinin belediyelere tahsis edilmesi ve %22.4’nün ise mülkiyetinin özelleştirilmesi planlanmıştır. Bu projeye göre 1039 **kolhoz** ve 509 **sovhoz** özelleştirilecektir. 1996 yılında 192 **sovhoz**, 227 **kolhoz** ve 103 Birlik iptal edilerek 17897 özel çiftlikler kurulmuştur. Bu özelleştirme sonucu 1996 yılında tarımda %3’lük bir artış görülmüştür²⁷.

Ülkede yürütülen tarım reformları sonucunda 3.4 milyon kişiyi oluşturan 870 bin aileye verilmesi planlaştırılan 1392 bin hektar toprak alanının 1360 bin hektarı veya %97.7’den fazlası paylaştırılmış ve geri kalan araziler belediyelerin ve devletin mülkiyetinde tutulmuştur.

²⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: “2002-2006 Yılları Arasında Tarım Sektörünün Kalkınmasına Ait Program” (Çevrimiçi), <http://www.agro.gov.az>, 12 Haziran 2007.

Reformlar köylerde mülkiyetçilerin oluşmasına, küçük müteşebbisçiliğin gelişmesine, pazar ekonomisinin oturtulmasına, köylerin görünümünün değişmesinde kaldıraç rolü oynamıştır.

Uzun süre devam eden savaşın zararlarına ve genellikle tarım sektörünün gelişme gösterdiği büyük arazilerin Ermenistan tarafından işgale uğraması sonucu bu arazilerde tarım sektörünün üretim, hizmet, imal kuruluşunun mahvedilmesine, eski Sovyetler Birliği'nde kurulan ilişkilerin ve pazarların kaybedilmesine, maddi ve teknik kapasitenin finansal sorunlarına bakmayarak toplam GSYİH içinde tarım sektörünün payı 2001 yılı verilerine göre ortalama %18-22'ler civarında olmuştur. XX. yüzyılın 90'lı yıllarının önlerinde ülkede gelişen sosyo-politik hareketler sonucunda milli ekonomi ve tarım sektörü şok büyük kriz içine girmiş, tarım ürünleri üretimi büyük ölçüde düşmüştür²⁸.

Ülkede mevcut doğal kaynaklardan verimli ve sürekli olarak yararlanmak, toprak yönetimini ve kalitesini iyileştirmek, üretim ve imalat giderlerini azaltmak ve üretimde verimliliği arttırmak amacıyla, kırsal bölgelerde çiftçi birliklerinin oluşturulması, çiftçilere yerel danışmanlık hizmetlerinin verilmesi, mikro kredi sisteminin kurularak işlevsel hale gelmesi, altyapı-sulama-drenaj sisteminin modernizasyonu gibi adımlar hazırlanan çeşitli program ve projelerle gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

Kısa zaman içinde köklü ve hızlı şekilde uygulanan kalite değişiklikleri sonucunda son yıllar üretimin sabitleşmesi, ürünlerin ve verimliliğin dikkat çekecek derecede artması, müteşebbisçiliğin gelişmesi ve iş yerlerinin nispeten çoğalması gerçekleşmiştir.

Eğer 1992-1995 yıllarında tarım sektöründe genel mal üretiminin hacmi ortalama olarak %12 gerilemekteyse, 1996 yılından başlayarak bu gerileme

²⁸ A.e.

durdurulmuş ve üretim hacmi artmaya başlamıştır. 2001 yılında bu büyüme bir önceki yıla oranla %11.1 olmuştur²⁹.

2001 yılında ülkede Sovyetlerden sonra ilk kez rekor miktarda 2016.1 bin ton tahıl, 605.8 bin ton patates, 916.4 bin ton sebze, 497.5 bin ton meyve üretilmiştir. Bununla birlikte, pamuk, ipek kurusu (barama) tütün, üzüm, yeşil çay yaprağının üretim hacmi büyük oranda azalmıştır³⁰.

Hayvancılık sahası da son yıllarda dinamik bir biçimde kalkınmaya başlamıştır. Ülke üzere et, süt, yumurta, yün üretimi 1995 yılından başlayarak artmıştır.

İç pazar talebinin ödenilmesinde müspet yönelimler meydana çıksa da, ülkenin ihraç potansiyelinde önemli düşüşler yaşanmaktadır. Tarım sektöründe toplam üretim miktarı ve verimlilik, mevcut olanakları kullanma ve etkinlik bakımından düşük düzeyde kalmıştır. Bütün bunlar sektörün ekonomik kalkınmasını ve büyümesini yavaşlatmaktadır.

1990'lı yıllarda artık planlı ekonomiden kalma **kolhoz** ve **sovhoz** sistemleri yeni ekonomik ilişkiler muhitinde işe yaramıyor, planlı ekonomi iflasa gidiyordu. Üretim alt yapısı dağılmakla karşı karşıya kalmış, toprakların verimliliğinin muhafaza edilmesi yönünde hastalık ve zararlara karşı hiç bir iş görülmemiş, veterinerlik, seleksiyon ve diğer konularda uygulamalar durdurulmuş ve yerli sanayi ürünleri ağır duruma gelmiştir. Tarım sektörü hem iç hem de dış pazarda kendi üstünlüğünü ve yerini kaybetmiş ve bu sektörde kriz meydana çıkmıştır. İlave olarak kırsal kesimlerde okul, kültür ve sağlık ocaklarının yapımı durmuştur. Kullanılan teknik makine ve araçların da eskimesi dolayısıyla tarım sektörüne teknik destek de ortadan kalkmıştır³¹.

²⁹ A.e.

³⁰ A.e.

³¹ Osman Nuri Aras, **Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları**, Bakü, TUSİAB Yayınları, 2005, s.196-199

Böyle bir durumda direkt ülke Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in yönetiminde ülkede ekonomik reformlara başlanmış ve bu reformlardan biri de tarım sektöründeki reformlar olmuştur.

Tarım sektöründe reformların hızlandırılması, bölgelerdeki nüfusun dolayısıyla köy nüfusunun yaşam düzeyinin iyileştirilmesi, yeni iş yerlerinin açılmasıyla istihdam yaratılması bölgelerin kalkınma programında en çok önem verilecek plan ve tedbirlerden sayılmaktadır. Dağlık bölgelerin kalkınmasına özellikle dikkat yetirileceği kaydedilmektedir³².

Bu amaçla aşağıdaki tedbir ve faaliyetlerin uygulanacağı planlanmıştır:

- Tarım sektörü ürünlerinin imalıyla uğraşacak işletme ve müesseselerin geliştirilmesi;
- Devlet yatırımlarının genellikle üretim işletmelerinin yeniden kurulmasına, bölgelerin altyapısı ve sosyal ve kommunikasyon hizmetlerinin iyileştirilmesine, sosyal tesislerin inşaatına yöneltilmesi;
- Tarım ürünleri üreticilerine vergi muafiyetlerinin uygulanması;
- Tarım sanayisi işletmelerine toprak sahibi üreticilere devletin finansman yardımının devam ettirilmesi ticaretle uğraşmak isteyenlere mikro bazda kredilerin verilmesi şemasının hazırlanması ve bu sektörde projelerin finanse edilmesi için mikro kredi bankalarının ve kredi birliklerinin kurulmasına destek verilmesi, tarım sektöründe pazar ilkelerine dayanan sigorta sisteminin yaratılması ve uygulanması.
- Tarım üreticileri tarafından üretilen ürünlerin hem iç pazarda hem de dış pazarlarda satışına devlet tarafından her yönden destek sağlanması, İhracata Yardım Fonu'nun, borsaların, toptan satış merkez ve depolarının, tenderlerin yaratılması;
- Veteriner, teknik kontrol, fitosanitarya, tohumculuk ve damızlık işlerinin devlet tarafından desteklenmesi ve finanse edilmesi;

³² Azerbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İktisadi İnkişafı Üzere Devlet Programı (2004-2008 Yılları), s.17-19.

- Tarıma teknik hizmetler şebekesinin kurulmasının desteklenmesi;
- Mevcut meliarasyon-irrigasyon sistemlerinin tamiri ve yeniden kurulması, yeni sistemlerin kurulması hesabına sulamalı toprakların su ile tamin edilmesinin iyileştirilmesi, toprakların çorak haline gelmesinin karşısının alınması ve hatlı kollektörler vasıtasıyla şor tuzlu suların Hazar Denizi'ne akıtılması;
- Su yetmezliğinin ortadan kaldırılması, bu amaçla yeni su ambarlarının ve su hatlarının ve tesislerinin yapılması;
- Toprakların erozyona uğramaması için gereken işlerin yapılması;
- Toprakların rekultivasyon projelerinin hazırlanması;
- Toprak kadastrının yaratılması;
- Ülkede toprak pazarının kurulması;
- Toprak sahaları üzerinde mülkiyet, kullanma ve kiralama hukuk ve kurallarının resmileştirilmesi prosedürlerinin sadeleştirilmesi.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da planlı üretim yapılmış ve özellikle pamuk, üzüm, yaşımeve ve sebze, tütün, çay ve fındık üretimine ağırlık vermiştir. Mevcut durumda ise üreticilerin daha çok fiyatı yüksek ürünlerin yetiştiriciliğine ağırlık verdikleri görülmektedir. Örneğin; en çok üzüm üretimi 2.126 bin tonla 1984 yılında gerçekleşmiş, 2004 yılı üretimi ise 54,9 bin ton olmuştur. Benzer şekilde en çok pamuk üretimi 931,2 bin tonla 1981 yılında gerçekleşmiş, 2004 yılı pamuk üretimi ise 135,7 bin ton olmuştur³³. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da kollektif mülkiyete dayalı üretim yerleri olan **kolhoz** ve **sovhoz** işletmelerince tarımsal üretim gerçekleştirilirken, ülkede gerçekleştirilen özelleştirme programı ile birlikte özel mülkiyete dayalı üretim sistemine geçilmiştir. 1996 yılında yürürlüğe giren toprak reformu ile ilgili kanunla, devlete ait olan tarımsal arazilerin özel mülkiyete devredilmesine başlanmıştır. Özelleştirilmesi planlanan 1.395 bin hektar tarımsal alanın tamamına yakınının özelleştirilmesi tamamlanmıştır.

³³ AgriBioEkoTech Ltd., 2007: "Azerbaycan Ekonomisi ve Tarım Sektörü", (Çevrimiçi) <http://www.agribioeko.com/az/ekonomika.htm>, 14.05.2007.

Özelleştirme kapsamında devlete ait tarımsal üretim işletmeleri de özelleştirilmiş veya anonim şirket haline getirilmiştir. Azerbaycan'ın son on yıl süresince uyguladığı tarım politikası çerçevesinde sektörde önemli değişiklikler meydana gelmiştir.

Şimdiye kadar uygulanması gerçekleştirilen tarım reformlarının ana başlıkları şu şekilde sıralanabilir:

- **Kolhoz ve sovhoz**'ların kaldırılması,
- Toprak reformu,
- Hayvan çiftliklerinin ve mülkiyetlerinin dağıtılması,
- Tarımsal ürün fiyatlarının serbestleştirilmesi,
- Tarımsal işleme tesislerinin özelleştirilmesi ve rehabilitasyonu.

Tarım sektöründe devlet desteğini açıklarken bu sektördeki müteşebbislere 2007 yılında 80 milyon AZN sübvansiyonun ayrılmasını önemle kaydetmek gerekir. Her hektara göre müteşebbise 40 AZN parayla telafi edilmesi planlaştırılmıştır. Genel olarak ise 1 milyon 400 bin hektar ekine yararlı toprak sahası belirlenmiştir.

Tarım Bakanlığının açıklamalarına göre, 80 milyon AZN'in 56 milyona kadarı motor yağları ve yanacağa, 24 milyon AZN'si ise gübrelerin kullanılmasına %50 yardım gibi harcanacaktır. Bu amaçla Bakanlar Kurulunun kararıyla devlet komisyonu ve bölge komisyonları kurulmuştur. Ayrıca 2007 yılı içinde "Agrolizing" şirketinin Azerbaycan'a tarım sektöründe kullanılmak amacıyla yeni teknolojik makineler getireceği planlaştırılmıştır. Teknolojik makinelerin ülkeye getirilmesi imal sanayisinin kalkınmasına yardım amacı taşımaktadır. Bu amaçla hükümetin "Agrolizing" şirketine parasal yardım sağlayacağı açıklanmıştır. 2007 yılı bütçesinden bu amaçla 40 milyon manat (AZN) ayrılmıştır. Bu rakamın 10-12 milyon manat daha arttırılacağı planlaştırılmaktadır³⁴.

³⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: "Layiheler ve Programlar", (Çevrimiçi) <http://www.agro.gov.az>, 21 Haziran 2007.

Geçiş döneminde uygulanan reformlar sonucunda Azerbaycan'ın tarım ekonomisinin sosyo-ekonomik strukturasında genellikle küçük birimler olan aile işletmeciliği üstünlük kazanmıştır. Bunun bazen yararları ve bazen de zararlarının olduğu bilinmektedir.

Toprakların köyülülerin mülkiyetine devredilmesi direkt üretimci gibi köy nüfusuna maddi motivasyon sağlayarak tarım işletmeciliğinin kalkınmasına yarar sağlamıştır. 2000'li yılların başlarında ülkede tahıl, patates, meyve ve sebze gibi ürünlerin üretimindeki artış bunu göstermektedir. Genellikle, dünyadaki deneyim küçük işletmeciliğin tarım sektöründe özel ve devamlı yerinin olması ve dış çevrenin devamlı değişimlerine uyum sağlamak için dinamik potansiyele sahip olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda dünyada tarım sektöründe uygulanan son teknolojiler olan bioteknolojiler, internet gibi araçların küçük ölçekli işletmeler çerçevesinde tarım sektörü üretiminde kullanılmasının üretimin yükselmesine ve devamlılığının sağlanmasına yardımcı olduğu da bilinmektedir. Bu değişim unsuru araştırmacılar tarafından “yeşil devrim” adlandırılmaktadır³⁵. Tarım sektöründe küçük işletmelerin sayısının çoğalması, özellikle altyapısı gelişmemiş dağlık bölgelerde tarımsal rezervelerin verimli kullanımını sağlamaktadır. Geçiş döneminde tarım sektöründe küçük işletmeciliğin üstünlük oluşturmalarının ülkede devamlı tarımsal kalkınmanın sağlanması ile ilgili bazı zorlukların ortaya çıkmasına neden olduğu da bilinmektedir.

Azerbaycan'ın tarım sektörünün gerçek potansiyelinin kullanılamamasının bir nedeni de ülkenin tarım sektörünün altyapısının çökmesi ve yeniden yapılamamasıdır. Örneğin tarım sektörünün önemli yere sahip olduğu kırsal bölgelerde kötü durumda yapılmış yolların, tarım sektörünün ve bölgenin gelişmesine olumsuz etkisi oldukça büyüktür³⁶.

Tarım sektörünün bağımsızlıktan önceki strukturunun reforma uğrayarak dağılması ve bunun sonucunda yeni usul ve araçların tarım işletmecilerine

³⁵ UNDP, “Yeni Teknolojilerin Kullanımının İnsani Kalkınmada rolü”, **2001 İnsani Kalkınma Raporu**, New York, 2001, s.75.

³⁶ Barbara Rasco: “Azerbaijan: Trade Opportunities on the Road to a Market-Driven Economy”, (Çevrimiçi) http://www.impact.wsu.edu/newsletter_blog/pdf/feb2005/Azerbaijan.pdf, 18.06.2007.

zamanında ve devamlı sağlanamamasıyla etkin ekonomik çevrenin oluşturulamaması geçiş döneminde en önemli problemlerden biri olmuştur. Geçiş döneminde tarım sektöründe yer alan işletmelerin maddi imkansızlığı ve maliye güçlerinin zayıf olması, reformlar sonucunda elde ettikleri toprakların tarımsal amaçla işletilmesinde problemlerle karşılaşmasına neden olmuştur. Bu problemler tarım sektöründe verimliliğin düşmesi ve bazı toprakların da ekin amacıyla kullanılamaması sonucunu doğurmuştur. Azerbaycan'da tarım reformlarının uygulanmağa başladığı dönemden önceki yıllarda mevcut maddi-teknolojik sistem ve araçların muhafazası sağlanamamıştır. Maddi-teknik sistemin dağıtılması tarım sektöründe reformların uygulanması sürecine da olumsuz etki göstermiştir. Azerbaycan'da önceden belli bir düzeyde formalaşmış olan ve tarım sektörü üretiminde önemli rol oynayabilen tarım sanayisi altyapısının etkin rekonstrüksiyonu da sağlanamamıştır. Bazı hallerde sistem değişikliği systemsizlik durumunun ortaya çıkmasına neden olmuş ve böyle bir systemsizlik ve belirsizlik sonucunda uzun yıllar ekin sahaları ya amaçları yönünde kullanılmamış ya da hiç kullanılmamış kalmıştır.

Bu problemlerden başka, bir problem de agroservis, tarım işletmeciliğinde hizmet unsurunun geri planda kalması ve üretimcilerin güncel konu olan hizmet unsurundan yeterince faydalanmamasıdır. Sonraki yıllarda bazı uluslararası kuruluşların da yardımı ve direkt iştirakiyle tarım sektöründe böyle hizmet birimlerinin oluşturulmasına başlanmış ve bu süreç devam etmektedir.

Geçiş döneminde uygulanan reformlar, tarımsal üretimi reformların uygulanmağa başladığı zamandan önceki dönemdeki zor durumdan çıkarmağa olanak yaratmıştır. Aynı zamanda bazı ürünlerin yüksek büyüme hızıyla beraber, tarım alanında struktura bühranının devamlı nitelik taşıması sonucunda uzun yıllar tarım sektöründe öncül rol oynamış alanların bührandan tam çıkarılamaması, yaşanan büyümenin is ekstensif unsurlara dayanması ülkenin tarımsal kalkınma düzeyinin çok zayıf kalmasına neden olmuştur.

Resmi açıklamalara göre, Azerbaycan’da 830 bin aile veya 4 milyon nüfus toprak payı almıştır. Bu dünyada benzeri olamayan bir tecrübedir. Lakin toprak payı almış köylünün toprağı kullanma arzusu gerçekleşmemiş durumdadır.

Bazı dünya tecrübesinde köylerde etkin ve efektif tarım işletmeciliğı kurmak, yüksek verim elde etmek için daha geniş toprak sahasına gerek olduğu da kaydedilmektedir. Çok sayıda gelişmiş ölkelerde her küçük tarım işletmesi için en az 50 hektar toprak alanı düştüğü, Azerbaycan’da uygulanan toprak reformu sonucunda ise bu rakamın hiç 1/5’nin sağlanmadığı kaydedilmektedir³⁷.

Bağımsızlıktan sonraki yıllardan başlayarak 2005 yılı sonuna kadar ölkede uygulanmış tarımsal reformların tarımsal üretime etkisini Tablo 30’a dikkat etmekle anlayabiliriz. Tabloda her ürünün 1995 yılındaki ve 2005 yılındaki ekin alanı, üretim miktarı ve verimliliğı gösterilmiştir. Ürünlerin ekin alanında, üretim miktarında ve verimliliğindeki artış ve düşüşler de tablo 30’da verilmektedir. Aynı amaçla tablo 31’de hayvan nevelerinin 1995, 2004 ve 2005 yıllarındaki miktarları ve bu miktarlardaki değişimler: 2005 yılın rakamlarının 1995 ve 2004 yılıyla karşılaştırılması verilmektedir.

³⁷ Vahid Meherremov, “Kend Teserrüfatı Sektörünün Problemleri Getdikce Derinleşir”, **Ekspert İktisat Dergisi**, Yıl 2007, Sayı 1-2, s.47.

Tablo 30: Bitkisel Üretim Göstergeleri (01.01.2006)

Ürünler	Yıllar		2005 yılında 1995 yılına orantıda artış (+) ve düşüş (-)
	1995	2005	
	(Bin ton)	(Bin ton)	
Hububat ve bakliyat (bin hektar)			
Ekin alanı	609,4	802,3	+ 192,9
Üretim	921,4	2126,7	+1205,3
Verimlilik	15,1	26,5	+11,4
Pamuk			
Ekin alanı	210,4	112,2	-98,2
Üretim	274,1	196,6	-77,5
Verimlilik	13,0	17,5	+4,5
Tütün			
Ekin alanı	8,0	2,8	- 5,2
Üretim	11,7	7,1	-4,6
Verimlilik	14,6	25,7	+11,1
Patates			
Ekin alanı	16,0	70,7	+54,7
Üretim	155,5	1083,1	+927,6
Verimlilik	97,0	148,8	+51,8
Ekin alanı	26,8	77,9	+51,1
Üretim	424,1	1127,3	+703,2
Verimlilik	157,0	139,7	-17,3

Kaynak: ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007", (Çevirimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007>, 12 Haziran 2007.

Tablo 31: Hayvan Ve Kuş Sayısı

Hayvan nevi	Yıllar			2005 yılı (+); (-)	
	1995 Bin adet	2004 Bin adet	2005 Bin adet	1995 Yılına orantı	2004 Yılına orantı
Büyükbaş toplamı	1681,7	2315,8	2367	685,3	51,2
Sığır ve manda	772,6	1117	1145,3	372,7	28,3
Koyun ve keçi	4644,4	7488,8	7648,2	3003,8	159,4
Domuz	30,4	22,9	22,9	-7,5	-
Kuş	13333,4	18253,3	19036	5702,6	782,7

Kaynak: ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Heyvandarlık", (Çevirimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007>, 12 Haziran 2007.

Tablo 32’den görüldüğü gibi 1995 yılı ile mukayesede 2005 yılında et üretimi (kesilmiş tartıda) 67.3 bin ton, süt üretimi 425.4 bin ton, yün üretimi 4.1 bin ton, yumurta üretimi 418.8 bin adet artmıştır.

Tarım sektöründe olumlu gelişmelerle birlikte olumsuzluklar da halen devam etmektedir. Ülkenin reel olarak tarım sektörü ürünlerinin üretimi potansiyelden üç kez azdır. Örneğin, Azerbaycan’ın tahıl üretim potansiyeli her hektardan 7 ton olduğu halde, şimdi sadece 2-3 ton ürün üretilmektedir. Meyve 15 tona karşın 5-6 ton, patates 30 tona karşın 12 ton, süt 6 tona karşın toplam 1.5 ton olmaktadır.

Tablo 32: Hayvansal Üretim

Ürünler	Ölçü birimi	Yıllar			2005 yılında artış(+) və düşüş(-)	
		1995	2004	2005	1995 yılına orantıda	2004 yılına orantıda
Et	Bin ton	82,0	143,7	149,3	+67,3	+5,7
Süt	Bin ton	826,5	1213,7	1251,9	+425,4	+38,2
Yün	Bin ton	9,0	12,3	13,1	+4,1	+0,8
Yumurta	Bin adet	455,8	829,4	874,6	+418,8	+45,2

Kaynak: ACDİK, "Azerbaycan Regemlerde 2007, Heyvandarlıq", (Çevrimiçi)
<http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007>, 12 Haziran 2007.

Uygulanmış başarılı tarımsal reform politikası sonucunda imal sanayisinde de gelişim temposu hızlanmıştır. Hazırda ülkede 40 et ve 119 süt imali, 63 meyve ve konserve, 43 şarapçılık, 11 bira üretimi müesseseleri faaliyet gösteriyor. Bu müesseselerin çoğu teknik teçhizatlarını modernleştirmiş, bazıları ise yeni oluşturulmuş, modern teknoloji ve araçlarla teçhiz edilmişler.

Son dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev’in mütemadi olarak bölgeleri ziyaret etmesi, yerli işletmecilerle görüşme ve müzakerelerin yapılması, onların problemlerini öğrenmesi ve bu problemlerin halli

için somut çözümler önermesi sonucunda bölgelerde işletmeciliğin kalkınmasını sürecini daha da hızlandırmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti bölgelerinin sosyo-ekonomik kalkınmasına dair Devlet Programı (2004-2008 yılları) çerçevesinde müesseseler onarılmış, yenileri kurulmuş ve işletmecilerin kullanımına sunulmuştur.

1994 yılı 5 Kasım'da Cumhurbaşkanı köşkünde "Ülkede yapılan tarımsal reformların durumu" konusunda yapılmış toplantıda ülke başçısı tarafından buhran durumundan kurtulmak için, Azerbaycan'ın ekonomik potansiyelinin daha da verimli kullanılması, ekonomik reformlara, piyasa ekonomisine, müteşebbislere, işletmeciliğin gelişimi için geniş imkanların sağlanması önerilmiştir.

Reformların birinci aşamasında (1995-2005 yıllarında) bu süreci denetleyen 100 den fazla kanun, ferman, yönerge, yönetmelik ve diğer hukuki normlar kabul edilmiştir.

Araştırmamızda Azerbaycan'da tarım sektöründe 2007 yılına kadar uygulanan esas kalkınma programlarına sonraki bölümlerde yer verilmektedir. Ülkede Tarım Bakanlığı tarafından 2008-2015 yıllarını kapsayan tarım sektörünün kalkınmasına yönelik devlet programı hazırlanmaktadır. Resmi kurumlar tarafından tarım sektörünün ülke ekonomisi ve ülkenin gıda tehlikesizliği bakımından çok stratejik bir öneme sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bu yüzden resmi açıklamalara göre bu devlet programında tarım sektörüyle ilgili daha geniş politikalar ve tedbirler planına yer verileceği ifade edilmektedir.

3.2.3. Azerbaycan'da 2002-2006 Yıllarında Tarım Sektörünün Kalkınmasına Yönelik Program

Azerbaycan ekonomisinde, özellikle tarım sektöründe yaşanan problemlerin bir birleriyle çok sıkı ilişkilerinin olması onların sistemli hallini talep etmektedir. Bu bakımdan kalkınmanın bu merhalesinde ülkenin potansiyelinden daha etkin

yararlanmak ve bunların efektif biçimde ilişkilendirilmesi zorunluluğu, tarım sektörünün sosyo-ekonomik kalkınmasını amaçlayan sistematik önlemleri dikkate alan programın hazırlanması çok önemli bir şart gibi hükümetçe dikkate alınmıştır.

Programda sahalar üzerine stratejik amaçlar ve bu amaçlara ulaşmak için geçiş sürecine özgün tarım politikası ana hatlarıyla belirtilmiştir. Programın uygulanması için ilgili devlet kurum ve bakanlıklarına gereken uyarılar yapılmıştır.

Azerbaycan'da 2002-2006 yıllarında tarım sektörünün kalkınmasına yönelik program, esas üretim faktörü olan toprakların verimliliğinin artırılması, rekabet yönlü ürünlerin üretimine olanak yaratılması ve desteklenmesi, üreticilerin ihraç faaliyetlerinin teşviki, imalat ve gıda sektörünün hammadde ve nüfusun gıda ürünlerine olan talebinin yerel pazarlar hesabına ödenilmesini gerçekleştirebilmek amacı taşımaktadır.

Programın esas yönleri olarak aşağıdakiler gösterilmektedir:

- Tarım sektöründe zaruri kurumların yaranmasının desteklenmesi;
- Toprak ve su kaynaklarının etkin kullanılmasının sağlanması;
- Tarım sektöründe sulama ve meliorasyon işlerinin yeniden kurulması
- Tarım sektörünün hammadde üretimi ve imalı sahalarının ilişkisel
- kalkınması;
- Rakabet yönlü ürünlerin üretiminin arttırılmasının teşvik edilmesi;
- Tarım sektörünün finans durumunun iyileştirilmesi;
- Dış çevrenin düzenlenmesi ve muhafazası,
- Tarım sektörüne ait yasal düzenlemelere yeniden bakma ve iyileştirme;
- Tarım sektörüne ait ilmi-metodiksel teçhizatın ve kadroların yetiştirilmesinin iyileştirilmesi.

Programın görevleri ve esas önlemleri aşağıdakilerden oluşmaktadır³⁸:

- Ülke ve bölgesel düzeyde tarım sektörü üzere en önemli ve ilk etapta gerekli üretim alanlarının belirlenmesi, bu alanların diğer alanlarla sistematik kalkınma stratejisinin hazırlanması ve uygulanması;
- Kırsal alanlarda müteşebbisçiliğin gelişmesi için yasal düzenlemelerin yapılması ve iyileştirilmesi;
- Arazi ve saha ilklerine dayanan, ilgili grupların iştirakine olanak sağlayan, mevcut pazarların taleplerini öğrenmeye imkan yaratan gayri-merkezi aktif kurumların yaratılması;
- Hazır ürünlerin son çıktısının alınması için teknolojik sürecin değişik aşamalarına ait olan sahalar arasında karşılıklı ekonomik faydalarına esaslanan ilişkilerin düzenlenmesi;
- Ürünlerin teknolojik özelliklerine ve talebin elastiklik düzeyine göre rakabet şeklinin düzenlenmesi;
- İç pazarın korunması ve ihracat sektöründe dünya deneyimlerinde geniş ölçüde kullanılan değişik araçlarla (konsignasyon, kredili ihraç) birlikte, bunun çağdaş altyapı yapımının (nakliye, sigorta, enformasyon sistemi) ve ihracatın teşviki için düzenlemelerin yapılması;
- Tarım sektörü ürünlerinin üretiminin ve imalının geliştirilmesi için teşvik politikalarının uygulanması;
- Süreç içine alınan her bir girdi miktarı karşılığında maksimum verimlilik ve sonuç alınması;
- Üretim süreçlerinin devamlılığı ve maliyetlerin aşağı çekilerek minimum düzeye indirgenmesi yönünde gereken önlemlerin alınması;
- Ödemeler dengesine olumlu etkisini sağlamakla, iş üretim imkanlarının optimal düzeyinin tahmini, uygulanması ve hammaddenin aralıksız ve minimum kayıplarla tedarik mekanizmasının kurulması, dış pazarın öğrenilmesi, ve üretilen malların ihracatıyla ilgili hizmetlerin sağlanması;

³⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: “2002-2006 Yılları Arasında Tarım Sektörünün Kalkınmasına Ait Program” (Çevrimiçi), <http://www.agro.gov.az>, 12 Kasım 2007.

- Bütün ekonomik unsurlar için eşit şartların sağlanması;
- Yeni teknolojilerin kullanılmasının teşvik edilmesi;
- Dış çevrenin mevcut durumu ve gelişme yönleri üzere geniş enformasyon ve bilgi bankasının kurulması, toprakların aşınmasının karşısının alınması için finansman araçlarının belirlenmesi, su ve rüzgar erozyonlarına karşı sistematik önlemlerin hazırlanması ve uygulanması;
- Devlet toprak kadastrounun ve yer kuruluşunun kalitatif ve kantitatif hesaplanması, ekonomik değerlendirilmesi, toprak-hukuk ilişkilerinin düzenlenmesi, toprakların etkin kullanışı ve muhafızasının iyileştirilmesi amacıyla yer kuruluşu projesinin hazırlanması, arazilerin kentleştirilmesi(şehirsalma), ekonomik ve diğer özelliklerini dikkate almakla toprakların verimliliğinin artırılması amacıyla yer kuruluşu şemalarının, sistematik ve sektörel yer kuruluşu projelerinin hazırlanması gibi tedbir ve önlemlerin uygulanması;
- Toprak reformunun uygulanmasının devam ettirilmesi;
- Toprak pazarının oluşturulması ve geliştirilmesinin teşviki;
- Yaz ve kış meraların belirlenmesi ve bölgelere göre bölüştürülmesi;
- Toprakların kullanımına ve muhafızasına, geodeziya ve kartografi faaliyetine devlet kontrolünün uygulanmasına olanak sağlanması;
- Meraların genişlendirilmesi;
- Meliorasyon ve su sektörü sahasında reformların uygulanması;
- Doğal durumlara uygun olarak bioloji tür çeşitliğinin muhafıza edilmesi,
- Maddi teknik rezervler ve teknik hizmetler pazarının formalaştırılması, bu sahada müteşebbisçiliğin gelişmesi için imkan ve şartların sağlanması
- Üretimcilerin rezervlerinin gönüllü olarak birleştirilmesi yoluyla ortak tedarik, satış ve diğer faaliyet nevlere göre korparasiyaların kurulması;
- Mevcut kanunlara uygun olarak ülkenin gıda tehlikesizliğinin sağlanması sahasında amaçlara uygun önlem ve politikaların uygulanması;
- Bölgelerde, illerde, köylerde çeşitli maddi-teknik teçhizat ve agroservis-tarım hizmeti müesselerinin, marketing hizmetlerinin, ticari borsaların, toptan satış alanlarının, açık arttırma ve ihalelerin yapılması ve

sağlanması, paketleme-depolama, imalat müesseselerinin ve ilgili kuruluşların kurulması;

- Tarım sektöründe kredi rezervlerine olan ihtiyaçların ödenilmesi ve rezervlerden etkin kullanımın sağlanması amacıyla müteşebbisçilerin maliye imkan ve faydalarının birleştirilmesi, kredi birliklerinin (bankalarının) kurulması;
- Köylerde toplumun ve toplulukların yönetimi, meslekyönlü birliklerin ve kuruluşların faaliyetlerinin genişlendirilmesi;
- Tarım sektörünün ihracat yönlü sahalarında sübvansiyon ve sigorta sisteminin oturtulması;

Programın finansmanının esas kaynakları aşağıdakiler olarak belirlenmiştir³⁹:

- Devletin bütçeden tahsis edilen ayrımları ve bu bakımdan;
- Müteşebbisçiliğe (Biznese) Yardım Milli Fonunun kaynağı;
- Uluslararası ve yabancı ülke kuruluşlarının teknik ve finans desteği;
- Devlet garantisi yoluyla çekilmiş krediler
- Yabancı yatırımlar
- Üreticilerin kendi kaynakları.

3.2.4. Bölgesel Kalkınma Devlet Programı (2004-2008) Çerçevesinde Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Kalkınmasına Yönelik Belirlenen Hedefler

Bölgesel Kalkınma Devlet Programı⁴⁰ (2004-2008)'nda önceden de belirttiğimiz gibi ülkede tarım ve hayvancılık sektörünün kalkınmasına büyük önem verilmiştir. Tarım ve hayvancılık sektörüne verilen bu önem programın özellikle başkent dışı bölgelerin kalkınması amaçlı olmasıdır. Çünkü bu bölgelerin ekonomik

³⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: "2002-2006 Yılları Arasında Tarım Sektörünün Kalkınmasına Ait Program" (Çevrimiçi), <http://www.agro.gov.az>, 16 Kasım 2007.

⁴⁰ A.e.

yapısında tarım sektörü en önemli yer tutmaktadır. Programda tarım ve hayvancılık sektörünün kalkınmasına yönelik hedefler aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir⁴¹:

- Başta Bakü ve Gence olmak üzere ülkenin büyük şehirlerinde tarım ürünlerinin toptan satış pazarlarının teşkiline yabancı sermayenin yöneltilmesi;
- Azot gübresi üretilcek fabrikanın inşası ve mevcut süper fosfat fabrikasının yeniden üretime başlamasına yabancı sermayenin yöneltilmesi;
- Zaruri tarım makineleri ve yedek parçalarının üretimine yabancı sermayenin yöneltilmesi;
- Tarım ve hayvancılık ürünleri üretimi yapan işletmelerin, özellikle köylerde küçük üretim işletmelerinin et,süt, meyve ve sebze üretim sistemlerinin kurulması;
- İmalat sanayisi için yardımcı materyal olan şişe, plastik v.s. üreten işletmelerin kurulması;
- Halkın ve gıda sanayisinin şeker talebinin karşılanması amacıyla şeker üretim fabrikalarının inşasına yabancı sermayenin yöneltilmesi;
- Bölgesel zirai eğitim merkezlerinin, araştırma enstitülerinin, kaliteli tohum ve damızlık hayvan üretim işletmelerinin ve bölgelerinin teknik altyapısının modernleştirilmesi ve güçlendirilmesi, bilimsel araştırmaların artırılması;
- Bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınmasına, sosyal altyapının onarımına ve yeniden kurulmasına sermaye sağlanması;
- Yeni üzüm ve şarap fabrikalarının kurulması;
- Bitki koruma ve karantina önlemlerinin yeterli düzeyde uygulanması için bu alan altyapısının geliştirilmesi ve yeniden donanımı;
- Veterinerlik ve hayvan sağlığı önlemlerinin artırılması;

⁴¹ Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2005: “Azerbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İktisadi İnkişafı Devlet Programı (2004-2008 Yılları), (Çevirimiçi), [http://www.economy.gov.az /Catalogs/files/file117518093271.doc](http://www.economy.gov.az/Catalogs/files/file117518093271.doc), 23 Mayıs 20007

- 500-700 hektar toprak sahasına hizmet sunan küçük tarım hizmet işletmelerinin kurulması;
- Patates nişastası üretim işletmelerinin kurulması;
- Başta tavukçuluk olmak üzere hayvancılığın gelişmesinde rol oynayan yem fabrikalarının inşası için yabancı sermayenin yöneltilmesi;
- Zirai bitki tohumculuğunun ve fidancılığın geliştirilmesi;
- Hayvanların cins yapısının iyileştirilmesi, damızlık – seleksiyon çalışmalarının, suni tohumlama hizmetlerinin genişletilmesi, hayvan verimliliğinin artırılmasıyla sayısının uygun sınıra ulaştırılması, genetik rezervlerin korunması;
- Kuşçuluk sanayisinin gelişiminin desteklenmesi, balıkçılığın ve arıcılığın kalkınmasına yardımcı olmak;
- Hayvancılık ve kuşçuluk alanları için karışık yem ve yem katkıları üreten müesseselerin faaliyetinin yeniden kurulması, bu konuda köylerde küçük hacimli atölyelerin kurulmasını desteklemek;
- Hayvan hastalıklarının tedavisi ve profilaktik amaçlı ürünlerin bir kısmının ülke dahilinde üretilmesini organize etmek, devlet baytarlık hizmeti kurumlarının araç ve gereç teçhizatının iyileştirilmesi, özel baytarlık hizmetlerinin desteklenmesi;
- Ülkede azotlu gübrelerin üretimi için fabrikanın inşa edilmesi ve mevcut Sumgayıt süperfosfat fabrikasının yeniden kurulması;
- İllerde gübre ve bitki muhafaza ilaçlarının toptan satış ve perakende satış noktalarının oluşturulması;
- Ülkede tarımsal servis hizmeti şebekelerinin oluşturulması;
- Kimyasal tarım ürünleri vasıtası ile bitkilerin korunması, tohumculuk hizmetlerinin mali ve teknik altyapısının kuvvetlendirilmesi ve faaliyetlerinin genişletilmesi çalışmaları;
- Kırsal alanlarda küçük imal müesseselerinin, özellikle et, süt, meyve ve sebze imalatı şebekelerinin oluşturulması, şarapçılığın gelişmesi desteklenecektir;

- Tarımsal bilim araştırma müesseselerinin, aynı zamanda Bölgesel Tarım İlim Merkezlerinin mali ve teknik altyapılarının güçlendirilmesi, onların ilmi pratik faaliyetlerinin piyasa ekonomisine uygunluğunu organize etmek, kompleks ve maksatlı ilmi teknik programların hazırlanması ve gerçekleştirilmesi; tarımsal araştırma önceliklerinin belirlenmesinde üretici talepleri dikkate alınacak ve uygulamaya yönelik araştırma projelerinin geliştirilmesi ve uygulanmasında üreticilerin katılımı ve katkısı esas alınacaktır;
- Tarım alanında yeni şartlara uygun uzmanların hazırlanmasına, ihtisas alanının artırılması ve mesleki bilgi seviyesinin yükseltilmesi yönümlü çalışmaların ciddi kontrol edilecektir;
- Tarımsal iletişim yardımcı hizmet şebekesinin oluşturulmasına devlet desteği verilecektir;
- Çevrenin korunması, toprakların muhafazası, kış ve yaz otlaklarının verimliliğinin artırılması çalışmaları yapılacaktır;
- Tarım alanında kabul edilmiş kanunların ve diğer yasal normların geliştirilmesine yönelik teklifler hazırlanacaktır;
- Devlet sermayesine esasen bölgelerin altyapı ve toplumsal hizmete (enerji, yol, su teminatının iyileştirilmesine, sosyal kuruluşların kalkınmasına, sağlık, eğitim, iletişim problemlerinin çözülmesine) yönlendirilmesinin desteklenmesi tarımsal politikalar doğrultusunda dengeli tarımsal kalkınmanın sağlanmasına yönelik olarak tarımsal altyapı yatırımlarının her aşamasında yatırımdan faydalananların her türlü katılımı sağlanacak, mevcut altyapının etkin kullanımı ve yeni yatırımların gerçekleştirilmesinde kaynakların rasyonel kullanımı temin edilecektir;
- Tarım alanında piyasa prensiplerine dayalı sigorta sisteminin geliştirilmesi ve tarımsal üretim kurumlarına hesaplanmış sigorta tutarının belli miktarının devlet bütçesi hesabına ödenilmesini gerçekleştirme süreci desteklenecektir;

- Tarım ürünlerinin hem ülke içi hem de ülke dışı pazarlarda satışının organize edilmesine devlet desteği güçlendirilecektir;
- Tarımsal alanda imal ve endüstri sanayisinin kurulmasına devlet mali kaynaklarının ve yabancı sermayenin yönlendirilmesi desteklenecektir;
- Ülkede imal sanayisi için yardımcı materyaller (şişe ve plastik kaplar, tıkaçlar, kutular v.b) üreten müesseselerin kurulması desteklenecektir;
- Bakü, Gence, Sumgayıt, Lenkeran ve Mingeçevir şehirlerinde tarım ürünlerinin toptan satış pazarının organize edilmesi desteklenecektir.

3.2.5. Tarım Sektöründe Uluslararası Kuruluşlar Destekli Projeler

Tarım sektörünün kalkınması sürecinde tarımsal reformun yapı hissesi olan piyasa ekonomisinin farklı dallarını oluşturan meselelerle ilgili pilot proje ve programların uluslararası kurumlar tarafından uygulanma tecrübelerinin benimsenilmesi ve modern şartlarda çalışma alışkanlığını kazanmış kadro hazırlığı ve ileri teknolojiye ulaşım büyük önem arz etmektedir.

Haydar Aliyev'in yönetimi döneminde ülkede uluslararası ilişkilerin genişletilmesi için atılan adımlar sonucunda uluslararası kuruluşlar, onların bölgesel temsilcileri, maliye kurumları, farklı yabancı ülkeler, onları temsil eden teşkilat ve şirketlerle ilişkiler genişletilmiş ve tarım alanında karşılıklı işbirliği ilişkilerinin kurulması istikametinde büyük çalışmalar yapılmıştır⁴².

Yapılan araştırmaların sonucunda belli oluyor ki, 1994-2004 yılları arasında BMT-nin Besin ve Tarım Teşkilatı (FAO), Uluslararası Tarım Sektörünün Kalkınması Fonu (IFAD), Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Uluslararası Kalkınma Kurumu, Avrupa Birliği ve onun başlattığı TACIS programı, Kara Deniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Ekonomik İşbirliği (ECO), İslam Kalkınma Bankası, NATO'nun Besin ve Tarım Sektörünün planlama komitesi, Uluslararası

⁴² Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı Agrar İlim Merkezi, **Kürdemir İli Tarım ve Kırsal Kalkınma Master Planı**, s.15.

Epizootik Büro, Uluslararası Bitki Muhafazası Konvensiyonu, uluslararası ilim merkezleri ile, yabancı ülkelerin ilgili alanda çalışan teşkilatlarından Almanya Teknik İşbirliği Kurumu (GTZ), Türk İş Birliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), İsrail Dış İşleri Bakanlığına bağlı MASHAV Uluslararası İşbirliği Merkezi, Mısırın BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) ülkeleri için Teknik İşbirliği Fonu ve Mısır Uluslararası Tarım Fonu, Hollanda'nın Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri için PSO programı ve diğer uluslararası teşkilatlarla, merkezlerle ve ajanslarla verimli ve karşılıklı ilişkiler kurulmuştur⁴³.

Ülkede tarım sektörü reformlarının etkinliğini artırmak, onun pazar ekonomisi koşullarında faaliyet yürütmesini sağlamak, yeni tarım sektörü alt yapıları hazırlamak ve uluslararası deneyim ve üretimde gelişmiş teknolojileri uygulamak için uluslararası örgütlerin uyguladıkları projelerden geniş ölçüde yararlanılmakta ve uygun projeler uygulanmaktadır. Bu yönde çeşitli uluslararası kurumlar ve ülkeler tarafından ülkenin tarım sektöründe 1994 yılından 2004 yılına kadarki 10 yıllık süre içinde 21 proje uygulanmaya konulmuştur. Bu projelerden 7'si TACIS programının, 2'si Dünya Bankasının, 3'ü Almanya'nın GTZ organizasyonunun, 2'si Hollanda'nın PSO programının, 1'i Japonya devletinin, 3'ü Birleşmiş Milletlere bağlı Gıda ve Tarım Kurumu (FAO) 'nun, 1'i Tarım Sektörünün Kalkınması üzere Uluslararası Fon'un(IFAD), 1'i Avrupa Komisyonu'nun yürüttüğü projeler olmuştur⁴⁴.

Tarım bakanlığının FAO, GTZ, TİKA, ABD'nin Uluslararası Yardım ve Kalkınma Ajansı (USAID), Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası, İslam Kalkınma Bankası, IFAD, Avrupa Komisyonunu'nun Gıda Güvenliği programı, Avrupa Birliği ve onun TACIS programı, Uluslararası Bilim Merkezleri ile ticari ilişkileri genişlenmiş, bu kuruluşların finansman desteği ve teknik yardımları aracılığıyla uygulanan uluslararası projeler ülkede yapılan tarım reformlarına olumlu etkisini göstermiştir⁴⁵.

⁴³ A.e., s.16.

⁴⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: "Layiheler ve Programlar", (Çevrimiçi) <http://www.agro.gov.az>, 16 Mayıs 2007.

⁴⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: "Ölkede Kend Teserrüfatının Veziyyeti ve İnkişaf İstigametleri 2002-2015 Yılları", (Çevrimiçi) <http://agro.gov.az>, 19 Mayıs 2007.

“Azerbaycan’ın altı bölgesinde işletmelerin özelleştirilmesi” projesi 1996 yılında onaylanmış ve 2003 yılı sonunda tamamlanmıştır. Projenin değeri 28.82 milyon ABD Doları olmuştur. Projenin kreditorleri Dünya Bankası ve Uluslararası Tarım Kalkınma Fonu (IFAD) olmuştur. Krediler söz konusu projenin gerçekleştirildiği 113 köyün her birindeki şahıslara verilmiştir⁴⁶.

2004 yılı Haziran ayında Azerbaycan hükümeti ve Dünya Bankası arasında 31 Mart 2009 tarihine kadar süresi olan “Ziraat Yatırımları”projesi imzalanmıştır⁴⁷. Bu proje bölgelerde yaşayan nüfusun sosyo-ekonomik durumunu iyileştirmek bakımından önemlilik arz etmektedir. Proje çerçevesinde zirai işletmelerin, mikro proje yatırımlarının kredilendirilmesine yardım hedeflenmiştir.

“Azerbaycan tarım sektörü birimleri için enformasyon ve monitoring sistemi” projesi ve “Gıda Güvenliği” projesi FAO tarafından onaylanmış ve projenin uygulanmasına başlanmıştır⁴⁸. “Azerbaycan’da İpekçilik Sektörünün Yeniden Geliştirilmesi”, “Gıda Güvenliği” ve “Tarım Sektörü Ürünlerinin Rekabet Gücünün Arttırılması” projeleri hazırlanmış ve FAO’nun onayı ve iştirakiyle uygulanmağa konulması beklenmektedir⁴⁹.

Teknik İşbirliği Programı çerçevesinde donör-finance sağlayan kuruluşlar tarafından finanse edilmesi planlanan “Camışçılıkta Suni Mayalanmanın Organizasyonu” Ağdam ilinin yeni inşa edilmiş kasabalarında tarım sektörünün kalkınmasına katkıda bulunacak diğer iki projeyle ilgili FAO ve hükümet tarafından donörlerin (finans sağlayıcı kurumların) arayışı devam ettirilmektedir⁵⁰.

⁴⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: “Layiheler ve Programlar”,(Çevrimiçi) <http://www.agro.gov.az>, 29 Mayıs 2007.

⁴⁷ The World Bank, 2007: ”Rural Investment Project”, (Çevrimiçi) <http://web.worldbank.org/external/external/projects/main?pagePK=64283627&piPK=73230&theSitePK=301914&menuPK=301945&Projectid=P076234>, 27 Mayıs 2007

⁴⁸ FAO, 2007: Technical Cooperation Department Field Programm Activities, “List of Operationally Active projects for all Organizational Units in Azerbaijan”, (Çevrimiçi) <http://extranet.fao.org>, 27 Mayıs 2007.

⁴⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: “Ölkede Kend Teserrüfatının Veziiyeti ve İnkişaf İstigametleri 2002-2015 Yılları”, (Çevrimiçi) <http://agro.gov.az>, 29 Mayıs 2007.

⁵⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: “Layiheler ve Programlar”,(Çevrimiçi) <http://www.agro.gov.az>, 29 Mayıs 2007.

Avrupa Komisyonu'nun "Gıda Güvenliği" programı çerçevesinde 2005 yılında 3 projeden ibaret "Devlet Veterinerlik Hizmetine Yardım Programı"nın uygulanması devam ettirilmiştir⁵¹.

TİKA'nın teşebbüsü ile Azerbaycan-Türkiye Tohumculuk ve Araştırma Ortak Müessesinde tahıl tohumculuğu yönünde tedbirler devam ettirilmiştir. Bu program çerçevesinde Abşeron, Gence, Guba'da agrokimya laboratuvarlarını modern teknolojilerle donatılması uygulanmış, veterinerlik sahasında 2 proje hazırlanarak TİKA'nın Bakü ofisine sunulmuştur⁵².

GTZ tarafından planlaştırılan "Özel Sektörün Desteklenmesi" programı çerçevesinde Zagatala ve Astara illerinde 200 kişiden fazla çiftçileri içeren "Çay Sektörünün Kalkınması Projesi"nin uygulanması devam ettirilmiştir⁵³.

AGİK'le ticari işbirliği kurulmuş, tarım bakanlığı tarafından 6 mikroproje, bu çerçevede, camışçılığın, zeytin üretiminin ve imalının kalkınmasına yönelik projeler kurumun Bakü ofisine sunulmuştur⁵⁴.

Dünya Bankası'nın finansmanı sayesinde "Tarım Birimleri Ve Alanlarının Özelleştirilmesi" projesi sonuçlandırılmış ve "Tarım Sektörünün Kalkınması Ve Kredileştirilmesi" projesinin ilk aşaması sonuçlanmak üzeredir. "Tarımsal Yatırımlar" projesi ülkenin 3 bölgesinde: Muğan-Salyan, Şirvan yaylası ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyet'nde uygulanmaktadır. Proje çerçevesinde sosyal yönlü 400-500 mikroprojenin finanse edilmesi amaçlanmıştır⁵⁵.

⁵¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: "Ölkede Kend Teserrüfatının Veziyyeti ve İnkişaf İstigametleri 2002-2015 Yılları", (Çevrimiçi) <http://agro.gov.az>, 25 Mayıs 2007.

⁵² **A.e.**

⁵³ Memmedov, **a.g.e.**, s.478-479.

⁵⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: "Ölkede Kend Teserrüfatının Veziyyeti ve İnkişaf İstigametleri 2002-2015 Yılları", (Çevrimiçi) <http://agro.gov.az>, 25 Mayıs 2007.

⁵⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: "Layiheler ve Programlar", (Çevrimiçi) <http://www.agro.gov.az>, 29 Mayıs 2007.

IFAD'ın bundan ilave "Kuzey-Doğu" kalkınma projesi onaylanmış ve 2006 yılından itibaren uygulanmaya konulmuştur. Bu beş yıllık proje sonucu Abşeron, Deveçi, Hızı ve Siyezen bölgelerinde 15012 ailenin yaşam düzeyinin iyileştirilmesi amaçlanmakta ve 25 milyon ABD Dolarından fazla harcama yapılacağı planlaştırılmıştır⁵⁶.

10 yıl süresinde 1994-2004 yılları arasında öncül uluslararası tecrübenin, teknolojinin, piyasa ekonomisi esaslarının ve işletmecilik alışkanlıklarının geliştirilmesi amacıyla ülkenin tarım alanında TACİS programının 6 olmak üzere: "Tarım Bakanlığına tesis yardımı", "Aile ve Özel Çiftliklerine Yardım", "Bölgesel Tarım Reformu Projesi-1", "Tarımsal Alanda Banka Faaliyetlerine Yardım", "Köy Kredi Kurumlarının Teşkili", "Tarım Ticaretine Bölgesel Pilot Yardımı Birlikleri", "Tarımsal Kredi Fonunun Gelecekteki Gelişimi" projeleri gerçekleştirilmiştir⁵⁷. Dünya Bankasının katkılarıyla 10 yıl sürecinde tarım alanında gerçekleştirilen projeler ise, "Tarım sektöründe özel teşebbüslerin desteklenmesi", "Entegre Edilmiş Besin Teminatı" ve "Tarımsal Politika Tavsiyeleri" olmuştur. Diğer gerçekleştirilen projeler ise, Hollanda'nın "Azerbaycan'da Patates Tohumculuğunun Gelişimi ve Bazının Oluşturulması" ve "Sunı Tohumlama Hizmetinin Oluşturulması" diye 2, Japonya devletinin "Azerbaycan'da Uzak Mesafeden Sonda Usulü ile Bitki Örtüsü ve Toprak Kullanımı Envanteri", "Bitki Örtüsünün Sağlığı Konusunda Hizmetlerin Yürütülmesi", "Veterinerlik Alanına Destek Amacıyla Aşı Yardımı", Tarımsal Kalkınma üzere Uluslararası Fonunun (IFAD) "Dağ ve Yüksek Dağ Alanlarının Kalkınması Projesi" ve Avrupa Komisyonunun "Gıda Güvenliği" projesi gibi program ve projeleri faaliyet göstermiş ve bazıları günümüzde de faaliyetlerine devam etmekte⁵⁸.

Göründüğü gibi ülkede gerçekleştirilen tarımsal reformlarla ilgili uluslararası tecrübelerin benimsenilmesi ve işletmecilere yeni profesyonel alışkanlıkların

⁵⁶ "Şimal Şerg İnkişaf Layihəsi Tegdim Edilmişdir", **Azerbaycan Gazetesi**, 18 Haziran 2006, s.1. (Çevrimiçi) <http://www.azerbaijan.az>, 29 Mayıs 2007.

⁵⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı Agrar İlim Merkezi, **Kürdemir İli Tarım ve Kırsal Kalkınma Master Planı**, s.15.

⁵⁸ A.e.

kazandırılması yönünde büyük adımlar atılmakla beraber bu çalışmaların bir kısmı da günümüzde de devam ettirilmektedir.

Ek 5'te Azerbaycan Cumhuriyetinde Tarımsal Alanda Uygulanmış ve Günümüze Kadar Yürütülen Projeler Konusunda Bilgi tablosu yer almaktadır. Bu tabloda tarım alanında uygulanmış ve uygulanmakta olan projelerin uygulama yılları, proje ismi, proje uygulayan kurumların isimleri, proje tipi ve bütçeleri verilmiştir.

3.2.6. Tarım Sektörüne Yapılan Devlet Yardımları

Tarım sektörü ürünleri üreticilerine vergi ödeme sürecinde bazı kolaylıklar sağlanmıştır. Devlet bütçesinden tarım ve hayvancılık sektörüne ayrılan pay her geçen yıl artmaktadır. Bu artış sektörün toparlanmasında önemli faktörlerden biridir.

Tarım sektörü üreticilerinin üretim araçlarıyla tamin edilmesini iyileştirmek amacıyla bu tür malların ülkeye ithalatı için olumlu imkanlar sağlanmaktadır. Bu doğrultuda, ülkeye damazlık amacıyla getirilen hayvanlar ve yumurta %0.5, ekin ve tohum amacıyla getirilen bitkicilik mallarına %0.5 oranında düşük ithalat vergisi uygulanmaktadır. Ayrıca bu tür mallar ithal edildiği zaman KDV de ödenmemektedir. Tarım sektöründe üretim için kullanılacak teknolojik araçlar, makineler ve gübreler ithal edildiği zaman uygulanan ithalat vergilerinin en aşağı ölçütü olan % 0.5 oranında vergi uygulanmakta ve KDV ödenmemektedir⁵⁹.

Hükümetin tarım sektörüne doğrudan yardımlarından biri de tarım sektörü üretimi amacıyla kullanılan suyun üreticilere indirimli fiyatlarla satılmasıdır. Bu sübvansiyon şekli tüm tarım sektörü üreticilerine uygulanmaktadır.

Azerbaycan'da tarım sektörünün devlet düzenlemesinin klasik araçlarından olan devlet satın almalarının ve fiyat düzenlemesinin hiç biri kullanılmamakta ve uygulanmamaktadır. Fiyatları devlet tarafından düzenlenen ürünlerin listesinde hiç

⁵⁹Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: "Ölkede Kend Teserrüfatının Veziyyeti ve İnkişaf İstiqametleri 2002-2015 Yılları", (Çevrimiçi) <http://agro.gov.az>, 25 Mayıs 2007.

bir tarım sektörü ürünü yer almamaktadır. Ancak bu sistemin olmaması, bölgelerde bazı tekellerin ortaya çıkmasına imkan yaratmış ve tarım sektörü ürünlerini bu imal ve satın alma şirketleri çok düşük fiyattan istemekte ve almaktalar.

Tarım sektörüne yönelik su ve elektrik teçhizatının sağlanması, sulama ve deranaj işlerini, kanalizasyon sistemlerinin kurulması için yalnız devlet bütçesinden finanse edilmektedir. Bu amaçla altyapı hizmetlerinin oluşturulması için devlet bütçesiyle beraber uluslararası finansman kuruluşlarının hükümete verdikleri krediler de kullanılmaktadır.

Hükümetin tarım sektörü üreticilerine tarımsal pazarların konjonktürü hakkında bilgi ve enformasyon sağlamaması, üreticilerin pazarlara çıkış olanaklarının iyileştirilmesi yönünde önemli bir faaliyetinin olmaması tarım sektörünün gelişmesini önlemektedir. Bu açıdan uygun kurumların olmayışı ve yeterli yasal düzenlemelerin getirilmemesi de tarım sektörü üreticilerini olumsuz yönde etkilemektedir⁶⁰.

Ülkede tarım sektörüne yukarıda açıklanan çeşitli yollarla kaynak aktarılmasına rağmen⁶¹;

- Aktarılan kaynağın tamamı çiftçilerin eline geçmemektedir;
- Tarımsal üretimde ve ihracatta ülkenin varolan potansiyeline uygun bir artış sağlanamamaktadır;
- Üreticilere üretimle ilgili karar almalarını sağlayacak pazar sinyalleri yeteri kadar ulaşamamaktadır;
- Verilen desteklerden küçük işletmeler ve verimin düşük olduğu bölgeler yeteri kadar yararlanamamaktadır;
- Tarımsal üretim faaliyeti cazip bir geçim alanı olmaktan uzaklaşmaktadır;
- Kuruluşlararası koordinasyon eksikliği uygulamaya ilişkin faaliyetlerin etkin olarak yürütülmesini aksatmaktadır.

⁶⁰ A.e.

⁶¹ A.e.

3.2.7. Tarım Sektörü Açısından Azerbaycan -Türkiye İlişkileri

Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra tarım sektörünün piyasa yönetimi prensiplerine uygun olarak yeniden kurulması istikametinde Türkiye Cumhuriyeti tarafından gerçekleştirilen program ve projelerin mühim rolü olmuştur⁶². Her iki ülkenin benzer doğal iklim kuşağında bulunması, Kura ve Aras nehirleri gibi ortak su kaynaklarına sahip olmaları, hem Azerbaycan'ın, hem de Türkiye Cumhuriyetinin tarihen tarım ülkesi olmaları gibi benzerlikler tarım sektöründe işbirliği ilişkilerini olumlu yönde etkileyici kaynaklardır.

Bilindiği gibi, 1994 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında imzalanmış protokol esasında tarım alanında işbirliğinin esası koyulmuştur. 6 Haziran 1995 yılında Azerbaycan-Türkiye Tarım Yürütme Komitesi oluşturulmuş ve aynı tarihten itibaren tarım alanında işbirliği çalışmaları ilgili komite tarafından yürütülmeğe başlanmıştır⁶³.

02-06 Aralık 2003 yılı tarihinde Ankara şehrinde yapılmış “Türkiye-Azerbaycan Tarım Yürütme Komitesinin” 3. dönem toplantısında imzalanmış protokol tarım alanında karşılıklı işbirliği ilişkilerinin düzenlenmesi için bir çok yönler belirlemiştir⁶⁴.

İmzalanmış protokol her iki devletin tarım alanındaki mevcut potansiyelini objektif değerlendirmekle, Türkiye tecrübesinin daha verimli kullanılması ve aynı zamanda Türkiye vasıtası ile Avrupa ülkelerinin birikimlerini öğrenerek uygulamayı içermektedir.

Tarım sektöründe yapılması düşünülen işbirliği ilişkilerinin kapsamına ilişkin bilimsel araştırmalar, bitkicilik ve bitkilerin korunması, hayvanların cins yapısının

⁶² İTO, **Azerbaycan Ülke Etüdü**, Ed. Meltem Turan, İTO Yayınları, İstanbul 2002, s.60-65.

⁶³ İTO, **Azerbaycan Ülke Profili: Mevzuat ve Türk Girişimcileri**, Hazırlayanlar: Cengiz Ersun ve Tezer Palacioğlu, İTO Yayını, İstanbul, 1997, s.28.

⁶⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı Agrar İlim Merkezi, **Guba İl Tarım ve Kırsal Kalkınma Master Planı**, Haz. E. Kosayev, v.d., yy., Bakü, 2006, s.26.

iyileştirilmesi meseleleri, baytarlık hizmetinin geliştirilmesi, tarımsal makinelerin ve mekanizmaların yeni teknoloji esasında yenileştirilmesi ve tarımsal eğitim sisteminin dünyanın gelişmiş ülkelerinin tarımsal eğitim sistemlerine uygunlaştırılması, toprakların ve su kaynaklarının muhafazası ve tarım sektörünün diğer konularını içermektedir.

Geçen yıllar süresinde “Türkiye Azerbaycan Tarım Yürütme Komitesinin” 3 toplantısı yapılmış, 3. toplantıda planlanmış çalışmaların gerçekleştirilmesi istikametinde birçok işler yapılmıştır⁶⁵. Şunu da belirtelim ki, Azerbaycan Cumhuriyetinin gıda tehlikesizliği problemlerinin halledilmesinde, tahıl tohumculuğunun bilimsel esaslarla yeniden kurulması yönünde, hayvancılıkta damızlık çalışmalarının organize edilmesinde (büyükbaş hayvanların arasında suni tohumlama işlerinin gerçekleştirilmesi), bitkilerin korunması ve karantina hizmeti noktalarının maddi-teknik yapısının iyileştirilmesinde, baytarlık hizmetinin biyolojik ilaçlarla teçhizatının iyileştirilmesinde, tarım alanında danışmanlık ve iletişim hizmetlerinin kurulmasında Türkiye tarafı Azerbaycan Cumhuriyetine farklı dönemlerde maddi teknik yardım göstermiştir.

15 Aralık 2005 yılı tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığında “Türkiye Azerbaycan Tarım Yürütme Komitesinin” 4. toplantısında imzalanmış yeni protokol de tarım sektörünün bütün alanlarında işbirliği yapılması, daha çok tarımsal ürünlerin rekabet dayanaklığının artırılması, imal müesseselerinin yeni teknoloji esasında kurulması meselelerini kapsamıştır⁶⁶.

Bu faaliyet neticesinde Haçmaz ilçesindeki “Azerbaycan Türkiye Tohumculuk Araştırma Ortak Müessesesi” kurulmuştur⁶⁷. Aynı müesseseye yeni araç ve gereçler verilmiş, müessesenin eğitim için ayrılmış odaları tamir edilmiş,

⁶⁵ A.e., s.27

⁶⁶ A.e., s.28

⁶⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, 2007: “Layiheler ve Programlar”, (Çevrimiçi) <http://www.agro.gov.az>, 29 Mayıs 2007.

aynı zamanda Türkiye’den getirilmiş “Gönen” ve “Dağ-Taş” buğday türlerinden müessesede kullanılmasına ortam sağlanmıştır⁶⁸.

Farklı dönemlerde Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığının merkezi yönteminin, Bölgesel Agrar İlim Merkezi ve Arazi Tarım Dairesi Başkanlığının uzmanları Türkiye Cumhuriyetinin Tarım ve Köy İşler Bakanlığında, Türkiye’nin Tarım Araştırma Enstitülerinde, aynı zamanda Türkiye Üniversitelerinin Ziraat fakültelerinde, Tarımsal bilgi iletişim hizmeti şebekelerinde eğitim kurslarında iştirak etmiş, tarım sektörünün piyasa ekonomisi şartlarına uygun şekilde kalkınması için bilgi ve tecrübelerini artırmışlar.

Her iki cumhuriyet arasında çok verimli işbirliği ilişkilerinin geliştirilmesi genç ve bağımsız Azerbaycan devletinin ekonomisinde piyasa ilişkilerinin, toplum hayatında ise demokrasi prensiplerinin şekillenmesini olumlu yönde etkilemektedir.

Diğer taraftan Azerbaycan Cumhuriyeti Türkiye Cumhuriyeti ile Avrupa Konseyi Parlamentolar Topluluğu, Avrupa Güvenirlik ve İşbirliği Teşkilatı, NATO ve BDT gibi uluslararası teşkilatlarda ortak ve verimli işbirliği içindeler⁶⁹.

Neticede bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin sivil Avrupa ailesine ve ülke ekonomisinin ise dünya ekonomisine katılması hızlanmaktadır. Asrın en büyük inşaatı olarak kabul edilen “Baku-Tiflis-Ceyhan” petrol boru hattının inşası ve kullanıma başlanması ile Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin gelişimine yeni içerik ekleyecek ve her iki ülkenin ekonomisinin çiçeklenmesinde önemli bir etken olacaktır.

⁶⁸ A.e.

⁶⁹ A.e.

3.2.8. Azerbaycan'ın Dünya Ticaret Örgütü ile Görüşmeleri ve Dünya Ticaret Örgütüne Üyeliğin Tarım Sektörü Açısından Önemi

Tarım sektörü dünyanın her bölgesinde risk taşıyan alanlardan biri sayılmaktadır. Bu daha çok doğal iklim unsurlarına bağlıdır. Hastalıkların ve zararlı haşaratların tarım alanlarına verdikleri zarar bazen bir ülkenin tarım sektörünü yararsız hale düşürmektedir. Bu bakımdan Azerbaycan'da tarım faaliyetiyle uğraşan kesimin DTÖ sistemine entegrasyonu çok önem taşımaktadır. Azerbaycan'da ülke nüfusu giderek artmakta ve buna karşın ekin için yararlı olan toprakların miktarı azalmaktadır. Bu faktör tarım sektörü üreticilerini azalan toprağı daha etkin kullanmağı ve verimliliğı artırmaya itmektedir.

Azerbaycan'da tarım sektöründe yaşanan problemlerden biri tohumculuk işletmelerinin olmaması, dış pazarlarda tohumun daha pahalı olması ve ülkeye getirilirken gümrük ödemelerinin de yüksek olması unsurudur. Bu gibi unsurlar üreticileri ürettiğı ürünlerden tohum gibi de kullanmasına neden olmaktadır. Bu faktör tarım sektöründe verimliliğın düşmesine neden olan en önemli faktörlerden sayılmaktadır. DTÖ'ye üye olduktan sonra Azerbaycan'da tarım faaliyetiyle uğraşan kesimin imkanları genişlenerek dünyanın tohumculuk sahasında ihtisaslaşmış şirket ve birimlerle ilişki kurmasına ve yüksek verimlilik sağlayan tohumların uygun fiyatlarla alması imkanını sağlayacaktır. DTÖ'nün en önemli şartlarından biri olan ithalatta gümrük vergilerinin düşürölmesi ise hem tarım sektörü üreticilerinin, hem de tüketicilerin yararına olacaktır. Şöyle ki, tohum ve teknolojileri uygun fiyata elde ederek tarım faaliyetinde kullanacak olan üreticilerin verimliliğı ve üretim miktarını artırması sonucu gıda ürünlerinin enflasyonu düzenli seyredecek ve fiyatlarda aşırı artışların meydana çıkması bir şekilde azalacaktır.

Tarım sektörü risk taşıyan sektör olduğı için bütün dünyada yardım, destek ve sübvansiyonlarla gelişmekte ve kalkınmaktadır. Örneğın, Avrupa Birliğı ülkeleri tarım sektörü ürünlerinin ihracatına her yıl yaklaşık 350 milyon ABD Dolarlık direkt

sübvansiyon ayırmaktalar. İsveç tarımcısı yılda 33 bin ABD Dolarlık, ABD ve Japon tarım üreticisi ise 20 bin ABD Dolarlık direkt sübvansiyon almaktadır⁷⁰.

Azerbaycan’da tarım sektörünün çok zayıf gelişmesinin bir nedeni de bu sektöre büyük sermaye yatırımlarının çok düşük düzeyde kalmasıdır. Ülke DTÖ’ne üye olmakla bu sektöre yabancı sermayenin de çekilmesi mümkün olabilir.

Ekonomik Kalkınma Bakanlığına bağlı DTÖ sekreterliğinin araştırma ve hesaplamalarına göre, Azerbaycan’da uygulanan “Sarı paket” tedbirlerinin hacmi kalkınmakta olan ülkeler için belirlenmiş %10’luk düzeyden de yüksek olmaktadır⁷¹. Bu yüzden DTÖ, Azerbaycan’dan tarım sektörüne ayrılan sübvansiyonların hacim ve miktarının düşürülmesini talep etmektedir. Azerbaycan’da tarım sektörüne ayrılan sübvansiyonların hacminin kantitatif yönden DTÖ’nün taleplerinden yüksek olmasına bakmayarak, uygulanan yardım politikaları yukarıda gösterilen nedenlerden dolayı efektif olmamaktadır. Uygulanan yardım politikalarının tarım sektörünün kalkınmasına reel olarak gösterdiği etki yüksek olmamıştır.

Yukarıda gösterilenleri de dikkate alırsak Azerbaycan’ın DTÖ’ne üye olması, şimdiye kadar fazla bir gelişme kaydetmeyen tarım sektörünü olumsuz etkileme derecesi yüksek olmayacaktır. Ancak Azerbaycan DTÖ’ne gelişmekte olan ülke gibi girmeğe çalışması “Sarı paket” tedbirleri çerçevesinde edilen yardımların %10 hacmindeki destekten yararlanabilmesine imkan verecektir⁷². Hükümetin DTÖ ile anlaşması zamanı ülkenin gelişmekte olan ülke gibi örgüte girmesi için UNCTAD’ın bu konuda ileri sürdüğü tavsiyelere uyulabilir⁷³. UNCTAD’ın tavsiyelerine göre, görüşmeler sürdüğü zaman ülkeler, “uygun olmayan bölgeler”de üreticilere destek sağlanması şartı ve “uygun olmayan organizasyonlar”ın iyileştirilmesi için tarım sektörüne yardım gösterilmesi şartını kullanmalıdırlar. Bunun için bu şartlara göre düzenlemeler hazırlanmalıdır. Sübvansiyon politikasının bölgesel farklılıklar bakımından kullanılabilecek bir argüman ise Azerbaycan için çok önemli bir

⁷⁰ Vahid Meherremov, **a.g.e.**, s.48.

⁷¹ **A.e.**, s.47-49.

⁷² **A.e.**

⁷³ **A.e.**

problem olan ve DTÖ'nün kendisinin de argüman gibi kabul ettiği yoksulluk problemidir⁷⁴. Bilindiği gibi, Azerbaycan'da halen uygulanmakta olan “Bölgelerin Sosyal ve Ekonomik Kalkınması için Devlet Programı” başkent Bakü hariç diğer bütün bölgeleri içermektedir⁷⁵. Çünkü bölgelerin hepsinde yoksulluk düzeyi yüksektir ve bu bölgelerin ekonomisinin esasını tarım sektörü ve tarıma bağlı imalat sanayi oluşturmaktadır. DTÖ ile görüşmeler zamanı kullanılabilecek ve DTÖ'nün de bir problem gibi kabul ettiği diğer bir argüman ise, ülkede uygulanmakta olan tarım reformunun çok düşük düzeyde teknolojilerle ve en eski metotları kullanmakla uygulanması ve bu durumun ekolojik dengenin sağlanmasında olumsuz etkileri olabilir.

3.2.9. Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Yönünden Tarım Ürünlerinin Analizi

Ülkelerin belirli sektörde yer alan ürünlerinin uluslararası düzeyde rekabet gücü en önemli ölçütlerden biri sayılmaktadır. Uluslararası rekabet gücünün ölçülmesinde geleneksel olarak kullanılan ölçüt Balassa'nın Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (Revealed Comparative Advantage) Endeksidir. Karşılaştırmalı ihracat performansını ölçmeye yönelik olan AKÜ endeksi şu şekilde ifade edilmektedir⁷⁶.

$$AKÜ_{ij} = (X_{ij}/X_{it}) / (X_{wj} / X_{wt})$$

X_{ij} – i ülkesinin j ürünündeki toplam ihracatı

X_{it} - i ülkesinin toplam ihracatı

X_{wj} - j ürününde toplam dünya ihracatı

X_{wt} – toplam dünya ihracatını göstermektedir.

⁷⁴ A.e.

⁷⁵ Azerbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İktisadi İnkişafı Üzere Devlet Programı (2004-2008 Yılları), s.8.

⁷⁶ C.C.Aktan ve İ. Yaşar Vural: “Rekabet Gücü Göstergeleri ve Rekabet Gücünün Ölçülmesi”, (Çevirimiçi) http://www.canaktan.org/yeni-trendler/yenirekabet/olcme.htm#_ftn18, 14 Mart 2008.

Endeksin birden büyük bir değer alması durumunda ilgili ülkenin j ürününde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu kabul edilmektedir.

Ülkenin resmi istatistik kurumunun ve ilgili uluslararası kurumların açıklamış oldukları Azerbaycan'ın toplam ihracat rakamları ve tarım ürünleri üzere ihracat bilgileri elde edilerek tarım ürünleri açısından karşılaştırmalı ihracat performansı endeksleri belirlenmiştir. Tablo 33'te Azerbaycan'ın ve Dünya'nın 2004 ve 2005 yıllarına ait toplam ihracat rakamları verilmiştir. 2004 ve 2005 yıllarının istatistik verilerinden elde edilmiş bazı tarım ürünlerinin Azerbaycan ve Dünya üzere ihracat rakamları ise tablo 34'te gösterilmiştir. Tablo 33 ve tablo 34'teki verilerin kullanılmasıyla hesaplanmış AKÜ (Balassa) Endekleri ise tablo 35'te gösterilmektedir.

Tablo 33: Azerbaycan ve Dünya'nın Toplam İhracat Rakamları (2004-2005)

	2004 Yılı Toplam İhracat (Milyon ABD Doları)	2005 Yılı Toplam İhracat (Milyon ABD Doları)
Azerbaycan	3614,30	4346,90
Dünya	8964000,00	10200000,00

Kaynak: ACDİK, “Azerbaycan Regemlerde 2007, Harici Ticaret”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 15 Mart 2007 ve WTO, “Network of World Merchandise Trade By Product And Region 2004-2006”, (Çevrimiçi) http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2007_e/its2007_e.pdf, 15 Mart 2008 kaynakları kullanılarak tarafımızdan düzenlenmiştir.

Tablo 34: Bazı Tarım Ürünlerinin Azerbaycan ve Dünya Üzere İhracat Rakamları (2004-2005)

	Ürünler	2004 Yılı Ülke İhracatı (X _{ij}) (Bin ABD \$)	2004 Yılı Dünya İhracatı (X _{wj}) (Bin ABD \$)	2005 Yılı Ülke ihracatı (X _{ij}) (Bin ABD\$)	2005 Yılı Dünya İhracatı (X _{wj}) (Bin ABD \$)
1	Elma	11318	3835231	19607	3507943,65
2	Pamuk tohumu (cığıt)	325	288546	409	208696,74
3	Pamuk Tiftiği	35525	9673173	40339	7209839,64
4	Pamuk tohumu (cığıt) yağı	1182	85791,95	1163	84754,61
5	İşlenmiş temizlenmiş tütün	1390	2509508,83	1906	2469096,1
6	İşlenmemiş ham tütün	4103	6539055,49	5396	6368605,93
7	Sigara	7101	13144955,12	18514	14642617,16
8	Çay	18578	3271661	14097	1896135,96
9	İpek böceği	55	2775,43	-	-
10	Koyun derisi (yünlü)	800	654351,35	430	541846,28
11	Ayçiçeği yağı	18048	2413040,16	3195	2798495,67
12	Taze ve kurutulmuş sebze	-	305767,23	164,29	327728,84
13	Taze meyvalar	10744	575737,17	36123	753490,6
14	Meyva suları	7991	1974869,7	9850	2238710,11
15	Buğday unu	157	2137689,45	1623	2249607,4
16	Meyva unu	77	140069,58	910	180530,89
17	Kabuksuz fındık	9956	964339,91	84214,79	1641324,73
18	Mısır yağı	8017	645338,26	6047	749423,96
19	Şekerpancarı	5014	15285,95	2137	34816,43
20	Domates	5954	4373942,44	14965	4982024,16
21	Patates	4800	2218717,94	9364	1875987,08
22	Distile olunmuş alkollü içecekler	3819	16021632	7308	17055515,17
23	İpekböceği kozası	308	46528,67	154	55417,04
24	Kabuklu fındık	93	54986,09	165	66449,07

Kaynak: FAO, (Çevrimiçi) <http://faostat.fao.org/site/535/default.aspx> ve <http://www.fao.org/ES/ess/toptrade/trade.asp> kaynaklarından elde edilen istatistik veriler kullanılarak tarafımızdan düzenlenmiştir.

Tablo 35: Bazı Tarım Ürünlerine Göre Hesaplanmış AKÜ Endeksleri

	Ürünler	2004 Yılı AKÜ Endeksi	2005 Yılı AKÜ Endeksi
1	Elma	7,32	13,12
2	Pamuk tohumu (cığıt)	2,79	4,60
3	Pamuk Tiftiği	9,11	13,13
4	Pamuk tohumu (cığıt) yağı	34,17	32,20
5	İşlenmiş temizlenmiş tütün	1,37	1,81
6	İşlenmemiş ham tütün	1,56	1,99
7	Sigara	1,34	2,97
8	Çay	14,08	17,45
9	İpek böceği	49,15	-
10	Koyun derisi (yünlü)	3,03	1,86
11	Ayçiçeği yağı	18,55	2,68
12	Taze ve kurutulmuş sebze	-	1,18
13	Taze meyveler	46,28	112,49
14	Meyve suları	10,04	10,32
15	Buğday unu	0,18	1,69
16	Meyve unu	1,36	11,83
17	Kabuksuz fındık	25,61	120,40
18	Mısır yağı	30,81	18,93
19	Şekerpancarı	813,52	144,03
20	Domates	3,38	7,05
21	Patates	5,37	11,71
22	Distile olunmuş alkollü içecekler	0,59	1,01
23	İpekböceği kozası	16,42	6,52
24	Kabuklu fındık	4,19	5,83

Kaynak: Tablo 33 ve tablo 34'teki veriler ve Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Yöntemi kullanılarak tarafımızdan düzenlenmiştir.

Tablo 35'ten görüldüğü gibi 2004 ve 2005 yıllarında 20'den fazla tarım ürününün AKÜ (Balassa) Endeksi 1'den fazla değere sahip bulunmaktadır. Özellikle şekerpancarı, kabuksuz temizlenmiş fındık, pamuk tiftiği ve pamuk tohumu (cığıt) yağı, taze meyveler, ipekböceği, mısır yağı, meyve unu, çay, elma gibi işlenmiş ve işlenmemiş tarım ürünlerinin AKÜ endeksleri büyük değerlere sahiptir. Ülkede

üretilen ve yüksek ihracat performansı gösteren bu ürünlerin uluslararası rekabet gücüne sahip olması ülkenin tarım sektörünün kalkınmasına önemli katkılar sağlayabilir.

2004 yılında AKÜ endeksinin 1’den fazla olmasıyla birlikte, tabloda yer alan ürünlerin büyük çoğunluğunun 2005 yılı AKÜ Endeksi değerlerinde 2004 yılı değerlerine oranla artış kaydedildiği görülmektedir. Bu durum ülkenin aynı ürünlerde uluslararası rekabet gücünün mevcudluğuyla birlikte potansiyel karşılaştırmalı üstünlüğe de sahip olabileceğini göstermektedir. 2004 yılına oranla 2005 yılında elma, taze meyveler, meyve unu, domates, patates, kabuklu ve kabuksuz fındık, pamuk tohumu (cıgıt), pamuk tiftiği, çay, işlenmiş ve ılenmemiş tütün, sigara, distille olunmuş alköllu içecekler, meyve suları gibi ürünlerin AKÜ endeksi artmıştır. Bu ürünlerin içinde AKÜ endeksi en fazla artış gösteren ürünler ise, kabuksuz fındık, taze meyveler, meyve unu, elma, domates ve patatesdir. Bu ürünlerdeki artış ülkenin ihraç ürünleri içinde meyve ve sebzelerin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca AKÜ endeksi değeri artmış ürünlerin çoğunluğu işlenmemiş tarım ürünleridir. Bu ülkede gıda sanayisinin zayıf kaldığı ve ülkenin tarım ürünlerinin ham ürün olarak ihraç edildiğini göstermektedir. Örneğin ülkede tekstil, iplik ve dokuma sanayinin gelişmemesi nedeniyle ülkede üretilen pamuk, ipek kurusu ham ürün olarak ihraç edilmektedir. Son yıllarda ülkede özellikle meyve ve sebze ürünlerinin işlenmesi için kurulan işletmelerin sayısı artmaktadır. Bu alandaki gelişmeler AKÜ endeksinde de kendisini göstermektedir. Şöyle ki, meyve suları, alköllu ve alkölsüz içeceklerin AKÜ endeksi yıldan yıla artış kaydetmektedir. Ancak bu gelişme halen zayıf kalmakta ve kurulan işletmelerde üretilen gıda ürünleri yetersiz sermaye, kalite sorunu, pazarlama bilgisi yetersizliği gibi nedenlerle sanayi ürünleri olarak ihraç edilmemekte ve ya ihracı düşük kalmaktadır.

Ülke tahıl ürünlerini ithal ettiği halde buğday unu gibi işlenmiş tahıl ürünleri içinde yer alan bir üründe karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Bu üstünlük tahıl ürünleri üretimi, işlenmesi ve ihracatı alanının potansiyel gelişmeye açık olduğunu göstermektedir.

AKÜ Endeksi tablosuna baktığımız zaman bazı ürünleri AKÜ Endeksi 2005 yılında 2004 yılına oranla düşüş kaydettiğini görmekteyiz. Şekerpancarı, ayçiçek yağı, mısır yağı, koyun derisi (yünlü) gibi ürünlerin AKÜ Endeksi 2005 yılında 2004 yılına oranla düşüş kaydetmiştir. Belirtilen ürünlerin AKÜ Endekslerinin düşüşünün farklı nedenleri olduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki 2005 yılında ülkede Aran Ekonomik Bölgesi içinde yer alan İmişli ilinde şeker fabrikası üretime başlamış ve ülkenin bu yıla kadar ihraç ettiği şeker pancarının büyük kısmı bu fabrikanın şeker üretiminde girdi olarak kullanılmaya başlanmıştır. AKÜ Endeksinde düşüşe neden olsa da bu durumu ülkenin gıda sanayinin gelişmesi ve şeker ihtiyacının karşılanması yönünde olumlu gelişme gibi nitelendirebiliriz. Koyun derisinin AKÜ Endeksinin düşüş nedeni ise ülkede Sovyetlerden kalan deri ve deri ürünleri üretimi fabrikasının düşük düzeydeki üretimini 2005 yılından başlayarak yeniden genişletmesi en önemli faktördür. Ayçiçek ve mısır yağı gibi gıda ürünlerinin AKÜ endeksinin düşüşü ise bu gıda ürünlerinin Dünya ihracatının artmasına karşılığın ülke ihracatının artmaması ve düşmesinden ortaya çıkmaktadır. Bu düşüşün esas nedenlerinden biri ülke içinde bu ürünlerde olan tüketimin artmasıdır. Aynı zamanda bu Dünya genelinde bu ürünlerde olan rekabet yoğunluğunu da bu düşüşün nedeni sayabiliriz.

Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler yöntemi ürünlerin mevcut rekabet üstünlüğünü ortaya çıkarmaktadır. Mevcut rekabet üstünlüğüne sahip ürünlerle birlikte potansiyel üstünlük kazanacak ürünlerin de ortaya çıkacağını dikkate alırsak ülkenin tarım sektörünün kalkınması yolunda büyük potansiyelin olduğunu söyleyebiliriz. Ülkenin gelecek yıllarda tarım ürünleri üretiminde diğer faktörlerle birlikte, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi faktörünü de dikkate alması tarım sektöründe uluslararası rekabet gücünün yükselmesini sağlayacağı ve genel olarak tarım sektörünün kalkınmasına yararlı olacağı kanaatindeyiz.

SONUÇ

Ülkelerce uygulanan ekonomik kalkınma politikaları bir birinden farklı olsa da genel olarak amaçlanan ve ulaşılmak istenen kalkınma düzeyleri aynı özellikler taşımaktadır. Her bir ülkede ekonomik kalkınma ve istikrarın sağlanması ve devamı için siyasi istikrar en önemli şartlardan biri olmaktadır. Azerbaycan’da bağımsızlıktan sonraki yıllarda yaşanan işgalci ermenilerle Karabağ savaşı ve bu yüzden gelişen siyasi belirsizlikler ülkenin ekonomik kalkınma sürecinin başlatılmasını ertelemiştir. Azerbaycan’da Haydar Aliyev’in yönetime gelmesiyle sağlanan siyasi istikrarın etkisi sonucu ve daha sonraki dönemde İlham Aliyev’in Cumhurbaşkanı olmasıyla siyasi istikrarsızlıklar ve belirsizlikler ülkede minimum düzeye indirilmiş ve ortadan kaldırılmıştır. Belirsizliklerin minimum düzeye çekilmesi beklentileri olumlu kılmıştır. Olumlu beklentiler ekonomide de kendi etkisini göstermeğe başlamıştır. Bu etkiler öncelikle başkent Bakü’de hiss edilse de daha sonra ekonomik alanda sektörel ve bölgesel kalkınma amacıyla, yönetimin belirlemiş olduğu program ve politikalar sonucu, bu olumlu izlenimler bölgelere de yansımağa başlamıştır. Bakü-Ceyhan petrol boru hattının ve Şahdeniz projesinin faaliyete geçmesinin ardından elde edilecek petrol ve doğal gaz ihraç gelirleri ile ülkenin, her bir bölge ve sektörünü kapsayacak bir boyutta genel bir kalkınma sürecine girmesi beklenmektedir.

Azerbaycan’da tarım sektöründe reform çalışmaları olarak; toprak reformunun uygulanması, “**kolhoz**” ve “**sovhoz**”ların kapatılarak bu kurumlara ait emlakın köylülere ücretsiz olarak verilmesi, ürün fiyatlarının serbestleştirilmesi, tarım ürünleri üreten işletmelerin özelleştirilmesi ve diğer çalışmalar tarım sektörünün kalkınmasına önemli ivme kazandırmıştır. Ancak ülkenin tarım sektöründe çok önemli sorunlar halen devam etmektedir.

Azerbaycan’ın tarım sektörünün şimdiki kritik durumu gelecekte bu alanda daha önemli problemlerin ortaya çıkabileceğine işaret vermektedir. Çalışmamızda belirtildiği gibi tarım sektöründeki çeşitli üretim alanlarında verimlilik çok düşük düzeyde gerçekleşmektedir. Verimliliğin düşük düzeyde gerçekleşmesi, ekonomik

açından tarımla uğraşan köylünü razı salmamakta ve bu kırsal alanda üretimin giderek düşmesiyle ve ülkede çok önemli tarım sektörü ürünlerinin yetmezliği ile sonuçlanmaktadır. Çalışma imkanına sahip Azerbaycan vatandaşının daha önce de belirtildiği gibi %39.5'lik kısmı tarım alanında çalışmasına rağmen, bu sektörde istihdam edilenlerin gelirleri diğer sektörlerle göre daha düşüktür. Bunun sonucu ortaya çıkan kır kent farklılığı, köyden kente yoğun göçe sebep olmaktadır.

Genel olarak bakıldığında ekonomide yapısal sorunlar mevcudiyetini korumaktadır. Ülke ekonomisinin ve ayrıca olarak ülke ekonomisi için çok önemli yere sahip olabilecek tarım sektörünün kalkınması için bu yapısal sorunların ve bahsedilen darboğazların ortadan kaldırılması gerekir. Genel olarak Azerbaycan ekonomisinin ve tarım sektörünün kalkınmasını hızlandırabilecek faktörleri aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

- Tarım sektörünün kalkınmasının sanayi sektörüne katkı sağladığı bilinmektedir. Tarım sektörünün mikro düzeyde sanayi müesseseleri için büyük önemi vardır. Özellikle gıda sanayi müesseselerinin hammadde kaynağı tarım sektörü veya tarım ürünleridir. Bu yüzden sektörün öncelikle, ülkede bulunan gıda sanayisi işletmeleri için hammadde kaynağı durumuna gelmesi için çalışılmalıdır. Yani tarım üretiminin sanayinin pazarı haline gelmesi büyük önem taşımaktadır ve bu yönde politikalar uygulanmalıdır.
- Büyüyen bir tarım sektörü, istihdamın artmasına ve ekonominin gelişmesine önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu yüzden tarım sektörünün de diğer sektörlerle beraber büyümesinin olumlu etkisi olacağı kanaatindeyiz. Gelişmiş ülkeler kalkınma süreci içinde sadece sanayi ve hizmet sektöründe değil, aynı zamanda tarım sektöründe de büyüme ve kalkınma yaşamışlar. Bu tür ülkeler tarım sektörünün gelişmesiyle kendi sanayilerine katkı sağlamışlar.
- Bölgelerde yer alan enerji kaynakları, insan kaynakları, doğal kaynaklar bölgesel ekonomik kalkınmaya imkan verecek potansiyeldedir. Bu

kaynaklardan maksimum derecede yararlanılması için devletin gerekli koşulları sağlaması ve bu potansiyelin ülke ekonomisinin kalkınması için değerlendirilmesi gerekmektedir. Belirtmek gerekir ki, bu amaçla son yıllarda yönetimce çıkarılan ekonomik ve yönetim alanındaki karar ve programlar olumlu karşılanmıştır. Ancak bu karar ve programların bölgelerde uygulanabilirliğini sağlamak daha önemli şarttır.

- Azerbaycan'ın dışa açılmasında önemli katkısı olan bölgelerin potansiyelinin ve doğal zenginliklerinin verimli bir şekilde değerlendirilmesi ile tarımsal üretimi canlandırmak, petrol dışı sektörler olan sanayi, hizmet, ticaret, turizm gibi diğer alanları geliştirmek, istihdamı artırmak ve halkın refah düzeyini iyileştirmek amacıyla geniş ve stratejik kalkınma politika ve programların olması gerekir.
- Azerbaycan'ın dışa açılması için kalkınma programlarının hazırlanmasında en önemli amaç, Azerbaycan bölgelerinin mevcut potansiyelini verimli bir şekilde değerlendirerek ekonominin farklı alanlarının geliştirilmesini sağlamak, sanayi kuruluşlarının faaliyetlerinin genişlenmesini sağlamak, ihracata dayalı üretimi desteklemek, yerli girişimcilik faaliyetinin desteklenmesi suretiyle, halkın refah düzeyini iyileştirmek, istihdamı artırmak ve ülke ekonomisinin dinamik ve devamlı gelişmesini temin etmek olmalıdır.
- Tarım sektöründe reform çalışmalarını hızlandırmak için bölgelerde çiftçiler ve diğer tarımsal üretim yapan birimlere destek amacıyla danışmanlık merkezleri kurmak, tohumculuk piyasasını geliştirmek, teknolojik destek birimleri oluşturmak ve diğer zaruri tedbirleri gerçekleştirmek yararlı olabilecektir.
- Yerli ve yabancı işadamlarının bölgelere yatırım yapmaları için uygun koşulları oluşturulmasını sağlamak gerekir. Bununla ilgili ekonomik özgürlük değerlerine önem vermek ve özellikle, bu değerler içinde yer alan iş özgürlüğü, yatırım özgürlüğü, mali özgürlük ve yolsuzluktan özgürlük faktörlerinin çok düşük değerlere sahip olduğundan bu alanlardaki problemleri ortadan kaldırmak gerekir. Çünkü bir ülkede

yatırım yapmak isteyen yabancı şirket veya işadamları kendi yatırımının güvenliğini düşünerek önceden yatırım yapacağı ülkedeki tüm ilgili koşulları öğrenmektedir. Koşulların olumsuz durumda olması yabancı yatırımcıları ilgili ülkeye yatırım yapmaktan çekindirmektedir.

- Tarım kesiminde gelir ve refah düzeyini artırmak amacıyla devlet tarafından verilecek doğrudan yardımların, bunun yanı sıra maliyetleri düşürmek için verilecek girdi ve kredi sübvansiyonlarının dağıtımının üretici örgütleri aracılığıyla şeffaf yapılması, bu faaliyetlerin amacına ulaşılmasında daha doğru ve güvenli bir yol olabilecektir. Bunu sağlamak için büyük etkinliğe ve güce sahip üretici birliklerinin oluşturulması gerekir. Ayrıca bu tür üretici birliklerinin kendi üyelerine üretim, yönetim, teknoloji ve diğer konularda bilgi sağlaması yoluyla, farklı alanlardaki üreticilere büyük destek gösterilmiş olacaktır.
- Azerbaycan'ın toplam ihracatında tarım ve gıda sanayisi ürünlerinin payı çok azdır. Aynı zamanda tarım ve gıda sanayi ürünleri ihracatı genel olarak incelendiğinde, ihracatı gerçekleştirilen ürün çeşidinin çok sınırlı sayıda olduğunu görmekteyiz. Bunu ortadan kaldırmak için ihraç yönlü ürünlerin üretilmesine öncelik tanınmalı ve ihracat ürünleri çeşitlerinin ve ihracat pazarı çevre ve boyutunun genişlendirilmesi gerekmektedir. Azerbaycan'ın ihracatı açısından stratejik önem taşıyan tarımsal ürünlerin pazarlamasını geliştirmek amacıyla bu alanda faaliyette bulunan firmalara devlet desteğinin sağlanması, bu firmaların dış pazarlara yönelmelerine yardımcı olabilecek bilgi yüklü, interaktif sitelerin kurulması ve bu ürünlerinin çeşitli araçlarla tanıtımının sağlanmasına devlet tarafından gereken desteğin verilmesi faydalı olabilecektir.
- Tarım ürünlerinin üretiminde ülkenin gıda ürünleri açısından durumu, ülke nüfusunun gıdaya olan mevcut ve gelecek talep potansiyeli dikkate alınmalıdır. Ayrıca Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi açısından ihracat performansı olan ürünlerin üretiminin daha verimli ve etkin düzeyde gerçekleştirilmesine ve bu ürünlere göre gereken yan sanayilerin geliştirilmesine önem verilmesi gerekmektedir.

- Tarım sektöründe verimliliği ve etkinliği arttırmak için gelişmiş teknolojilerin ülkeye getirilmesi ve bu tür teknolojilerin kullanma alanlarının genişlendirilmesi, dünya standartlarına uygun ürünlerin üretimi, toplanması ve tedariki, muhafazası, paketlenmesi ve taşınması sisteminin geliştirilmesi gerekmektedir.
- Özellikle son yıllarda Dünya genelinde önemlilik derecesi gittikçe artan organik tarıma önem verilmesi gerekir. Ülke arazisinde mevcut coğrafi çeşitlilik faktörleri ülke topraklarında organik tarım ürünlerinin üretiminin gerçekleştirilmesi için geniş olanak sağlayabilir. Organik tarım ürünlerinin üretimi, ihracatı ve ülke içinde pazarlama ve tüketimine önem verilmesi, bununla ilgili çeşitli ülkelerin deneyimlerinin öğrenilmesine devlet tarafından destek verilmesi gerekmektedir. Özellikle dağlık bölgelerde organik meyva ve sebze üretimi gerçekleştirilebilir.
- Tarım sektörü ürünlerinin üretiminde verimliliğin arttırılması, ürün çeşitliliğinin genişlendirilmesi, çiftçilerin iç ve dış talebi yüksek olan ürünlerin üretimine yönlendirilmesi, bu talepleri zamanında öğrenmek için ise ilgili birimlere eğitim, araştırma-geliştirme hizmetlerinin ve desteğinin sağlanması gerekmektedir. Ülkenin tarım sektörüyle gıda sanayiinin gelişmesini bir çerçevede ele almak ve bu sektörlerin birbirleriyle ilişkisini güçlendirmek gerekir.
- Dünyada gerçekleşen globalleşme sürecinden diğer sektörler gibi tarım sektörü de etkilenmektedir. Globalleşme sürecinin rekabetle sıkı ilişkisi bulunduğu, ve bu sürecin her alanda rekabeti daha da artıracığı bilinmektedir. Dünyanın bir parçası olan Azerbaycan'ın ekonomisinin ve ayrıca tarım sektörünün de bu rekabetten olumlu veya olumsuz yönde etkilenebileceği bir gerçektir. Globalleşme sürecinin yarattığı bu rekabet imkanından Azerbaycan olumlu yönde yararlanmalıdır. Bu ise ancak ülkede gerçekleştirilen üretimin Dünya pazarlarında rekabet edebilir düzeye eriştirilmesiyle sağlanabilir. Ülkede tarım sektörü ve tarımsal üretimin rekabet edebilir duruma getirilmesiyle beraber bunun devamını sağlamak da önemlilik arz etmelidir. Sürdürülebilir tarımsal üretimin

desteklenmesi ve tarımın çevresel kirlilikten korunması için doğal kaynakların ve çevrenin korunması, geliştirilmesi gerekmektedir.

- Çağımızın bilgi çağı olduğu ve bilgi teknolojilerinin ekonominin tüm alanlarına girmesiyle bu alanlarda verimliliği ve etkinliği artırması, Yeni Ekonomi teorisyenleri tarafından savunulmaktadır. Ülkede kırsal bölgelerin kalkınması için okullarda, yerel yönetimlerde ve tarım işletmelerinde bilgi teknolojilerinin kullanımının yaygınlaştırılması gerekmektedir. Özellikle ihracat amaçlı tarım ürünleri üreten işletmelerin pazarlama bilgi ve güçlerinin gelişmesi yönünde bilgi teknolojilerinden yararlanması faydalı olacaktır.

Ülke ekonomisini genel olarak ele aldığımızda bölgelerarası ve sektörlerarası dengesizlikleri ülke ekonomisinin esas sorunları gibi değerlendirebiliriz. Ülkedeki bu iki dengesizlik sorununun kaynaklarının ise genel olarak aynı faktörlerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Burada bir takım faktörler kendi etkisini göstermiştir. Bunlardan en önemlisi çalışmamızda belirttiğimiz gibi petrol gibi doğal kaynağın mevcudluğu ve bu kaynağın sadece başkent Bakü ve yakın çevresinde bulunmasıdır. Ülkeye gelen yabancı sermayenin de petrol sektörüne olan yatırımlardan dolayı sadece bu bölgede toplanması doğaldır. Ancak tüm ülkenin kalkınması, bir bölgenin kalkınmasıyla ölçülmemektedir. Diğer bölgelerde yaşanan olumsuzluklar ülke geneline etki göstermekte ve bu da ülkenin uluslararası kalkınma endekslerinde ve Dünya ülkeleri sıralamasında kendi olumsuz sonuçlarını göstermektedir. Azerbaycan'da mutlak anlamda ekonomik kalkınmanın sağlanması için başkent Bakü ile birlikte diğer bölgelerde de ekonomik kalkınmaya özel önem verilmesi ve belirli önlemlerin alınması gerekmektedir. Bölgesel ekonomik kalkınmanın da başlıca belirleyicilerinden olan yabancı sermayenin bütün bölgelere çekilmesi bu bölgelerin kalkınmasında önemli rol oynayacaktır. Bu bakımdan bölgelerde yabancı yatırım ağırlıklı özel teşebbüse uygun ortamın yaratılması, yapılması gereken en önemli uygulamalardan biri olmalıdır. Böyle bir bölgesel gelişmenin ekonominin tüm sektörlerine ve özellikle tarım sektörüne olumlu etkisinin olacağını savunabiliriz.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR:

- Acar, Yalçın: **İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri**, Bursa, Vipış Yayınları, 2002.
- Adelman, İrma: **Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Teorileri**, Çev. Vural Savaş, Bursa, 1984.
- Alirzayev, Ali: **Reformlar ve Süretlendirme Stratejisi Şeraitinde Azerbaycanın Sosyal-İktisadi İnkişaf Problemleri**, Bakü, yy., 2005.
- Aliyev M.T: **Azerbaycan İktisadiyyatı**, Bakü, yy., 1997.
- Alpar, Cem: **Az Gelişmiş Ülkelerin Dış Ticaret Sorunları ve Sanayileşme**, Ankara, yy., 1982.
- Aras, N. Osman: **Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi**, İstanbul, Der Yayınları, 2002.
- Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları**, Bakü, TUSİAB Yayınları, 2005.
- ACDİK: **Azerbaycan Erzaq Tehlukesizliyi, 2002**, Bakü, Seda Yayınları, 2002.
- ACDİK: **Azerbaycanın Regionları**, Bakü, Seda Yayınları, 2006.
- ACDİK: **Azerbaycanın Statistik Göstercileri 2005**, Seda Yayınları, Bakü, 2006.
- ACDİK: **Müsteqil Azerbaycan**, Bakü, Seda Neşriyatı, 2001
- Azerbaijan Investment Promotion and Advisory Foundation: **Brief Overview of Business Practices, New Investment Opportunities and Legal Environment**, Baku, yy.2005, s.55-61.
- Azerbaycan C. Tarım Bakanlığı Agrar İlim Merkezi: **Guba İl Tarım ve Kırsal Kalkınma Master Planı**, Haz. E. Kosayev, v.d., yy., Bakü, 2006

- Azerbaycan C. Tarım
Bakanlığı Aqrar İlim
Merkezi: **Kürdemir İli Tarım Master Planı**, y.y., Bakü, 2006.
- Azerbaycan Yatırım
Promosyon ve
Danışmanlık Kurumu: **Doing Business in Azerbaijan 2005**, Bakü, yy., 2004.
- Başkaya, Fikret: **Az gelişmişliğin Sürekliliği**, Ankara, İmge Kitabevi,
1991.
- Canbolat, S.İbrahim: **Gelişmekte Olan Ülkeler**, 3.Baskı, İstanbul, Aktüel
Yayın, 2004.
- Chenery, Hollis: **Handbook of Development Economics**, Ed. Srinivasan
T.N., Amsterdam, 1988.
- Clark, John: **Kalkınmanın Demokratikleşmesi**, Çev. Serpil Ural,
Ankara, T.Ç.V. Yayınları, 1996.
- DEİK: **Azerbaycan Ekonomisi ve Türkiye İlişkileri**, Ankara,
DEİK Yayınları, Mart-2001
- Dülgeroğlu, Ercan: **Kalkınma Ekonomisi**, Bursa, Uludağ Üniversitesi
Basımevi, 2003.
- Economist Intelligence
Unit: **Country Report, Azerbaijan, 1st quarter**, London,
1999.
- Economist Intelligence
Unit: **Country Report, Azerbaijan, 3rd quarter**, London,
1997.
- Economist Intelligence
Unit: **Country Report, Azerbaijan, 3rd quarter**, London,
2001.
- Economist Intelligence
Unit: **Country Report, Azerbaijan, 4th quarter**, London,
1999.
- Economist Intelligence
Unit: **Country Report, Azerbaijan**, London, 2005.
- Economist Intelligence
Unit: **Country Report, Azerbaijan**, London, 2006.

- Economist Intelligence Unit: **Country Profile Georgia, Armenia, Azerbaijan, Kazakhstan, Central Asian Republics, 1994-1995**, London, 1995.
- Ehmedov E. ve M.Hacıyev: **Azerbaycan İktisadiyyatı**, Bakü, Seda Neşriyatı, 2004.
- Galbraith J.K.: **Economic Development**, Cambridge, 1994.
- Guliyev, R.A.: **Milli İktisadiyyatın İnkişafında Yerli ve Harici İnvestisiyaların Rolu**, Bakü, 2003.
- Guliyeva, A.M.: **Heyat Seviyyəsi ve Yoksulluq Problemləri, Azerbaycan İktisadiyyatı**, Bakü, yy., 1998.
- Halilov, Hamza: **Agrar İktisadiyyatda Sistem Transformasiyaları ve Modernləştirmə Şəraiti**, Bakü, Mütercim yay., 2005
- Han, Ergül ve Ayten, A.Kaya: **Kalkınma Ekonomisi**, Eskişehir, 3. Baskı, yy., 1999.
- Kalkınma Ekonomisi: Teori ve Politika**, Ankara, 5. Baskı, Nobel Yayınları, 2006.
- Hesenov, Rasim: **İktisadi İnkişaf ve Makroekonomik Siyasət**, Bakü, 2001.
- Hiç, Mükərrəm: **Büyümə və Gelişmə Ekonomisi**, Kırklareli, Sermet Matbaası, 1981.
- Hirschman A.O.: **The Strategy of Economic Development**, New Haven, 1969.
- Hüseynov T.A.: **Senayenin İktisadiyyatı**, Bakü, yy., 2000.
- Hüseynov, V.A.: **Manatın bahalaşması və İktisadi inkişaf: Hollanda Hastalığının Mezmunu ve Alametlerinin Araştırılması**, Bakü, Seda Yayınları, 2005.
- IBRD Azerbaijan: **From Crises to Sustained Growth: International Bank for Reconstruction and Development**, Washington D.C, 1993.
- IFAD: **Republic of Azerbaijan, Country Strategic Opportunities Paper**, Rome, September 2003.

- İlkin, Akın: **Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1988.
- İMF: **Country Review Azerbaijan**, IMF Washington D.C, 2001.
- İMF: **Focus on Transition Economics, The World Economic and Financial Surveys**, IMF World Economic Outlook, Washington, October 2000.
- İMF: **Economic Review, Azerbaijan**, IMF Washington D.C, April, 1993.
- İMF: **Economic Review, Azerbaijan**, IMF Washington D.C, June, 1994.
- İMF: **Economic Review, Azerbaijan**, IMF Washington D.C, May, 1992.
- İMF: **Economic Review, Azerbaijan**, IMF Washington D.C, September, 1994.
- İMF: **Exchange Arrangements and Exchange Restrictions**, Annual Report, Washington, 1997.
- Ingham, Barbara: **Economics and Development**, MacGraw Hill, 1995.
- İSO: **Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu, Ukrayna**, İstanbul Sanayi Odası Yay., No:1993/2, İstanbul, 1993.
- İTO: **Azerbaycan Ülke Etüdü**, Ed. Meltem Duran, İstanbul, İTO Yayınları, 2002.
- İTO: **Azerbaycan**, İstanbul Ticaret Odası KEİB/BDT Araştırma Dizisi, No:6, İstanbul, 1992.
- İTO: **Azerbaycan Ülke Profili: Mevzuat ve Türk Girişimcileri**, Haz: Cengiz Ersun ve Tezer Palacıoğlu, İTO Yayını, İstanbul, 1997.
- Kazgan, Gülten: **Ekonomide Dışa Açık Büyüme**, İstanbul, 1988.
- Tarım ve Gelişme**, İstanbul, İÜİF Yay., 1977.
- Keleş, Ruşen ve Hamamcı, Can: **Çevrebilim**, Ankara, İmge Kitabevi, 1998.

- Keynes, John M.: **İstihdam, Faiz ve Para Genel Teorisi**, (Çev. Asım Baltacıgil), Minnetoğlu Yayınları, İstanbul, 1980.
- Kindleberger, C: **Economic Development**, Second Edition, McGraw-Hill Book, 1965.
- Manisalı, Erol: **Gelişme Ekonomisi**, İstanbul, İ. Ü. İktisat Fakültesi, Yay. No: 417, 1978.
- Gelişme Ekonomisi**, İstanbul, Yy., 1971.
- Memmedov Cahan: **Agrar Bölmede Maddi-Teknik Teminat ve Hizmet İşinin Teşkili**, Bakü, Abilov, Zeynalov ve Oğulları Yayınları, 2004.
- Memmedov, Saleh: **Enflasyon ve Maliye Pazarı**, Bakü, Bakü Basımevi, 1998.
- Meybullayev, M.: **Bazar sistemi ve İktisadi Artım**, Bakü, yy., 1996.
- Nadirov, A. v.d.: **Azerbaycan İktisadiyyatı**, Bakü, Elm Neşriyatı, 2003.
- Nebiyev, Nebi: **İktisadiyyat, Cemiyet ve Ekoloji Mühiti**, Bakü, Ağrıdağ Neşriyyatı, 2000.
- Nuriyev, Barat: **Pazar ekonomisi ve Azerbaycan**, Bakü, Elm Yayınları 1999.
- Nurkse, R.: **Az gelişmiş Ülkelerde Büyüme, İktisadi Büyüme ve Gelişme**, İstanbul, Sermet Matbaası, 1966.
- Oğan, Sinan: **Azerbaycan**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayını, 1992.
- Özgüven, Ali: **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1983.
- Parasız, İlker: **Kalkınma Ekonomisi**, Birinci baskı, Bursa, Ezgi Kitabevi, 2005.
- Rehimov, M.: **Azerbaycan Respublikasının İktisadi İnkişafını Tenzimleyen Qanunlar**, Bakü, yy., 1996.
- Rostow, R. W.: **İktisadi Gelişmelerin Merhaleleri**, Çev. Erol Güngör, İstanbul, Kalem Yayınları, 1980.

- Samedzade, Ziyad: **Azerbaycan 21. Esrin Astanasında**, Bakü, Azerbaycan Elmler Akademiyası Yayınları, 1998.
- Etapı Bolşogo Puti. Ekonomika Azerbaydjana za Polveka, Yeye Realii i Perspektivi**, Bakü, iz-vo Nurlar, 2004.
- Sancak, Ercan: **Azerbaycan Ekonomisi**, Bakü, Kafkas Üniversitesi Yayını, 1999.
- Azerbaycan İktisadiyyatı: Keçid İktisadiyyatı ve İnflyasiyanın Tenzimlenmesi**, Bakü, Kafkaz Üniversitesi Yayını, 1999.
- Savaş, Vural: **Kalkınma Ekonomisi**, 3.Baskı, İstanbul, Ar Yayınları, 1982.
- Kalkınma Ekonomisi**, İstanbul, Beta Yayınları 4.Baskı, 1989.
- Selçuk, Hasan: **Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı**, Tasam Yayınları, İstanbul 2004.
- Sen, Amartya: **Özgürlükle Kalkınma**, Haz. Müge Kralom, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004.
- Serin, Vildan: **İktisat Politikası**, İstanbul, Alfa Basım Evi, 1998.
- Seyidoğlu, Halil: **Uluslararası İktisat "Teori Politika ve Uygulama"**; İstanbul, 2003.
- Smith, Adam: **Ulusların Zenginliği**, Çev. A. Yunus ve M. Bakırcı, İstanbul, Alan Yayınları, 2001.
- Soyak Alkan: **Ulusaldan Uluslarüstüne İktisadi Planlama ve Türkiye Deneyimi**, İstanbul, DER Yayınları, 2004.
- Streeten, Paul: **Dengesiz Büyüme, İktisadi Kalkınma: Seçme Yazılar**, Editörler: Metin Berk, Görün, Fikret, Selim İlkin: ODTÜ İdari Bilimler Fakültesi Yayınları No. 6, Ankara:1966.
- Süleymanov, Nizami: **Azerbaycanın İktisadi Tarihi**, Bakü, yy., 2001.
- Şekereliyev, A. Ş: **Keçid İktisadiyyatı ve Dövlet**, Bakü, yy.,2000.
- Tezel, Yahya Sezai: **İktisadi Büyüme**, Ankara, İmaj Yayınevi, 2003.

- Thirlwall, P. Anthony: **Growth and Development**, London, 5th Edition, Mc Millan Press, 1994.
- Todaro P. Michael: **Economic Development**, London, Sixth Edition, Addison-Wesley reading, Massachusetts: 1997.
- Economic Development**, London, Seventh Edition, Addison-Wesley Publisher, 2000.
- Toffler, Alvin: **Üçüncü Dalga**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınları, 1996.
- Tunca, Zafer: **Makro İktisat**: İstanbul: Filiz Kitapevi, 1998.
- T.C.Bakü Büyükelçiliği
Ticaret Müşavirliği: **Yıllık Ekonomik Hesabat**, Bakü, 1997.
- T.C. Başbakanlık Dış
Ticaret Müsteşarlığı
İhracatı Geliştirme
Etüd Merkezi: **Azerbaycan Yerinde Pazar Araştırması**, Haz: Esin Şen, Cengiz Karabayır ve Alpaslan Emek, Ankara, Aralık 2005.
- Türkiye Çevre Vakfı: **Ansiklopedik Çevre Sözlüğü**, TÇV Yayınları, Ankara, 2001.
- USAAC: **USAAC Investment Guide To Azerbaijan**, 5th.Edition, Washingtons, 2004.
- Ünal, Ö.Faruk: **Azerbaycan'da Tarım Reformu**, Kafkas Üniversitesi, Haftalık Seminerler, Bakü, 1998.
- Velili, Memmedhesen: **Azerbaycan**, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı Yayını, 1993.
- Veliyev T.S. ve
Memmedov L.M.: **İktisadiyyat**, Bakü, yy. 1998.
- Weiss,L. J. ve
M. Hobson: **Devletler ve Ekonomik Kalkınma**, Çev.Kıvanç Dündar, Ankara, Dost Kitabevi, 1999.
- Zeynalı,Eliza: **Kend Teserrüfatı Müesseselerinde Kıymet Münasibet liyinin Veziyetine Dair**, Bakü, Tekamül Yayını, 1997.

Azerbaycan Respublikası Bank Sistemi Haqqında Melumat Toplusu, Azerbaycan Banklar Asosiasiyası Yayını, Bakü, 2000.

Azerbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İktisadi İnkişafı Devlet Programı (2004-2008'li Yıllar), Bakü, Nurlar Yayını, 2004.

MAKALELER:

Adelman, İrma ve
Erinc Yeldan:

“The End of the Development State?”, **Structural Change and Economic Dinamics**, September, 2000. s.143-146.

Amiraslanov, Azer:

“Dövlət Müstəgilliyi və Milli İqtisadiyyatın Formalaşması Problemləri”, **Məşverət Bülleteni**, No: 7(43) Ekim 2001, s.50-54.

Bulutay, Tuncer:

“Kalkınma ve Büyüme”, **İşletme ve Finans**, Sayı 214, Ocak 2004, s.5-91.

Ceylan,Tülay:

“Sürdürülebilir Kalkınma”, **Gelişme İktisadı: Kuram, Eleştiri, Yorum**, Ed. Tamer İşgüden, Fuat Ercan, Mehmet Türkay, İstanbul, Beta Yayınları, 1995, s.203-225.

Claduo Bravo-Ortega,
Daniel Lederman:

“Agriculture and National Welfare Around the World”, **World Bank Research Working Paper 3499**, February 2005, s.10-23.

Ercan, Fuat:

“Gelişme Yazını: Eleştiriler ve Yeni Perspektifler”, **Gelişme İktisadı:Kuram-Eleştiri-Yorum**, Ed. Tamer İşgüden, Fuat Ercan, Mehmet Türkay, İstanbul, Beta Yayınları, 1995, s.298-428.

Gasper, Des:

“Kalkınma Ahlakı: Yeni Bir Alan mı?”, **Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma**, Ed. Renee Prendergast-Frances Steüart, Çev. İdil Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s.209.

- Gerald P. O'Driscoll Jr. ve Lee Hoskins: "Ekonomik Kalkınmanın Anahtarı: Mülkiyet Hakları", **Piyasa Üç Aylık İktisadiyat Dergisi**, Sayı 9, Kış 2004, s.49-72.
- Hemidoğlu, Ayaz: "İnkişaf İçin İnvestisya ve Kredit Lazımdır", **Xalq Gazetesi**, 11 Aralık 1998, s.3.
- Hesenli, Miralim: "Vergileri Yok,Vergi Ödeyenlerin Sayını Artırmak Lazımdır", **Ekonomiks Gazetesi**, 28 Ekim 1997.s.4.
- Hesenov, Rasım: "Azerbaycanın İktisadi İnkişaf Paradigması ve İktisadi Tehlükesizlik Konsepsiyasının Seçimi", **Meşveret Bülleteni** No:7 Bakü, Ekim,-2001 s.6-8.
- İbadoğlu, Gubad: "Azerbaycan'ın Kalkınma Stratejisinde Petrolün Rolü: Ortodoks Bakış Açısıyla", **2023 Dergisi**, Sayı 18, Ekim 2002 s.74-76.
- İmanov E. ve diğerleri: "İktisadi İslahatlar Şeraitinde Ahalinin Sosyal Mudafasının Teşkili Meseleleri", **Azerbaycan da İktisadi Reformların Uygulanması Hususları ve Problemler**, İktisadi Kalkınma Bakanlığı İktisadi Reformlar Merkezi, Bakü, 2001, s.101-105.
- İmanov, Nazim: "İlk 10 ilin Neticeleri: İktisadiyyat" **Meşveret Bülleteni**, No:7(43) Ekim 2001, s.29-38.
- Jukov, Satanislav: "The Macroeconomic Situation in Azerbaijan: At the End of the First Post-Soviet Decade", **Ekspert İktisat Dergisi**, No:7-8, 2001, s.6-7.
- Kamalov, Nesimi: "1990-2000 yılları Arasında Azerbaycan'da Enflasyon", **Journal of Qafqaz University**, Number 6, 2000., s.67-70.
- Mehdiyev, Azer: "Azerbaycanın Dünya İktisadiyyatına İntegrasiyanın Reallıqları", **Expert İktisat Dergisi** No: 7-8, 2001, s.26-28
- Meherremov, Vahid: "Kend Teserrüfatı Sektorunun Problemleri Getdikce Derinleşir" **Ekspert İktisat Dergisi**, Yıl 2007, Sayı 1-2, s.48-51.

- Michalopoulos, C: “The Integration of Transition Economies into the World Trading System”, **World Bank Policy Research Working Paper 2182**, Washington D.C.: World Bank, 1999.
- Molçanın, R: “Azerbaycan’da Valyuta Dövriyesi Milyard ABD Doları Aşmıştır”, **Ayna Gazetesi**, No:19, Bakü, 13 Dekabr 1997. s.2.
- Nezirova B.T., Paşayev N.E. ve İmrani Z.T.: “Şeki-Zagatala İktisadi Rayonunda Kend Teserrüfatının Arazi Teşkili”, **Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Haberleri, Yer Bilimleri Serisi**, Sayı 4, 2003, s.10-23.
- Rüstemov, V.E.: “Azerbaycan İktisadiyyatının Yenidən Gurulmasında Harici İnvestisyalarnın Rolü”, **Azerbaycan Ekonomik Reformların Uygulanması Özellikleri ve Problemleri**, Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomik Kalkınma Bakanlığı Ekonomik Reformlar Merkezi, Bakü, 2001, s.27-28.
- Soltanlı, İ.G: “Ağrar Sahede Sahipkarlığın İnkişafı ve Onun Devlet Tenzimlenmesi”, **Bazar İktisadiyatı Şeraitinde Ağrar Munasibetlerin İnkişafı ve Tekmilleştirilmesi**, Elm Yayınları, Bakü, 2006. s.140-154.
- Streeten, Paul: “Dengesiz Büyüme, İktisadi Kalkınma: Seçme Yazılar”, (der: Metin Berk-Fikret Görün-Selim Ekin), **ODTÜ İdari Bilimler Yayınları**, No:6, Ankara: 1996, s.171-177
- Taban, Sami ve Muhsin Kar: “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Etkileri”, **Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular**, Bursa, Ekin Kitabevi, 2004, s.279-297.
- Türkay, Mehmet: “Gelişme İktisadının Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı”, **Gelişme İktisadı: Kuram, Eleştiri, Yorum**, İstanbul, Beta Yayınları, 1995. s.112-139.
- “Gelişme:Kavramsal Köken ve Yorumlar”, **Gelişme İktisadı Kitabı**, Ed.Tamer İşgüden, Fuat Ercan ve Mehmet Türkay, İstanbul, Beta Yayınları, 1995., s.89-110.

Tüylüoğlu, Şevket ve
Çeştepe Hamza.:

“Kalkınma Terorilerinin Temelleri ve Gelişimi”, Ed.Sami Taban, Muhsin Kar, **Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular**, Bursa, Ekin Kitabevi, 2004., s.28-69.

UNDP:

“Yeni Teknolojilerin Kullanımının İnsani Kalkınmada rolü”, **2001 İnsani Kalkınma Raporu**, New York, 2001, s.75-77.

Uslu, Orhan:

“Ekonomik ve Ekolojik Uygulamalarda Sürdürülebilir Kalkınmanın Yeri”, **Sürdürülebilir Kalkınmanın Uygulanması**, Ankara, T.Ç.V. Yayınları, 1998, s.43-49.

Veliyev, Dünyamalı:

“Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliği”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, Cilt:7, Sayı:1, 2001, s.86-108.

Yavilioğlu, Cengiz:

“Geri Kalmışlık Olgusu ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri”, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Dergisi**, Cilt 3, sayı 2, 2002. s.49-70

Yavilioğlu, Cengiz:

”Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri”, **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, cilt 3, sayı 1, 2002, s.59-78

“Azerbaycan Bölgesel Farklılıkları Gideriyor”, **Ekonomik Forum Dergisi**, İstanbul, Nisan 2004, s.9-11.

“İktisadi Artım Yeni İlde Heyat Ved Edir”, **Economiks Gazetesi**, Bakü, 14 Fevral 1998, s.2.

“Enerji Sektörünün Veziyyetini Yahşılaşdırmaq Üçün 1 Milyard Dollar Lazımdır”, **525-ci Gazete**, No: 53, 23 Mart 2005, s.2.

İNTERNET KAYNAKLARI:

ACDİK:

“2004-ci il ÜDM Hakkında”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/indexaz>, 24.03.2006.

ACDİK:

“Azerbaycan Regemlerde 2005, Senaye”, (Çevrim içi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 20 Mart 2007.

- ACDİK: “Azerbaycan Regemlerde 2006, Ümumi Daxili Meh sul”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2006>, 12 Ocak 2007.
- ACDİK: “Azerbaycan Regemlerde 2007, Bitkiçilik, Heyvan darlığı”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/indexaz>, 21. 04.2007.
- ACDİK: “Azerbaycan Regemlerde 2007, Ehali”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/indexaz>, 26.02.2007.
- ACDİK: “Azerbaycan Regemlerde 2007, Harici Ticaret”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 18 Mart 2007.
- ACDİK: “Azerbaycan Regemlerde 2007, Heyvandarlığı”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications.azfigures/2007/az/013.shtml>, 09 Mart 2007.
- ACDİK: “Azerbaycan Regemlerde 2007, Kend Teserrüfatı”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/018.shtml>, 30 Nisan 2007.
- ACDİK: “Azerbaycan Regemlerde 2007, Tebii Ehtiyatlar”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/013.shtml>, 09 Mart 2007.
- ACDİK: “Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Daxili Meh sul”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007/az/004.shtml>, 12 Mart 2007.
- ACDİK: “Azerbaycan Regemlerde 2007, Ümumi Melumat”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2007>, 24 Mart 2007.
- ACDİK: “Azerbaycan Regemlerde 2007, Maliye ve Kredit”, (Çevrimiçi) <http://www.azstat.org/publications/azfigures>, 22 Şubat 2007
- ACDİK, 2007: “Erzaq Tehlukesizliyi”, (Çevrimiçi) http://www.azstat.org/foodsecurity/bul1_2006/az/007.shtml, 16 Nisan 2007.
- ACDİK, 2007: “Kend Teserrüfatı Göstericileri”, (Çevrimiçi), <http://www.azstat.org>, 19 Mart 2007.

- ACDİK, 2007: “2006 Yılında Azerbaycan’ın Ekonomik Bölgelerinde Ana Sektörlere Göre Mal Üretimi”, (Çevrimiçi) http://www.azstat.org/foodsecurity/bull_2006/az/007.shtml, 12 Nisan 2007
- AgriBioEkoTech Ltd., 2007: “Azerbaycan Ekonomisi ve Tarım Sektörü”, (Çevrim içi) <http://www.agribioeko.com/az/ekonomika.htm>, 14.05.2007
- Aktan C. Can ve İ. Yaşar Vural: “Rekabet Gücü Göstergeleri ve Rekabet Gücünün Ölçülmesi”, (Çevrimiçi) http://www.canaktan.org/yeni-trendler/yenirekabet/olcme.htm#_ftn18 ve 13. 03. 2008.
- Amiraslanov, Azer: “İnkişaf bütçesi”, (Çevrimiçi) <http://yap.org>, 15 Kasım 2006.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Emlak Komitesi, 2006: “Process of Privatization”, (Çevrimiçi) <http://www.msp.gov.az>, 22 Şubat 2007.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Toprak ve Harıtaçizme Komitesi: “İktisadi ve Coğrafi Rayonlaştırma Haritası”, (Çevrimiçi) http://www.dtxk.gov.az/maps/maps_a.html, 30 Nisan 2008
- Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2005: “Azerbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İktisadi İnkişafı Devlet Programı (2004-2008 Yılları), (Çevrimiçi) http://www.economy.gov.az/Catalogs/files/file117851_8093271.doc, 23 Mayıs 2007.
- Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi Kalkınma Bakanlığı, 2006: “1999-2005 Esas İktisadi Göstericiler, Dış Ticaret”, (Çevrimiçi) <http://www.economy.gov.az/Catalogs/files/file1178535702420.doc>, 27 Mart 2007.

Azerbaycan Cumhuriyeti
İktisadi Kalkınma
Bakanlığı, 2006:

“Davamlı İnkişaf Nedir?”, (Çevrimiçi) <http://www.economy.gov.az/Catalogs/files/file/1178778785657.doc>, 25 Haziran 2007.

Azerbaycan Cumhuriyeti
İktisadi Kalkınma
Bakanlığı, 2007:

“Azerbaijan Economic Damages and Heavy Tolls Caused By Armenian Aggression”, (Çevrimiçi) www.economy.gov.az/htmls/agressionhtml, 14 Mart 2007.

Azerbaycan Cumhuriyeti
İktisadi Kalkınma
Bakanlığı, 2007:

“Dış Ticaret”, (Çevrimiçi) <http://www.economy.gov.az>, 27 Mart 2007.

Azerbaycan Cumhuriyeti
İktisadi Kalkınma
Bakanlığı, 2007:

“Azerbaycan Respublikasında Kiçik ve Orta Sahipkarlığın İnkişafının Devlet Programı”, (Çevrim içi) <http://www.economy.gov.az>, 17 Nisan 2007.

Azerbaycan Cumhuriyeti
İktisadi Kalkınma
Bakanlığı, 2007:

“Sahibkarlığın İnkişafı”, (Çevrimiçi) www.economy.gov.az, 22 Mayıs 2007.

Azerbaycan Cumhuriyeti
Maliye Bakanlığı, 2007:

“2007 Devlet Bütçesi”, (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 15 Kasım 2006.

Azerbaycan Cumhuriyeti
Maliye Bakanlığı, 2007:

“2006 İlinde Azerbaycan Respublikasının Dövlət Bütçəsinin Tədbiqinə Aid Bildiri”, (Çevrimiçi) <http://maliye.gov.az>, 11 Şubat 2007.

Azerbaycan Cumhuriyeti
Maliye Bakanlığı:

“Azerbaycan Respublikasının 2007-ci il Üçün Bütce-Vergi Siyaseti”, (Çevrimiçi) http://www.maliye.gov.az/download/dovlet_budcesi/2007_budce_vergi.pdf, 02 Haziran 2007.

Azerbaycan Cumhuriyeti
Tarım Bakanlığı, 2007:

“2002-2006 Yılları Arasında Tarım Sektörünün Kalkınmasına Ait Program” (Çevrimiçi) <http://www.agro.gov.az>, 12 Haziran 2007.

- Azerbaycan Cumhuriyeti
Tarım Bakanlığı, 2007: “Ölkede Kend Teserrüfatının Veziyyeti ve İnkişaf İstiqaemetleri”, 2002-2015 Yılları, (Çevrimiçi) <http://agro.gov.az>, 25 Mayıs 2007.
- Azerbaycan Cumhuriyeti
Tarım Bakanlığı, 2007: “Layiheler ve Programlar”, (Çevrimiçi) <http://www.agro.gov.az>, 21 Haziran 2007.
- Azerbaycan Cumhuriyeti
Tarım Bakanlığı, 2007 “Senedler”, (Çevrimiçi) <http://www.agro.gov.az/index.shtml>, 25 Mayıs 2007.
- Azerbaijan Export and
Investment Promotion
Foundation “Economic Rgeions of The Republic of Azerbaijan”, (Çevrimiçi) <http://www.azpromo.org/?menu=1&submenu=21&lang=eng>, 25 Mart 2008
- Azerbaycan Gazetesi,
2008: “Fındık İhracatında Bu Yıl da Problem Olmayacak”, **Azerbaycan Gazetesi**, (Çevrimiçi) <http://azerbaijan.news.az/index.php?Lng=aze&Pid=20441>, 24 Şubat 2008.
- Azerbaycan Milli Bankası,
2005: “Milli Valyuta”, (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 08 Şubat 2006.
- Azerbaycan Milli Bankası,
2006: “Valyuta Mezenneleri”, (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 08 Şubat 2006.
- Azerbaycan Milli Bankası,
2006: “Azerbaycan’da Denominasiya hakkında”, (Çevrim içi) <http://nba.az>, 10 Şubat 2006.
- Azerbaycan Milli Bankası,
2006: “Devlet Bütcesinin Esas Göstercileri”, (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 12 Şubat 2007.
- Azerbaycan Milli Bankası,
2007: “Harici Kreditler”, (Çevrimiçi) <http://nba.az>, 27 Mart 2007
- Azerbaycan’da Regional
İnkişaf Merkezi, 2006: “Dağlık Şirvan İktisadi Rayonu”, (Çevrimiçi) <http://azregionaldevelopment.org>, 17 Mart 2007.

Center of Regional
Development in
Azerbaijan, 2007:

“Gence Şeheri”, (Çevrimiçi) <http://www.azregionaldevelopment.org/cgi-bin/>, 16 Mart 2007.

Center of Regional
Development in
Azerbaijan, 2007:

“Dağlık Şirvan İktisadi Rayonu”, (Çevrimiçi) <http://azregionaldevelopment.org>, 17 Mart 2007.

Center of Regional
Development in
Azerbaijan, 2007:

“Guba-Haçmaz İktisadi Rayonu”, (Çevrimiçi) <http://azregionaldevelopment.org>, 16 Mart 2007.

Center of Regional
Development in
Azerbaijan, 2007:

“Nahçıvan İktisadi Rayonu”, (Çevrimiçi) <http://azregionaldevelopment.org>, 17 Mart 2007.

Center of Regional
Development in
Azerbaijan, 2007:

“Regionların İnkişafı”, (Çevrimiçi) <http://azregionaldevelopment.org/cgi-bin/>, 16 Mart 2007.

Center of Regional
Development in
Azerbaijan, 2007:

“Regionlarda Yaşanan Sosyal-İktisadi Yenilikler: Uğurlar ve Problemler”, (Çevrimiçi) <http://www.azregionaldevelopment.org>, 24 Mayıs 2007.

CIA, 2005:

“The World Factbook-Azerbaijan, 2004”, (Çevrimiçi) <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/aj.html>, 15 Şubat 2007.

Cohen, Ariel:

”Caspian basin confronts Boom and bust energy cycle”, (Çevrimiçi) <http://sibnet.tm>, 01 Nisan 2007.

DEİK:

“Azerbaycan Ülke Bülteni, Aralık 2006”, (Çevrimiçi) www.deik.org.tr/bultenler/200612817323azerbaycan-aralik2006.pdf, 26 Mart 2006.

Economist Intelligence
Unit:

“Azerbaijan Country Profile, 1999-2000”, (Çevrimiçi) <http://www.eiu.com>, 10 Şubat 2007.

- Eğeli A. Hüseyin: “Dış Ticaret Açısından Sanayileşme Stratejileri ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, s.151, (Çevrimiçi) <http://www.manas.kg/pdf/sbd-2-11.pdf>, 12.04.2007.
- Eko Dialog, 2006: “Kalkınma ve Kalkınma Ekonomisi”, (Çevrimiçi) http://www.ekodialog.com/kalkinma_ekonomisi/kalkinma_ekonomisi.html, 17.12.2006.
- Eko Dialog, 2006: “Tarım Ekonomisi”, (Çevrimiçi) http://www.ekodialog.com/Konular/tarim_eko/tarim_eko.html, 22 Kasım 2006.
- Ercan, Fuat ve Özgün Biçer: “İktisat ve Kalkınma Ekonomisi: Kalkınma İdeolojisinin Sosyalizasyonu Olarak Kalkınma Ders Kitaplarının Eleştirisi”, (Çevrimiçi) <http://fuatercan.wordpress.com>, 18 Nisan 2007.
- FAO, 2005: “Key Statistics of Food and Agriculture External Trade”, (Çevrimiçi) http://www.fao.org/es/ess/yearbook/vol_1_2/pdf/Azerbaijan.pdf, 22.Nisan 2007.
- FAO, 2005: “Total Agricultural Imports”, (Çevrimiçi) http://faostat.fao.org/Portals/_Faostat/documents/xls/Total_Agricultural_Imports.xls, 22 Nisan 2007.
- FAO, 2006: FAO Country Statistics, (Çevrimiçi) http://faostat.fao.org/Portals/Faostat/documents/xls/Total_Agricultural_Exports.xls, 15 Mayıs 2007
- FAO, 2007: Technical Cooperation Department Field Programm Activities, “List of Operationally Active projects for all Organizational Units in Azerbaijan”, (Çevrimiçi) <http://extranet.fao.org>, 27 Mayıs 2007.
- FAO, 2007: “The Role of Agriculture in the Development of LDCs and their Integration into the World Economy”, (Çevrimiçi) http://www.fao.org/docrep.003/Y0491e/y0491e02.htm#P71_13675, 21 Nisan 2007.
- International Institute for Sustainable Development, 2006: “Sustainable Agriculture and Rural Development Concept”, (Çevrimiçi) <http://www.iisd.org/info/ss9507>, 22 Nisan 2007.

- Karaca, Ayhan: “Azerbaycan'da Ekonomik Dönüşüm Süreci ve Reformların 10 Yılı”, (Çevrimiçi) <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/ayhan.html>, 14 Nisan 2003.
- Kaspi Gazetesi, 2007: “Regionların İnkişafı RealFaktlarla”, **Kaspi Gazetesi**, (Çevrimiçi) <http://www.kaspi.az/fevral/16/analitika/.htm>, 20 Nisan 2007.
- Liber News: “Türkiye 157 Ülke Arasında 83. oldu”, (Çevrimiçi) http://www.librenews.eu/?style=news&cat_id=5&nws_id=7786,02 Temmuz 2007.
- Marko Barsotti: “İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 2003”, (Çevrimiçi) <http://azhumanrights.org>, 26 Mayıs 2007.
- Oakley P., Garforth C.: Guide To Extension Training, Rome, FAO Training Series No:11, 1985, (Çevrimiçi) http://www.mfa.gov.az/ssi_az/international/organizations/union/ealiyye_Plani.pdf, 27 Haziran 2007.
- Rasco, Barbara: “Azerbaijan: Trade Opportunities on the Road to a Market-Driven Economy”, (Çevrimiçi) http://www.impact.wsu.edu/newsletter_blog/pdf/feb2005/Azerbaijan.pdf, 18.06.2007.
- Soyak, Alkan ve Zenfira Nesirova: “Küreselleşme Sürecinde IMF Politikalarının Sonuçları: Azerbaycan Deneyimi”, (Çevrimiçi) <http://mimoza.marmara.edu.tr/~asoyak/uluslararasiiktisat.htm>, 18 Mart 2007.
- Sultanova, Gülnare: “Azerbaycan Demokratik Respublikasının Dövletçilik Fealiyyeti”, (Çevrimiçi) <http://www.uludil.gen.az/adr/index.php>, 18 Ocak 2007.
- T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2006: “Yıllık “Raporlar” (Çevrimiçi) <http://www.musavirlikler.gov.tr/upload/AZER/RAPOR2006.DOC>, 16 Mayıs 2007.
- T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, 2002: “Genel Ekonomik Durum”, (Çevrimiçi) <http://www.foreigntrade.gov.tr/DUNYA/RAPOR/baku/gen-eko.htm>, 18 Mart 2007.

- The Economist Intelligence Unit ViewsWire, 2007: “Boom and Gloom”, The Economist, (Çevrimiçi) http://www.economist.com/daily/news/displaystory.cfm?story_id=8819945#page-content, 24 Mart 2007.
- The Heritage Foundation, 2007: “Index of Economic Freedom, Azerbaijan”, (Çevrimiçi) <http://www.heritage.org/index/country.cfm?idAzerbaijan>, 02 Temmuz 2007.
- The World Bank, 2007: “Rural Investment Project”, (Çevrimiçi) <http://web.worldbank.org/external/external/projects/main?pagePK=64283627&piPK=73230&theSitePK=301914&menuPK=301945&Projectid=P076234>, 27 Mayıs 2007
- TİKA, 2007: “Azerbaycan-Türkiye Tohum Üretim ve Araştırma İşletmesi Projesi ile İlgili Görüntüler”, (Çevrimiçi) <http://www.tika.gov.tr>, 22 Mayıs 2007.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2006: XVIII KEİPA Genel Kurulu Ekonomi, Teknoloji ve Çevre Meseleleri Komisyonu Raporu, “Sürdürülebilir Tarım ve Kırsal Kalkınmanın Teşviki”,(Çevrimiçi) http://www.tbmm.gov.tr/ul_kom/keipa, 21.01.2007.
- Türkiye İstatistik Kurumu, 2007: “Ülkelere Göre Dış Ticaret”, (Çevrimiçi) <http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do>, 20 Mayıs 2007.
- Türkiye Kalkınma Bankası, 2006: “Kalkınma Teorileri ve Modern Kalkınma Bankacılığı Uygulamaları”, Haz: Leyla Dolun ve Hakan Atık, (Çevrimiçi) <http://www.tkb.com.tr/>, 22 Aralık 2006.
- TurkFed, 2005: “Azerbaycan’ın İktisadi Yapısı”, (Çevrimiçi) http://www.turkfederasyon.com/altsayfadetay.php?dokuman_kod=255, 04 Mart 2007
- UNDP, 2006: “Country Fact Sheets-Azerbaijan”, (Çevrimiçi) http://hdr.undp.org/statistics/data/country_fact_sheets/cty_fs_AZE.html, 24 Mayıs 2007.
- UNDP, 2006: “Azerbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat”, (Çevrimiçi) <http://www.undp-az.org>, 18 Şubat 2007.

US&Foreign Commercial
Service and the US
Department of State:

“Azerbaijan Country Commercial Guide FY 2002”,
(Çevrimiçi) <http://www.bisnis.doc.gov>, 26 Şubat
2007.

World Bank:

“Azerbaijan” **World Bank Reports**, 1993

WTO, 2007:

“Network of World Merchandise Trade By Product
And Region 2004-2006”, (Çevrimici) http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2007_e/its2007_e.pdf, 15 Mart 2008.

“Dünyada ve Türkiyede İnsani Gelişme”, **Yoksullukla Mücadele Stratejileri**, Ed.Can.C.Aktan, Ankara, Hak-İş Konfederasyonu Yayını, 2002, (Çevrimiçi) <http://www.canaktan.org/ekonomi/yoksulluk/ikinci-bol/dunyada-insani-gelis.pdf>, 09.04.2007.

“Kend Teserrüfatı”, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijan.az/_Economy/_Agriculture/_agriculture_a.html, 09 Mart 2007.

“Kend Teserrüfatı Haggında Ümumi Melumat”, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijan.az/_Economy/_Agriculture/_agriculture_a.html, 25 Mayıs 2007.

“Kend Teserrüfatı Göstercileri, Bitkicilik”, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijan.az/_Economy/_Agriculture/_agri-culture_a.html, 09 Mart 2007.

“Şimal Şerg İnkişaf Layihəsi Təqdim Edilmişdir”, **Azerbaycan Gazetesi**, 18 Haziran 2006, s.1., (Çevrimiçi) <http://www.azerbaijan.az>, 29 Mayıs 2007

EKLER:

Ek 1. Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Bütçesinin Temel Göstergeleri

Azərbaycan Cümhuriyyəti Dövlət Bütçəsinin Temel Göstergeleri						
Major Indicators of the State Budget of the Republic of Azerbaijan						
Devlet Finansmanı						
Yıl, ay	Bütçe gelirleri mln. AZN	GSYİH'da payı	Bütçe harcamaları mln. AZN	GSYİH'da Payı %-la	Bütçe açığı(-) fazlası(+)	GSYİH'da Payı %-la
Public Finance						
Year, month	Budget revenues, AZN mln.	as a share of GDP	Budget expenditures, AZN mln.	as a share of GDP	Budget deficit (-)surplus (+)	as a share of GDP, %
1995	415,6	19,5	428,4	20,1	-12,8	0,6
1996	498,0	18,2	481,9	17,6	16,1	0,6
1997	513,0	16,2	588,7	18,6	-75,7	2,4
1998	465,5	13,5	528,3	15,4	-62,8	1,8
1999	549,7	14,6	641,5	17,0	-91,8	2,4
2000	715,5	15,2	763,8	16,2	-48,3	1
2001	783,8	14,7	806,6	15,2	-22,8	0,5
2002	910,2	15,0	931,7	15,4	-21,5	0,4
2003	1225,5	17,1	1234,0	17,3	-8,5	0,2

Kaynak: Azərbaycan Milli Bankası (Merkez Bankası), “Azərbaycan Cümhuriyyəti Dövlət Bütçəsinin Temel Göstergeleri”, (Çevrimiçi), <http://www.nba.az>, 12 Nisan 2007

Ek 1. Devam

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Bütçesinin Temel Göstergeleri						
Major Indicators of the State Budget of the Republic of Azerbaijan						
Devlet Finansmanı						
Yıl, ay	Bütçe gelirleri mln. AZN	GSYİH'da payı	Bütçe harcamaları mln. AZN	GSYİH'da Payı %'la	Bütçe açığı(-) fazlası(+)	GSYİH'da Payı %-la
Public Finance						
Year, month	Budget revenues, AZN mln.	as a share of GDP	Budget expenditures, AZN mln.	as a share of GDP	Budget deficit (-)surplus (+)	as a share of GDP, %
2004	1481,2	17,4	1501,0	17,6	-19,8	0,2
01	127,1	19,4	43,3	6,6	83,8	12,8
02	245,1	17,4	219,1	15,6	25,9	1,8
03	446,7	21,0	390,4	18,3	56,3	2,6
04	592,7	19,2	551,0	17,8	41,7	1,4
05	733,3	18,5	734,4	18,5	-1,2	0,0
06	912,5	18,6	904,4	18,5	8,1	0,1
07	1102,4	18,8	1097,5	18,7	4,9	0,1
08	1247,0	17,5	1259,5	17,6	-12,5	0,1
09	1451,7	17,7	1487,0	18,2	-35,3	0,5
10	1651,9	17,8	1695,1	18,3	-43,2	0,5
11	1844,9	17,6	1867,7	17,8	-22,8	0,2
12	2055,2	17,3	2140,7	18,0	-85,5	0,7

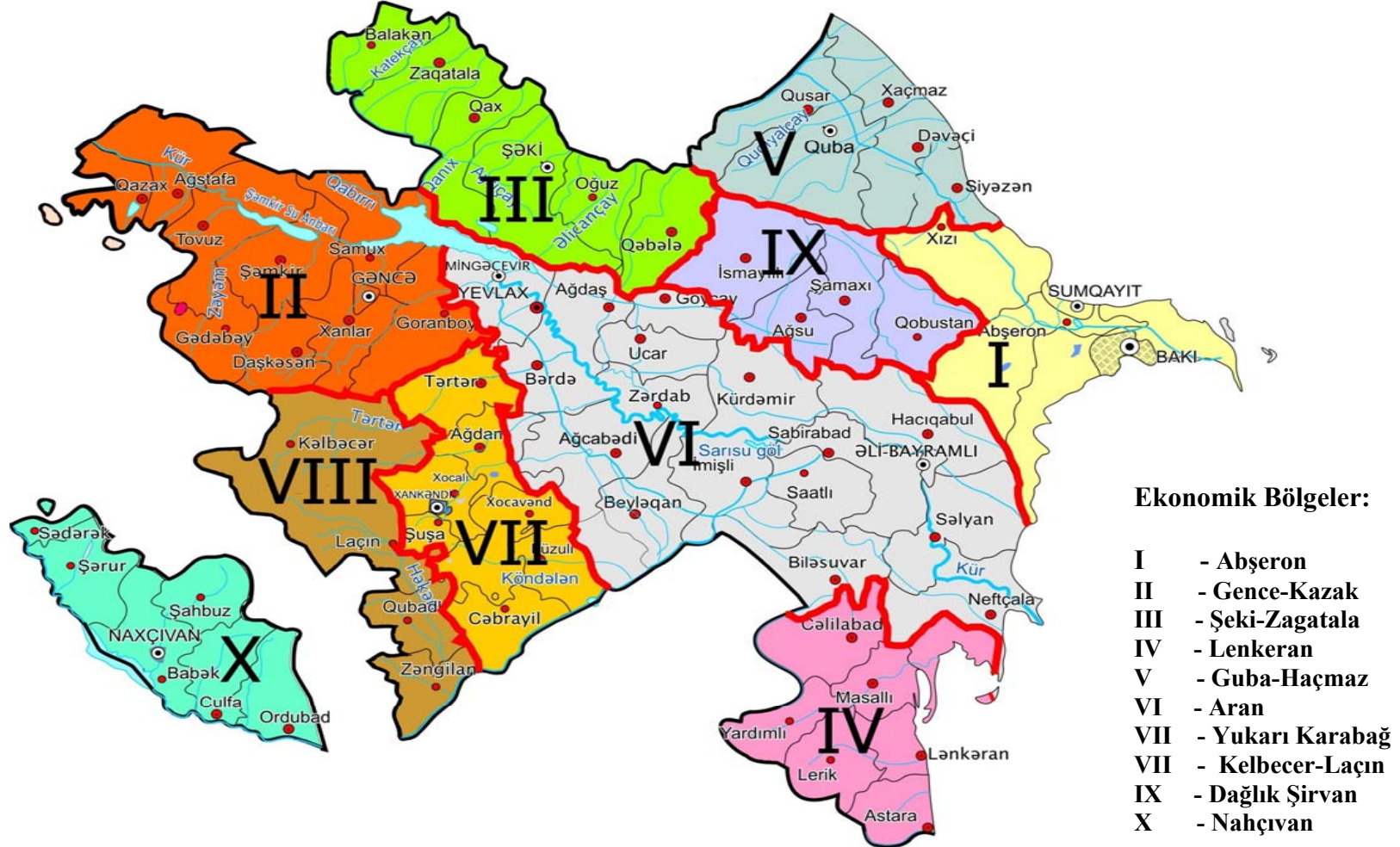
Kaynak: Azerbaycan Milli Bankası(Merkez Bankası), “Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Bütçesinin Temel Göstergeleri”, (Çevrimiçi), <http://www.nba.az>, 12 Nisan 2007

Ek 1. Devam

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Bütçesinin Temel Göstergeleri						
Major Indicators of the State Budget of the Republic of Azerbaijan						
Devlet Finansmanı						
Yıl, ay	Bütçe gelirleri mln. AZN	GSYİH'da payı	Bütçe harcamaları mln. AZN	GSYİH'da Payı %'la	Bütçe açığı(-) fazlası(+)	GSYİH'da Payı %-la
Public Finance						
Year, month	Budget revenues, AZN mln.	as a share of GDP	Budget expenditures, AZN mln.	as a share of GDP	Budget deficit (-)surplus (+)	as a share of GDP, %
2006						
01	198,6	19,6	129,4	12,7	69,2	6,9
02	420,2	18,8	405,8	18,2	14,4	0,6
03	658,7	20,4	664,4	20,6	-5,7	0,2
04	1078,6	24,1	910,6	20,3	168,0	3,8
05	1292,3	22,1	1118,1	19,1	174,2	3,0
06	1540,6	21,6	1446,0	20,2	94,6	1,3
07	2077,7	23,6	1823,9	20,7	253,8	2,9
08	2427,8	23,6	2155,3	20,9	272,5	2,6
09	2683,6	21,1	2420,9	19,0	262,7	2,1
10	3387,4	22,9	2765,9	18,7	621,5	4,2
11	3624,6	22,2	3116,5	19,1	508,1	3,1
12	3881,2	21,9	3789,7	21,4	91,5	0,5

Kaynak: Azerbaycan Milli Bankası(Merkez Bankası), “Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Bütçesinin Temel Göstergeleri”, (Çevrimiçi), <http://www.nba.az>, 12 Nisan 2007

Ek 2. Azərbaycan'ın Ekonomik Bölgələrinin Coğrafi Yerləşimi

Kaynak: Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Toprak ve Haritaçizme Komitesi, "İktisadi ve Coğrafi Rayonlaşdırma Haritası", (Çevrimiçi)
http://www.dtxk.gov.az/maps/maps_a.html, 30 Nisan 2008 kaynağı kullanılarak tarafımızdan düzenlenmiştir.

Ek 3. Azerbaycan'ın Ekonomik Bölgelerinin Genel Özellikleri

	Lenkeran	Aran	Abşeron	Guba-Haçmaz	Şeki-Zagatala	Gence-Kazak	Nahçıvan	Yuxari Karabağ & Kelbecer-Laçın	Dağlık Şirvan
Bölgenin Yüzölçümü	6.08 bin km ²	21.43	3.34 bin km ²	7.66 bin	8.96 bin	12.49 bin	5.5 bin	15.08 bin	6.06 bin
Ülkenin Yüzölçümündeki Payı	7%	%24.7	3.9%	8.8%	10.3%	14.4%	6.3%	17.6%	6.9%
Bölgenin Nüfusu (Kişi)	795.8 bin	1741.1 bin	404.0 bin	473.7 bin	550.5 bin	1139.06 bin	378.0 bin	842.6 bin	271.4 bin
Ülke Nüfusundaki Payı	9.4%	20.6%	4.8%	5.6%	6.5%	13.5%	4.5%	10%	
İşgücü Miktarı (Kişi)	387.8 bin	948.4 bin	171.9 bin	268.3 bin	303.4 bin	650.9 bin	203 bin		143.1 bin
Bölgede Ağırlıklı Sektörler	Tarım sektörü	Sanayi ve Tarım	Sanayi ve Tarım ürünleri üretimi	Tarım ürünleri üretimi ve Turizmcilik	Tarım ürünleri üretimi ve Turizmcilik	Gıda ürünleri üretimi ve sanayisi	Tarım sektörü, Tarım ürünleri sanayisi	Tarım Sektörü	Tarım, Gıda ürünleri sanayisi, Sanayi
Esas Ürünler	meyve ve terevez, çay, sitrus bitkileri, bağcılık ürünleri	pamuk, tahıl şarap üretimi, subtropik meyve yetiştiriciliği	zeytin, hayvancılık ürünleri	terevez, meyve, tahıl	tütün, ipekböceği, meyve, tahıl, bağcılık et ve süt ürünleri	patates, bağcılık ürünleri tahıl, meyveler	tütün, meyveler, tahıl, viticulture, silkworm breeding	hayvan yemi, koyun yetiştiriciliği, arıcılık	şarapçılık, meyve ve sebze, hayvansal ürünler, bağcılık ürünleri

Kaynak: Azerbaijan Export and Investment Promotion Foundation, “Economic Rgeions of The Republic of Azerbaijan”, (Çevrimiçi) <http://www.azpromo.org/?menu=1&submenu=21&lang=eng>, 25 Mart 2008 kaynağı kullanılarak tarafımızdan düzenlenmiştir.

Ek 4. Tarım Alanında Azerbaycan Cumhuriyeti Tarafından Kabul Edilmiş Bazı Kanunlar

“Tekelciliğe karşı faaliyetler hakkında”	-	04.03.1993-cü il
“Baytarlık talebi hakkında”	-	17.06.1994-cü il
“Depozito hakkında”	-	15.07.1994-cü il
“ Sermayecilik faaliyetleri hakkında”	-	03.01.1995-ci il
“Tarımsal reformların esasları hakkında”	-	18.02.1995-ci il
“ Sovhoz ve kolhoz ’ların reformu hakkında”	-	18.02.1995-ci il
“Muhasebe kayıtları hakkında”	-	04.03.1995-ci il
“Bitkilerin karantinaya alınması hakkında”	-	23.04.1996-cı il
“Damızlık çalışmaları hakkında”	-	26.03.1996-cı il
“Meliorasyon ve irrigasiyon hakkında”	-	05.06.1996-cı il
“Azerbaycan Cumhuriyetinde bankalar ve banka faaliyeti hakkında”	-	14.06.1996-cı il
“Toprak reformu hakkında”	-	16.07.1996-cı il
“Bitkilerin korunması hakkında”	-	03.12.1996-cı il
“Sosyal sigorta hakkında”	-	18.02.1997-ci il
“Tohumculuk hakkında”	-	11.03.1997-ci il
“Azerbaycan Cumhuriyetinin su mecellesi”	-	26.02.1997-ci il
“Balıkçılık hakkında”	-	27.03.1998-ci il
“Toprak kirası hakkında”	-	11.02.1998-ci il
“Devlet toprak kaydı, toprakların araştırılması ve yapısı hakkında”	-	22.12.1998-ci il
“Sovhozların, kolhozların ve tarımsal ürünlerin üretimi ile meşgul olan diğer tüzel ve gerçek kişilerin (imal müesseselerinden başka) vergi borçlarının silinmesi hakkında”	-	26.03.1999-cu il
“Toprak pazarı hakkında”	-	07.05.1999-cu il

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, “Kend Teserrüfatı ile Elagedar Kanun ve Kararlar”, (Çevrimiçi) <http://www.agro.gov.az/index.shtml>, 25 Mayıs 2007

Ek 4. Devam

“Küçük boy işletmeciliğe devlet yardımı hakkında”	-	04.08.1999-cu il
“Tütün ve tütün mamullatları hakkında”	-	08.06.2001-ci il
“Üzümcülük ve şarapçılık hakkında”	-	19.10.2001-ci il
“Tarımsal ürün üreticilerine müddetli vergi kolaylıklarının sağlanması hakkında”	-	27.10.2001-ci il
“Tüzel kişilerin devlet kayıtları ve devlet gayrimenkul kayıtları hakkında” vb .	-	12.10.2003-cü il

Kaynak: Azərbaycan Cumhuriyeti Tədarım Bəkanlığı, “Kənd Təsərrüfatı ilə Eləgedar Kanun və Kararlar”, (Çəvrimiçi) <http://www.agro.gov.az/index.shtml>, 25 Mayıs 2007

**Ek 5. Azerbaycan Cumhuriyetinde Tarımsal Alanda Uygulanmış ve
Günümüze Kadar Yürütülen Projeler Konusunda Bilgi**

Yıllar	Proje adı	Projeyi uygulayan kurum	Projenin tipi	Bütçesi
1994	1. "Tarım Bakanlığına tesis yardımı" 2. "Aile ve ticari çiftliklere yardım" 3. "Azerbaycan'da gıda ürünleri bölgesi sektörünün özelleştirilmesi"	Avrupa Birliği TACİS Programı Avrupa Birliği TACİS Programı Avrupa Birliği TACİS Programı	Teknik yardım Teknik yardım Teknik yardım	0,55 mln.EKÜ 0,55 mln.EKÜ 1,4 mln.EKÜ
1996	1. "Bölgesel tarım reformu Projesi-1 (RARP-1)"	Avrupa Birliği TACİS Programı	Teknik yardım	1,233 mln. EKÜ
1997	1. "Örnek özel tarım müesseselerinin oluşturulması" 2. "Tarımda özel teşebbüslerin desteklenmesi"	Dünya Bankası Almanya (GTZ) Alman Teknik İşbirliği Cemiyeti	Sermaye projesi Grant projesi	28,82 mln. ABD Doları 3,4 mln. Alman Markası
1998	1. «Bölgesel pilot tarım-ticaretine yardım birlikleri» 2. "Entegre gıda teminatı programı" 3. "Azerbaycan Cumhuriyetinde gıda ürünleri üretiminin artırılması" - 2 KR (1998-2003)	Avrupa Birliği TACİS Programı Almanya GTZ Alman Teknik İşbirliği Cemiyeti Japonya devleti	Teknik yardım Grant projesi Grant projesi	1,3 mln.EKÜ 4,5mln.Alman Markası 731mln.Japon Yeni (17290 bin ABD Doları)

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, "Senedler", (Çevrimiçi)
<http://www.agro.gov.az/index.shtml>, 25 Mayıs 2007

Ek 5. Devam

Yıllar	Proje adı	Projeni uygulayan kurum	Projenin tipi	Bütçesi
1999	1."Tarım alanında banka faaliyetine yardım, köy kredi kurumlarının oluşturulması" SRB (RARP 1 projesinin devamı) 2." Azerbaycan'da uzak mesafeden sonda usulü ile bitki örtüsünün ve toprakların kullanımının envanteri" 3. "Azerbaycan'da patates tohumculuğunun geliştirilmesi ve rezervinin oluşturulması"	Avrupa Birliği TACİS Programı FAO-BMT-nun Gıda ve Tarım teşkilatı ARH, Hollanda Agriconsalt, ZPS, Agriment şirketleri	Teknik yardım Teknik yardım Grant projesi	1,0 mln.EKÜ 211,5 nin. ABD Doları 1,452mln. Hollanda guldeni (750 bin ABD Doları)
	"Tarım sektörünün geliştirilmesi ve Kredileştirilmesi"	Dünya bankası	Sermaye projesi	1.aşamada (2000-2006) 33,65mln. ABD Doları
2000	1. "Azerbaycanda suni tohumlama hizmetlerinin oluşturulması" 2. "Entegre gıda teminatı projesi»nin devamı" (Siyezen ve Deveçi ilçeleri)	Hollanda PSO Almanya GTZ Alman Teknik İşbirliği Cemiyeti	Grant projesi Grant projesi	450 bin ABD Doları 4,2 mln. Alman Markası
2001	"Gıda güvenirliliği" programı	Avrupa Komisyonu	Teknik yardım	Ülke bazında ayrılan toplam bütçe – 32 mln. Euro. Tarım Bakanlığı için ayrılan bütçe her yıl 2 mln. Euro. Su dairesi Meliorasyon Komitesi bazında, Toprak ve Harita çizme Komitelerine ayrılan toplam bütçe her yıl – 5,78 mln.Euro.

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, "Senedler", (Çevrimiçi) <http://www.agro.gov.az/index.shtml>, 25 Mayıs 2007.

Ek 5. Devam

Yıllar	Proje adı	Projeni uygulayan kurum	Projenin tipi	Bütçesi
2001-2015	«Dağ ve yüksek dağlık arazilerin geliştirilmesi programı»	İFAD (Tarım sektörünün kalkınması konusunda Uluslararası Fon)	Sermaye projesi	2. aşama: 10 milyon ABD Doları
2002	1. «Tarımsal Kredi Fonunun sonraki gelişimi 2. GDİET üye devletlerinin bölge içi/arası işletmeler ticaretinin kolaylaştırılması için enstitusional kuvvetlendirmek	Avrupa Birliği TACİS Programı FAO/GDİET	Teknik yardım Teknik yardım	1mln. Euro 342 bin ABD Doları
2002	Baytarlık alanına destek için aşı yardımı	FAO/OİE (Uluslararası Epizootik Büro)	Teknik yardım	120 bin ABD Doları
2003-2005	«Fitosanitariya hizmetlerinin güçlendirilmesi»	FAO	Teknik yardım	287 bin ABD Doları
2003-2005	«Tarımsal politika danışmanlığı» projesi	GTZ	Grant projesi	1 mln. 224 bin Euro
2005	«Köy sermayeleri» projesi	Dünya Banaksı	Sermaye projesi	21,10 mln ABD Doları
2005	«Azerbaycan Cumhuriyetinde gıda ürünlerinin üretiminin artırılması» - 2 KR projesinin devamı	Japonya devleti	Grant projesi	200mln. Yen, 1,9mln. ABD Doları
2005	ECO üye ülkelerinde gıda tehlikesizliği için bölgesel program hazırlanmasının desteklenmesi	FAO/ECO	Teknik yardım	327bin ABD Doları

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, “Senedler”, (Çevrimiçi)
<http://www.agro.gov.az/index.shtml>, 25 Mayıs 2007.

Ek 5. Devam

	1. «Hızla yayılan salgın hayvan hastalıklarının teşhisi, mücadele ve kontrol imkanlarının güçlendirilmesi» 2. Guba Bölgesel Tarım İlim Merkezinin tarım odası ile gerçekleştirdiği «Frazer projesi»	FAO (Bölgesel proje, Güney Kafkasya ülkeleri) Fransa devleti Luare Tarım Odası	Teknik yardım	324bin ABD Doları
2005-2006	Devlet Baytarlık Hizmetine yardım programının uygulanması	Avrupa Komisyonunun «Gıda Tehlikesizliği» Programı çerçevesinde	Teknik yardım	1,8 mln. ABD Doları
2006-2009	Kuzey-Doğu kalkınma projesi	İFAD	Sermaye projesi	25,148 mln. ABD Doları
2006	İET bölgede ve özellikle Orta Asyada tohum teçhizatının iyileştirilmesi projesi	FAO/ECO	Teknik yardım	365 mln. ABD Doları
2007	Kürdemir iline içme suyunun çekim projesi	Azerbaycan	Teknik yardım	4,5 mln. AZN

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Tarım Bakanlığı, “Senedler”, (Çevrimiçi)
<http://www.agro.gov.az/index.shtml>, 25 Mayıs 2007.

ÖZGEÇMİŞ

Azerbaycan uyruklu Jabrayil Valiyev 28 Mart 1975 tarihinde doğmuştur. 1992 yılında Azerbaycan'da devlet lisesini bitirmiş ve aynı yıl ülkesinde Türkiye üniversitelerinde eğitim almak için yapılmış sınava katılarak Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi İşletme bölümünü kazanmıştır. Lisans eğitimine başlamadan önce 1992 Kasım ve 1993 Nisan tarihleri arasında Ankara Üniversitesi Şişli Türkçe Öğretim Merkezi TÖMER'de Türkçe kursu görmüştür. 1998 yılında Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi İşletme Lisans, 2001 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yüksek Lisans eğitimini bitirmiştir. Evli ve bir çocuk babasıdır.